

LUND UNIVERSITY

Ska vi låna grejor av varann?

Om lånekultur och delandets mikropraktiker

Salomonsson, Karin

Published in:
Mitt och ditt

2018

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Salomonsson, K. (2018). Ska vi låna grejor av varann? Om lånekultur och delandets mikropraktiker. I K. Salomonsson (Red.), *Mitt och ditt: Etnologiska perspektiv på ägandets kulturella betydelse* (Vol. 17, s. 167-194). (Lund Studies in Arts and Cultural Sciences; Vol. 17). Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

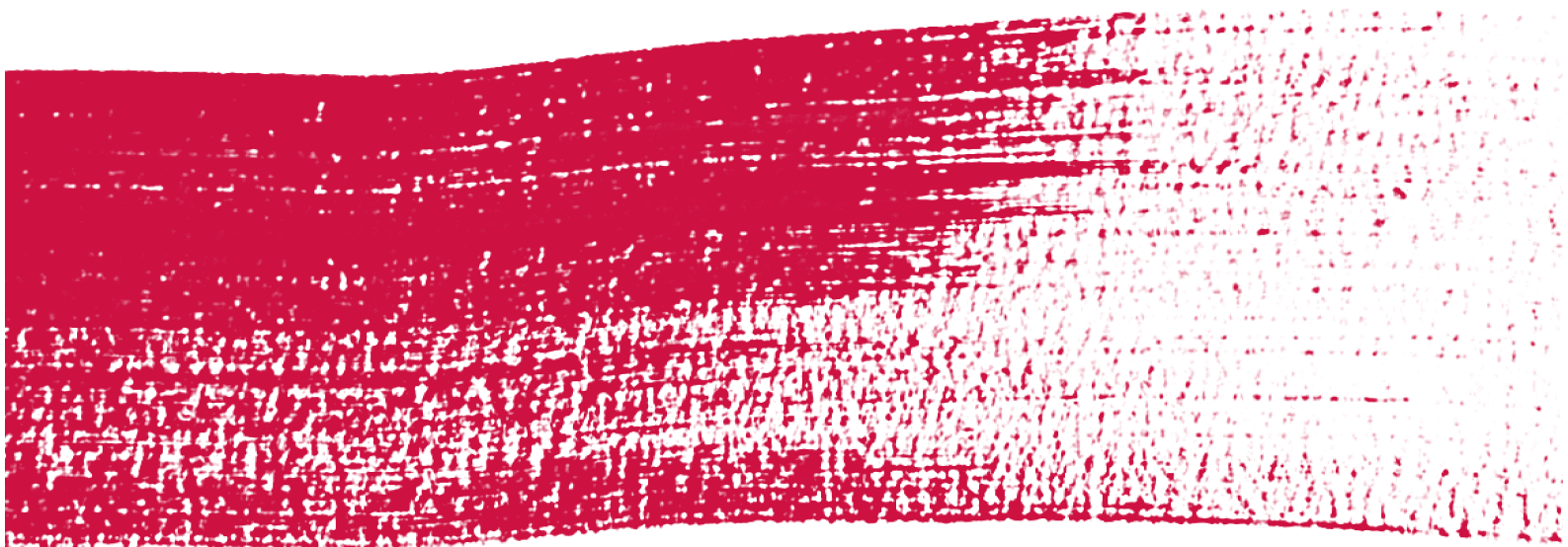
Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Karin Salomonsson (red.)

Mitt och ditt

ETNOLOGISKA PERSPEKTIV
PÅ ÄGANDETS KULTURELLA BETYDELSE

”Hur svårt kan det vara att skilja på mitt och ditt?” Frågan som färgas av ilska och frustration, dyker titt som tätt upp i tidningsreportage, sociala medier och vardagliga samtal. I den här boken ges svar på varför gränslinjen mellan mitt och ditt upplevs som nödvändig att formulera, manifesteras och bevaka och vad som kan hända när den överträds.

I många sociala och kulturella sammanhang framstår det som positivt att dela, låna, samäga och utbyta tjänster eller ägodelar. I andra situationer gör en flytande gräns mellan mitt och ditt människor upprörda, arga och kränkta. När är det kulturellt accepterat att bortse från vad som är mitt och ditt, och när är det omöjligt? Ibland är det viktigt att betona åtskillnad och ibland är det istället viktigt att framhålla det gemensamma.

Hur dessa processer påverkar sociala relationer och maktförhållanden, identiteter, ideal och normer diskuteras utifrån aktuell etnologisk forskning. Gemenskapande och gränser i hemmet, villaträdgården och måltiden, liksom ägandets mikropraktiker i samband med lånade prylar, cykelstölder och arvsskiften, och slutligen de gränsutmanande handlingar som skilsmässa, medicinering, våldtäkt och organdonation kan innebära, utgör bokens empiriska exempel på ägandets kulturella betydelse.

LUND
UNIVERSITY

LUND STUDIES IN ARTS AND CULTURAL SCIENCES
ISBN 978-91-983690-5-2
ISSN 2001-7529

MITT OCH DITT

Mitt och ditt
Etnologiska perspektiv på
ägandets kulturella betydelse
KARIN SALOMONSSON (RED.)

LUNDS
UNIVERSITET

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences är en skriftserie för utgivning av monografier och antologier av hög vetenskaplig kvalitet i ämnen med anknytning till Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet. Beslut om utgivning fattas av en redaktionskommitté och alla texter har genomgått peer review.

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences kan beställas via Lunds universitet:
www.ht.lu.se/en/serie/lacs/

Tryckt med bidrag ur Gulli och Nils Strömboms fond samt
Ebba och Sigfrid Svenssons fond för folklivsforskning.

© Respektive författare, 2018

ISBN 978-91-983690-5-2

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 17

ISSN 2001-7529 (print), 2001-7510 (online)

Omslagsdesign Johan Laserna

Tryckt i Sverige av Media-Tryck, Lunds universitet, Lund 2018

Svanenmärkt trycksak, 3041 0903

Innehållsförteckning

MITT OCH DITT OCH ÄGANDETS KULTURELLA BETYDELSE KARIN SALOMONSSON	7
MITT ELLER VÅRT? Hemmets moraliska ekonomi ORVAR LÖFGREN	25
MITT KÖRSBÄRSTRÄD OCH DIN KIRSKÅL Biosociala gränsförhandlingar i villakvarteren KATARINA SALTZMAN & CARINA SJÖHOLM	49
DEN TÄNJBARA GEMENSKAPEN Måltiden som spänningsfält mellan mitt, ditt och vårt HÅKAN JÖNSSON	71
NÄR HENNES KROPP ÄR HANS Besittningsrätt, dispositionsrätt, ägande och stöld i fråga om våldtäkt GABRIELLA NILSSON	91
VÅRT LIV, MIN KRIS Skilsmässans kulturella förändringar under 1970-talet KRISTOFER HANSSON	115

GÅVA OCH OFFER Om organdonation till en nära anhörig MARKUS IDVALL	137
DET LÅSTA SKÅPET Gränser och medicinering inom äldreomsorgen ÅSA ALFTBERG	153
SKA VI LÅNA GREJOR AV VARANN? Om lånekultur och delandets mikropraktiker KARIN SALOMONSSON	167
LIVSCYKELN Om ägande, känslor och stulna cyklar CHARLOTTE HAGSTRÖM	195
KÄNSLIGA SAMMANHANG Tingen vid arvskiten JONAS FRYKMAN	213
FÖRFATTARE	233

Mitt och ditt och ägandets kulturella betydelse

Karin Salomonsson

Scener från en loppmarknad

Jag får en första glimt av den när jag styr stegen mot raden av uppställda trädgårdsmöbler. Det suger till i magen och jag teleporteras ett halvt sekel tillbaks i tiden. Den är egentligen rätt så oansenlig, en liten vitmålad trädgårdsstol i järn med blåa träribbor, men den väcker minnen av barndom, släktband och bekymmerslösa kaffestunder. I en likadan satt alltid farbror Erland när han fortfarande bodde kvar på gården där jag tillbringade många av mina somrar. Konstigt nog har ett liknande exemplar fram tills nu aldrig dykt upp på någon av de många loppisar jag besökt. Den ska jag ha! Men till loppisens tjuv- och rackarspel hör samtidigt att inte visa sig alltför intresserad innan öppningssignalen ljuder. Då kan andra få upp ögonen för det som snart ska bli mitt. Jag går några vändor och kikar på husgeråd, textilier och udda prylar, men har egentligen redan bestämt mig. Det är den lilla trädgårdsstolen jag ska satsa på. Jag kikar diskret men ännu har det inte dykt upp några klisterlappar om bud innan säljstart.

När det är tio minuter kvar tills försäljningen drar igång går jag för att inta min plats, redo att slåss för mitt fynd. Då upptäcker jag att stolen är borta! Den står inte längre uppställd mellan de trasiga 50-talsstolarna och det bruna trädgårdsbordet. Hjärtat bultar och adrenalinet pumpar. Åtta minuter kvar och här har ett av loppmarknadens värsta etikettsbrott begåtts – någon har tagit med sig stolen för att kunna bygga en liten hög av åtråvärda föremål som kan handlas i ett svep så fort startskottet avfyras.

Ingen säljare finns inom räckhåll och minuterna tickar. Jag går raskt, i ärlighetens namn småspringer jag, runt bland uppställda möbler och vakande köpare. Och där! Hopfälld och liksom undanställd bakom en soffa finns den, mycket riktigt som en del av en större samling möbler som bevakas av ett äldre par.

När jag med myndig röst förklarar att jag också är spekulant på stolen och gärna vill vara med och bjuda på den, får jag en lång och känslösam förklaring till varför paret *måste* få köpa. Kvinnan har ont och kan knappt gå längre, men just denna stol passar hennes rygg perfekt. Detta säger hon sittande med käppen i handen och vädjande blick på mitt ansikte, där jag försöker bemästra min irritation, ilska och besvikelse. Jag inser att i de förbipasserandes ögon verkar det säkert själviskt och småsnällt att förvägra denna kvinna en stol att kunna sitta bekvämt i. Dessutom blir jag plötsligt osäker – är det inte en avlägsen granne från byn som sitter framför mig? Jag backar och säger att hon kan ta den, för en grannkonflikt och byskval-ler vill jag inte riskera. Hon tackar mig hjärtligt och jag borde givetvis känna mig nöjd med att jag har kunnat glädja henne. Men inombords är jag förbannad och upprörd, dels för att loppmarknadens oskrivna vett- och etikettsregler så tydligt har nonchalerats, dels för att stolen inte blev min, utan jag istället kände mig tvingad att säga ”Ta den. Den är din”.

Resten av dagen upptogs av att bearbeta känslorna av indignation, ilska och förlust, vilket kan te sig märkligt eftersom jag aldrig haft något formellt ägandeförhållande till just detta exemplar. Varför var det egentligen rimligt att kvinnans fysiska behov skulle övertrumfa mina emotionella? Hade jag kanske inte lika stor rätt till stolen genom mina minnen och personliga band? Och varför var själva ägandet så viktigt för mig? Det borde ha räckt med att jag fick återse samma slags stol och under en förmiddag kunde minnas vem som hade suttit i släktens exemplar, som jag fram till denna stund faktiskt helt hade glömt bort! Det som också gjorde mig surare, än vad jag helst vill erkänna, var det sätt på vilket paret hade lagt beslag på fyndet, och markerat ägande av något som ännu inte var deras, genom att förflytta, fälla ihop och i det närmaste gömma stolen. Uppfattades loppisarrangörernas tillfälliga äganderätt som så svag att det var möjligt att bryta vanligtvis etablerade gränser för hur någon annans egendom ska hanteras?

Episoden väckte frågor kring vilka kulturella och sociala betydelser, praktiker och normer som idag är förknippade med ägande, ägodelar och ianspråktagande av det som inte är ens eget, men också med delande. Problematiken kände jag igen från min forskning kring lånandets ofta outtalade, sociala och kulturella spelregler som gäller när pengar eller saker tillfälligt nyttjas av andra än ägaren.¹ Tvister om utlånade småsaker eller besvikelser på en loppmarknad kan på ytan verka oviktiga och alldagliga, men fungerar som avtryckare för inlärd och ständigt repeterade förhållningssätt kring ägande och ägodelars fördelning och betydelse. I vardagens oreflekterade handlingar synliggörs de sociala och kulturella förpliktelser, maktordningar, krav och privilegier som är förknippade med innehav och förfogande. Med syftet att öka kunskapen om och förståelsen för ägandets kulturella betydelse och organisation, har denna antologi skrivits, med exempel långt utöver loppmarknaden och lånandet.

Som utgångspunkt för en kulturanalytisk problematisering av ägande har elva etnologer ombetts att applicera uttrycket ”mitt och ditt” på sina respektive forskningsområden. Efterhand visade det sig att ordet ”vårt” i vissa fall också blev avgörande för att förstå dynamiken i ägandets särskiljande, men också förenande, processer. Arbetet inleddes med att fundera på när och på vilka sätt olika människor upplever att gränsen för vad som tolkas som mitt och ditt hävdas respektive överträds. När är det kulturellt rimligt att blanda samman och bortse från vad som är mitt och ditt, och när är det totalt omöjligt? I vilka situationer blir det viktigare att framhålla något som vårt gemensamma? Att inte kunna ”skilja på mitt och ditt” kan i somliga lägen uppfattas som charmerande, lustigt och bekymmersfritt för att i nästa stund förvandlas till en pyrande konflikt, en kränkande, moraliskt tveksam eller rent av brottslig handling. I texterna granskas hur ägande görs genom att skiljelinjer mellan mitt, ditt och vårt etableras, manifesteras och ibland överskrids.

Boken inleds med tre kapitel som utifrån hemmets ritualer och rutiner (Orvar Löfgren), villaträdgården (Katarina Saltzman & Carina Sjöholm)

¹ Denna forskning bedrivs inom projektet *Lån, makt och moral: En etnologisk studie av lånandets sociala och kulturella betydelser i delningsekonomin och creditsamhället*, vilket finansieras av Riksbankens jubileumsfond 2017–2019.

respektive familjemåltiden (Håkan Jönsson), belyser inskolningen i gränsdragningen mellan mitt, ditt och vårt. Ätandets fysiska påtaglighet leder vidare till nästa block som berör kontroll, makt och inflytande över kroppar på olika sätt: våldtäkt (Gabriella Nilsson), livskris (Kristofer Hansson), organtransplantation (Markus Idvall) och medicinering (Åsa Alftberg). Det låsta medicinskåpet pekar mot det avslutande temat, nämligen förhållandet till ägodelar som diskuteras med hjälp av utlånade prylar (Karin Salomonsson), stulna cyklar (Charlotte Hagström) och arvskiften (Jonas Frykman). Samtidigt ska det sägas att analysperspektiv som till exempel socialisation, familj, sociala relationer, kropp, materialitet, känslor, makt och minne inte går att renodla från varandra när ägande som process utforskas, vilket gör att dessa återfinns i flera av bokens kapitel.

Att äga: vad, vem och när?

Vad, och *vem*, kan egentligen ägas? Ett kort svar skulle kunna vara allt och ingen, men det stämmer knappast (jfr Sandel 2014). Även om det språkligt sett är möjligt att "äga en fråga" eller "äga ordets gåva" är det långt vanligare att syfta på materiella tillgångar när spörsmål kring ägande aktualiseras. Det finns juridiska, ekonomiska och sociala begränsningar, liksom normativa och moraliska, kring hur och vem som ska äga, vilket kan göra det svårare att visualisera alternativa former. Under senare år har debatten om till exempel gemensamt ägda banker, arbetskooperativ eller landområden ifrågasatt etablerade sätt att förfoga över kapital, arbetskraft och jordegendomar. I kampanjen *#NowWeOwn* vill till exempel organisationen *New Economy Coalition* samla in berättelser som illustrerar hur ägandets normer kan "demokratiseras" och visa på att det inte längre handlar om att "jag eller du – men *vi*, ska äga".²

Att ingen människa kan ägas borde vara sant, men stämmer inte heller. Även om slaveri, det vill säga att legalt kunna äga en annan människa, idag är förbjudet genom internationella överenskommelser, lever många miljoner människor i världen fortfarande i slavliknande beroendeförhållanden, och kan i praktiken köpas och säljas (jfr Kara 2017). År 1865 avskaffades

² Nyhetsbrev från *New Economy Coalition* den 15 augusti 2017.

officiellt slavhandeln i USA, men perioden påverkar i hög grad fortfarande det kultur- och samhällspolitiska debattklimatet i landet (jfr Hübinette & Pripp 2017). I romanen *Den underjordiska järnvägen* skildras den frihetslängtan som fick slavar att fly bomullsplantagen genom komplicerade system av underjordiska gångar, med samma namn som bokens titel (Whitehead 2017). Insprängt i den fiktiva berättelsen finns autentiska efterlysningsplakat som visar vilka belöningar människojägarna fick för att återbörda egendomen, slavar, till sina ägare, de som hade den juridiska besittningsrätten.

Huruvida människor i nutida, vardagliga sammanhang verkligen äger sin kropp, diskuteras i flera av antologins kapitel.³ Kontrollen och beslutanderätten som förutsätts följa med den egna kroppen kan, visar det sig, villkoras bort, inskränkas eller förminsas genom de begränsningar och möjligheter som den tillskrivs i en viss situation. Gabriella Nilsson pekar på hur en kvinnas äganderätt över sin egen kropp riskerar att sättas ur spel i samband med en våldtäkt då kroppen i den stunden tas i anspråk av förövaren. Äldre personer som flyttat till så kallade särskilda boenden äger formellt fortfarande sina mediciner, men bedöms av olika anledningar inte kunna klara av det ansvar och de friheter som ägandet i normala fall för med sig. Istället, visar Åsa Alftberg, blir de beroende av personalens handhavande av medicinen. Ytterligare ett exempel på inskränkande av beslutanderätten över den egna kroppen ges i Markus Idvalls avsnitt om transplantation av njurar inom familjen. Vilka moraliska och känslomässiga möjligheter finns det egentligen att neka en närstående sin friska njure, även om man helst skulle vilja svara nej på en vädjan om hjälp?

Nästa fråga är: *när* äger en människa något? Det enkla svaret skulle kunna vara, när det kan beskrivas med ett possessivt pronomen, till exempel mitt, ditt eller vårt. Dock stämmer upplevelsen, åsikten och känslan av att

3 En följdfråga skulle kunna vara: Vad borde inte kunna köpas och säljas? Denna fråga utgör titeln på ett norskt, filosofiskt forskningsprojekt som vill utveckla etiska kriterier för vad som i ljuset av relationen mellan ny medicinsk teknik och den mänskliga kroppen ska betraktas som varor, möjliga att köpas och säljas (www.hf.uio.no/ifikk/english/research/projects/what-should-not-be-bought-and-sold/). Liknande problemställningar berörs också i de etnologiska undersökningarna *När kunden är kung* av Beatriz och Mats Lindqvist (2008) och *Organ till salu* av Susanne Lundin (2014).

detta är mitt (och ingen annans) inte alltid överens med de legala ägandeförhållandena. Vad som är mitt och ditt kan avgöras genom formella bevis som kvitton, bouppteckningar, gåvobrev och liknande dokument. Saker som köps för pengar kan tyckas ha ett tydligt ägandeförhållande, men vad händer med den inköpta cykeln när den stjäls och inte längre är ”min”? Har det vuxna barnet i familjen lika stor rätt till kylskåpets läckerheter även om det är de vuxna som har köpt maten? En lånad bok som dröjt sig kvar i bokhyllan i många år – vems är den? Och vem har ansvar och bör ta kontroll över den en gång inköpta och planterade lupinen, som nu sprider sig längs villagatan? Föremål, kroppsdelar, levande varelser eller fenomen som en livskris eller en familjemåltid, kan likaledes skifta skepnad och röra sig över gränsen för mitt och ditt, mellan vara, gåva, bytesobjekt eller arvegods, och kan ibland växlas in till pengar.

Att göra till sitt eget

Även om en person i lagens mening inte äger ett föremål, en bit mark, ett hus eller en kroppsdel, kan det uppfattas så eftersom det skapas relationer genom nyttjande i olika former. Genom hävd, bruk och strategier för tillägnande av olika slag kan det *kännas* helt rätt att kalla något mitt, utan att det formellt sett förhåller sig så. Och hela tiden dras gränser för ägandet upp; de manifesteras och bekräftas, försvaras och konsolideras, utmanas och överträds. Men hur *görs* egentligen ägande; hur förvandlas det possessiva pronomenet ”mitt” till ett verb, till en aktiv process och ett konkret görande (jfr Damsholt & Simonsen 2009)? Med andra ord – hur ”minar” och ”dinar” vi det som vi uppfattar som mitt och ditt?⁴

En cykel kan, som Charlotte Hagström visar, pyntas med färgglada band, ett hemstickat sadelskydd, tygblommor i cykelkorgen eller festliga

4 Denna fråga är inspirerad av verbet *commoning* som ungefär betyder att ”gemensamma”, och har sitt ursprung i gemensamt nyttjande av landområden. Uttrycket har blivit populärt i den kollaborativa ekonomin och användes till exempel i utställningen *Commoning Kits* (dvs verktygslåda för gemensammande), som visades på Form Design Center i Malmö oktober 2017. Syftet var att gestalta lösningar för framtidens urbana rum (*Commoning Kits* 2017).

ringklockor och på så sätt göras till ett unikt exemplar som bara ägs av *en* person. Den kan få ett namn och kanske har den redan en historia bakom sig som rymmer ägandeskap av släktingar, storasyskon eller vänner. Att *mina* eller *dina* föremål eller kroppsdelar genom att åberopa en familjehistoria, eller speciella band familjemedlemmar emellan, är också aktiva ingredienser i beslut i samband med arvskiten eller överväganden inför en donation av en kroppsdel. Olika strategier för att *mina* det egna livet efter ett uppbrott ur ett äktenskap, som till exempel kan vara att styra sin egen tid, inleda nya sexuella relationer eller besöka en terapeut som bekräftar det legitima i att framhålla mitt eget liv framför vårt gemensamma, diskuteras i Kristofer Hanssons kapitel. Ytterligare ett fall är när rummet på äldreboendet ska omvandlas från en institution till något eget, ett hem som upplevs som ens eget. Det görs med hjälp av möbler och prydnadsaker som har fått följa med, men den professionella sängen och det låsta medicinskapet skvallrar om att detta ”mitt” inte är mitt fullt ut. I själva utdelningen av medicinen – ”nyckelknippan som tas fram, skåpet som låses upp, kontrollen av dosering, överräckandet av tabletter i en liten plastkopp, på sked, i handen eller direkt i munnen...” – diskuterar Åsa Alftberg hur ägandets handgrepp inpräntas.

Ägandet kan ändra skepnad; det kan övergå till en annan person genom försäljning, genom en gåva, genom att flera ska dela och gemensamt äga, genom konfiskering, våld eller stöld. Och ibland kan det vara svårt att se när ägandet börjar och slutar. *Sättet* något förvärvas eller avyttras på, kan heller aldrig särskiljas från det som byter ägare, och är därför lika angeläget att studera (Widlok 2017:xiv). Katarina Saltzman och Carina Sjöholm visar hur det i ett villaområde kan finnas flera sätt att utöka den egna tomtgränsen, till exempel genom att sköta och vårda en bit av en intelligande allmänning, placera ut trädgårdsmöbler och lämna kvar leksaker för att signalera sin nyttjanderätt. Om en utlånad bok kommer tillbaks med hundöron och trasig rygg infinner sig – som framgår i mitt eget kapitel – en lätt känsla av besvikelse. Lånet som utbytesform innebär ett förtroende och en mer eller mindre uttalad överenskommelse om att boken ska skötas som om *den vore din egen*. Maten som lagas till den gemensamma familjemåltiden väcker också svårlösta frågor kring gränser för ägande, vilka Håkan Jönsson lyfter. Har den som inhandlar, tillagar och serverar maten

större rätt att besluta vad som ska serveras, eller bör alla kring bordet få känna att de äger måltiden genom att påverka ingredienser och tillagnings-sätt, för att den ska kunna bli just så gemensam som den ofta har krav på sig att vara?

Delande som ideal

Att studera praktiker som på något sätt utmanar ägandet, som rör till och komplicerar gränserna mellan vad som kan betraktas som mitt eller ditt, tydliggör, men ifrågasätter kanske också ägandet som en självklarhet. En sådan praktik, som det under senare år har talats mycket om, är delande i olika former. Ett etnologiskt bidrag till den forskning och debatt som pågår kring delningsekonomin, eller den kollaborativa ekonomin, är insikten att de två verben att äga och att dela är djupimpregnerade av värderingar, normer, praktiker och materialitet som kräver sin uttolkning och förklaring för att bli begripliga och därmed möjliga att förändra.

I samband med debatten om klimatpåverkan, miljömål och socialt och ekonomiskt hållbara livsvillkor, har dagens konsumtionsmönster och förhållande till privata ägodelar ifrågasatts. I diskussionerna kring åtgärder och framtidsvisioner talas det gärna om fördelen av att *dela* på transporter, prylar, boende och så vidare för att minska konsekvenserna och beroendet av det enskilda ägandet. Ordet *delningsekonomi* tog sig 2015 in på listan över så kallade nyord och 2016 följde uttryck som cirkulär ekonomi, gigeekonomi, lånegarderob och uberisering. I diskursen om delningsekonomin framtid ryms stora förhoppningar om ekonomisk, social och miljömässig hållbarhet, minskad konsumtion och innovativa lösningar på samhällsproblem (jfr Mont, Neuvonen & Lähteenoja 2014). Till exempel finns det sedan flera år olika bilpooler att ansluta sig till, verktyg kan lånas genom järnhandlare men också på folkbibliotek (Söderholm 2016). Digitala plattformar hjälper grannar att administrera lån av diverse prylar och en rad olika digitala tjänster underlättar för den som vill sälja, köpa eller ge bort saker. Kommunala bostadsföretag uppmuntrar de boende att organisera bytesrum där kläder, leksaker, fritidsutrustning och verktyg kan hitta nya ägare.

En ekonomi som i hög grad baseras på att dela konsumtionsvaror och tjänster med andra förutsätter en stark lokal gemenskap (Bardhi & Eck-

hardt 2012, Scaraboto 2015). För att nya initiativ för samverkan ska fungera, krävs ett aktivt grannskap och en kritisk massa. När fler engagerar och organiserar sig kring delande, förutspår vissa, som till exempel Naturskyddsföreningen, att sociala nätverk kommer att stärkas, gemenskapen öka och tilliten bygga ett samhälle ”där vi i grunden är positiva och inte misstror varandra” (Eiderström 2015:162, se även Widlok 2017:xv). Titeln på en av de böcker som fått störst genomslag i diskursen om delandets framtid, *What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*, visar på insikten att det privata ägandets gränser kan behöva omförhandlas innan det nya tänkandet på allvar kan få genomslag (Botsman & Rogers 2010).

Risken att det kan bli en långdragen process innan den nya stärkta gemenskapen är etablerad, tas upp i mitt kapitel om lån. Att tilliten kan vara nog så bräcklig visar upprörda berättelser om förstörda eller aldrig återlämnade prylar. Dåliga erfarenheter av delandets praktiker gör att lusten att dela flitigare försvinner. Om delandet ska kunna genomföras utan gnissel krävs någorlunda likartade normer kring *hur* det ska delas. Tilliten och den sociala samhörigheten kan på så sätt kräva en likformighet, vilket Orvar Löfgren visar, som börjar redan i familjens och hemmets moraliska ekonomi genom att fördelningsprinciper och rutiner för att dela lärs ut och nöts in. Trots att något framstår som homogent, som till exempel villaområdet med sina stora likheter mellan hus och trädgårdar, kan olika förutsättningar och föreställningar resultera i skiftande uppfattningar om vad som är privat, eget och gemensamt. Detta gör att ett delande som inbegriper lån av redskap, skötsel av häckar och tomtgränser kompliceras. ”Det på ytan likartade kan således rymma en mångfald av synsätt och förhållningssätt till sin omgivning”, som Katarina Saltzman och Carina Sjöholm skriver i sitt kapitel. Ett annat exempel är måltiden som delas med andra, prototypen för den ideala gemenskapen, vare sig den äger rum i familjens krets, eller med okända gäster kring det allt vanligare gemensamma restauranglångbordet. Även om det i en tid av allt mer individualiserade kostönskemål och smakpreferenser blir svårare att servera *en* rätt som alla kan äta, framhåller Håkan Jönsson i sitt kapitel att måltiden trots allt har förmågan att kunna rymma många olika praktiker – och ändå hållas samman. Tänk tacos, eller fondue, med sina många möjligheter till individuella val.

Socialantropologen och konsumtionsforskaren Russel Belk har i flera arbeten lyft fram delandet som en kulturspecifik, genomgripande och grundläggande konsumtionsprocess i människors liv, men förbisedd i forskningen (Belk 2007, 2010, 2014a). I den flora av definitioner och former för delningsekonomi som under senare år har växt fram, menar han att det kan vara svårt att urskilja var delandet slutar och kommersen tar vid. Istället för ett ”genuint” delande handlar det allt oftare om det han kallar *pseudo-sharing*, ”distinguished by the presence of profit motives, the absence of feelings of community, and expectations of reciprocity” (Belk 2014b:7, Martin 2016, Richardson 2015). I boken *The Age of Sharing* väljer Nicholas John att istället för att dra en skarp gräns mellan olika slags delande, undersöka vilka handlingar och fenomen som inkluderas under benämningen delande – och därför betrakta dem alla som inslag i en ny ekonomi (John 2017:6). Han påpekar att verbet dela är diskursivt laddat med positiva känslor, ”... sharing is always good – you cannot share non-nicely” (ibid:3). I takt med delningsekonomin expansion har också kritiken mot osäkra arbetsvillkor, sämre arbetsmiljö, undanhållande av skatteintäkter, svagare konsumentskydd och marginalisering av grupper med låg digital kompetens och delaktighet ökat i styrka (jfr Scholz 2017, SOU 2017:26, Standing 2011). Framgången för mer kollektiva, cirkulära och tillfälliga sätt att dela på ägodelar förutsätter dock att även det enskilda ägandets innebörder och mekanismer granskas (Belk 2007:127), vilket görs i denna antologi.

Tillhörigheternas betydelse i post-ägandets ekonomi

I delningsekonomin kölvatten finns det idag inom social- och kulturvetenskaplig forskning ett fokus på betydelsen och konsekvenserna av olika former för transferering av ägodelar (jfr Appelgren & Bohlin 2015a, Bardhi & Eckhardt 2012, 2017). Framför allt gäller det andra utbyten än inköp av nyttillverkade varor, såsom att hyra, byta, låna eller ge bort (Gullstrand Edbring, Lehner & Mont 2016, Kennedy 2016). Loppmarknader, second hand-butiker, återbruksdepåer och platser på nätet för byte och försäljning av prylar ökar i antal och kan ses som ett sätt att hantera ett konsum-

tionsöverflöd (jfr Brembeck 2013, Brembeck & Sörum 2017, Fredriksson 2013, Löfgren 2012, 2017). Förutsättningen för dessa nya handelsplatser är att människor *vill* göra sig av med saker, med andra ord avsäga sig äganderätten. Populära diskurser om att leva ett enklare liv, konsumera mindre och förenkla vardagen resulterar i uppmaningar till köpstopp och handböcker i utrensningens konst (Fredriksson 2016a, jfr Kondo 2015). *Camino Magasin*, som beskriver sig själv som ”ett mediaföretag som sprider berättelser om en grönare, godare och skönare framtid”, gav under 2017 ut ett specialnummer om att rensa, vilket presenterades som ”den nya folkspporten”. En av artiklarna introducerades med orden:

De senaste 20 årens galna köpfest har resulterat i ett överflöd av saker och många av oss upplever att vi drunknar i överflödet, att vi ägs av sakerna. Och det naturliga som händer då är en motrörelse, en rörelse som handlar om att göra sig av med, att rensa ut (Stål 2017a:2, min kursivering).

Även om syftet med rensningen är att minimera antalet prylar, betyder det inte att ägodelar är betydelselösa. Tvärtom gäller det att återuppväcka eller på rätt sätt avsluta sina personliga och betydelsefulla relationer till tingen. I ytterligare en artikel ur *Camino Magasin* intervjuades en erfaren rensare om hur hon avgör vad som ska behållas: ”... så tittar du på varje plagg: ’glittrar’ det för dig, eller känns det inte bra att ta i det? [...] Varje gång du tar i en sak så känner du efter. – Känns det bra? Nej. Det gör det inte. Tack och adjö.” Kvinnan som intervjuades ”likställer det med att lämna en partner eller relation. Man tackar för den tid man haft tillsammans, men släpper taget och går vidare” (Stål 2017b:4, jfr Fredriksson 2016b:45). I den medieomtalade boken *Döstädning – ingen sorglig historia* lanseras begreppet som ett sätt att kontinuerligt, från och med den första flytten hemifrån, hålla ägodelarna stängna. Också här ges rådet att kategorisera tillhörigheterna och börja med det som är minst känslomässigt laddat (Magnusson 2017). Nu kan det vara på sin plats att påminna om att längtan efter ett pryl-befriat tillstånd kanske i första hand ter sig lockande för de personer som har något att rensa ut. Hela tanken om det minimalistiska hemmet bygger på att det tidigare har funnits ett överflöd, och så är ju inte alltid fallet. Ofrivillig anti-konsumtion är inte lika rolig som den frivilligt valda

(jfr Leipämaa-Leskinen, Syrjälä & Laaksonen 2016, Schor & Wengronowitz 2017:33, Stenberg 2017). Och om utrensningen i verkligheten främst resulterar i nya inköp för att fylla hålen i hyllan, har inte heller de miljömässiga fördelarna uppnåtts (jfr Salomonsson 2016).

Russel Belk föreslår mot bakgrund av det stora intresse som delande i olika former nu väcker, att den gamla devisen ”du är vad du äger” kanske inte längre gäller. Den har istället förvandlats till ”du är vad du delar”. Det innebär att vi skulle stå på tröskeln till vad han kallar en *post-ownership economy* (Belk 2014a:1599, jfr Cohen, Szejnwald Brown & Vergragt 2017) där själva äganderätten inte längre är lika avgörande eller eftertraktad och har minskat i betydelse till förmån för andra sätt att få tillgång till konsumtionsvaror. Detta säger han i ljuset av att i många år flitigt framhållit sambanden mellan ägodelar, konsumtion och identitet (Belk 1988). Med exempel från mode, heminredning, bilar, telefoner och andra mer eller mindre symbolladdade varor, har forskningen under decennier pekat på kopplingen mellan konsumtionsstrategier och identitetsbyggande praktik och politik (jfr Arnould & Thompson 2005, Klasson 2017). Vissa konsumtionsforskare har dock under senare år velat tona ner betydelsen av ägodelar som en förstärkning och förlängning av jaget och identiteten, vilket skulle stärka tesen om äganderättens minskade betydelse (Belk 2016, Lastovicka & Fernandez 2005, Lawson, m fl 2016). Är det möjligtvis så att relationen mellan en ägodel och dess faktiska eller självutnämnda ägare blir flyktig och tänjbar, när gränsen mellan mitt och ditt i en delande ekonomi blir porös och otydlig (jfr Appelgren & Bohlin 2015b, Bardhi & Eckhardt 2017, Chin 2016)?

Men även om tillhörigheter i vissa sammanhang verkar leva nomadiska liv och vandra runt i olika former mellan olika brukare, visar flera av författarna i denna bok på de känslomässiga band och minnen som förknippas med ting, vilket talar emot att ägodelar inte längre skulle vara betydelsefulla just för att de är *mina* (jfr Frykman & Povrzanović 2016). Charlotte Hagström lyfter i sitt bidrag fram den starka symboliska betydelsen som den första cykeln ofta intar i äldre personers hågkomster. Minnet av denna är levande många år senare, hur den såg ut och hur det kändes att trampa iväg. Kanske var det den första stora och dyra ägodelen, och även om den inte var nyinköpt så betydde en cykel frihet och självständighet. Här framhålls det att ägaren skapar ett socialt liv *tillsammans* med cykeln. I Jonas

Frykmans kapitel om arvskiten finns kvinnan som i förbittringen över att hon inte fick den kristallvas hon gärna hade velat ha, krossar den i gatstenen så att heller ingen annan av syskonen ska få den. Här finns också skildringen av hur minnet av ljud och lukter i köket, moderns sysslor, rummets hemtrevnad och hemmets alla känslor förkroppsligas i en keramiktupp som två syskon önskade sig lika hett. Inte för tuppen i sig utan för att tuppen ”fick det förflutna att ’hända’, som Frykman skriver. Kristofer Hansson ger exempel på hur det däremot i andra situationer blir omöjligt att fortsätta äga något. Vid skilsmässan, där det plötsligt inte längre handlar om att bygga ett gemensamt ”vårt”, kan det bli viktigt att göra sig av med vissa specifika ägodelar som symboliserar just detta.

Ett kulturellt grundackord

Det är svårt att tänka sig ett samhälle där det enskilda ägandet inte i hög grad påverkar våra sociala relationer. Även om den idag ifrågasätts av en del, förbinds äganderätten fortfarande i hög grad med inflytande, status och social position, kontroll och beslutanderätt. Det som ägs och därmed kan ha under kontroll och påverkas, behöver inte alltid vara så konkret som en kroppsdel, en cykel eller en favoritbok, ett tonårsrum eller häcken mellan två villatomter. En måltid, medicinering, lösningen på en livskris eller en avliden förälders sista önskan kan också användas som redskap för styrning och inflytande.

Att äga kan med samtidens reklamspråk beskrivas som något som ”ligger i vårt DNA”, ett uttryck som flitigt används av företag och organisationer för att beskriva ”vilka vi är” och vilka ”kärnvärden som styr oss”. Som kulturforskare uppfattar jag inte ägande som en genetisk egenskap, men som ett grundackord i samtidskulturen, ett verb i en grammatik för samhälls- och kulturbygge. Att ägande i sig ses som något som signalerar överlägsenhet och prestige pekar till exempel formuleringen att ”äga bollen”, eller det under början av 2010-talet så populära slanguttrycket ”du äger” på. Den som är ”grymt ägig” är cool och grymt bra, bättre än andra. Till och med överlägsen. Att uppfattas som bättre än någon annan pekar mot begrepp som hierarki, distinktion och distans, vilka alla kan sägas vara aspekter av ägandets kulturella betydelse.

Men det som kan te sig som ett bestående, oföränderligt kulturellt grundackord, ändrar i själva verket innehåll, betydelse och form – om än långsamt. Formerna för ägande, och olika sätt att transferera ägodelar på, är socialt konstruerade, inbäddade i värderingar, kulturella normer, sociala relationer och känslor, vilket förklarar dess skiftande definitioner och uttryck i olika samhälleliga kontexter och tider (jfr Price & Belk 2016, Schor & Wengronowitz 2017, Widlok 2013).⁵ Jonas Frykman påpekar till exempel i sitt bidrag om arvskiten att det som kan definieras som mitt eller ditt, alltid är sammanvävt med en materiell, social och tidlig kontext. Ägandets sociala och kulturella avhängighet gör också att socialt definierade restriktioner och sanktioner aktualiseras när vissa beteenden och gränser överträds. Vilka dessa restriktioner ska vara och hur hårt överträdelsen ska dömas, visar Gabriella Nilsson med sitt bidrag att det sällan finns total enighet kring. Genom att synliggöra kulturella föreställningar om när och hur en kvinnas kropp uppfattas som tillgänglig för andra, diskuterar hon hur äganderätten till den egna kroppen inte är absolut, utan situerad och förhandlingsbar.

I den här boken har författarna uppmanats att lyfta fram vad som kan hända när uppfattningar om vem som får och bör äga, eller ta något i anspråk, krockar eller blir ifrågasatta. Givetvis pågår det hela tiden i vardagen ett oproblematiskt delande, som inte nödvändigtvis resulterar i konflikter, upprörda känslor, övertramp och i vissa fall brott. Men som bekant definieras och synliggörs normen och det ”normala” genom det avvikande, och därför formas också det konfliktfria delandet och ägandet av gränsernas överträdelser.

*

Avslutningsvis vill jag tacka de medverkande i antologin för spännande och kreativa diskussioner. Deras villighet att under temat *Mitt och ditt* dela tankar och resultat från pågående forskning inom en rad olika empiriska områden har varit inspirerande. Professor Lars-Eric Jönsson har med kri-

⁵ I det nyligen upptäckta språket jedek, som talas av en grupp människor boende på Malackahalvön, finns det överhuvudtaget inga inhemska verb som betecknar ägande, som till exempel låna, köpa, sälja eller stjäla. Däremot finns det många ord för utbyte och fördelning (www.lu.se/article/okant-sprak-har-upptackts-i-sydostasien)

tisk och konstruktiv blick tagit sig tid att läsa manus vilket har varit till stor hjälp. Tryckningen av boken har finansierats med bidrag ur Gulli och Nils Strömboms fond samt Ebba och Sigfrid Svenssons fond för folklivs-forskning.

Referenser

Elektroniska källor

www.hf.uio.no/ifikk/english/research/projects/what-should-not-be-bought-and-sold/2017-12-08
www.lu.se/article/okant-sprak-har-upptackts-i-sydostasien 2018-02-07
New Economy Coalition, Nyhetsbrev 2017-08-15

Litteratur

- Appelgren, Staffan & Bohlin, Anna (2015a): "Introduction: Circulating Stuff through Second-hand, Vintage and Retro Markets". *Culture Unbound*, 7.
- Appelgren, Staffan & Bohlin, Anna (2015b): "Growing in Motion: The Circulation of Used Things on Second-hand Markets". *Culture Unbound*, 7.
- Arnould, Eric J. & Thompson, Craig, J (2005): "Consumer Culture Theory (CCT): Twenty Years of Research". *Journal of Consumer Research*, 31.
- Bardhi, Fleura & Eckhardt, Giana M (2012): "Access-Based Consumption: The Case of Car Sharing". *Journal of Consumer Research*, 39.
- Bardhi, Fleura & Eckhardt, Giana M (2017): "Liquid Consumption". *Journal of Consumer Research*, 44.
- Belk, Russel (1988): "Possessions and the Extended Self". *Journal of Consumer Research*, 15.
- Belk, Russel (2007): "Why Not Share Rather Than Own?" *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 611(1).
- Belk, Russel (2010): "Sharing". *Journal of Consumer Research*, 36(5).
- Belk, Russel (2014a): "You Are What You Can Access: Sharing and Collaborative Consumption on Line". *Journal of Business Research*, 67.
- Belk, Russel (2014b): "Sharing Versus Pseudo-Sharing in Web 2.0". *Anthropologist*, 18(1).
- Belk, Russel (2016): "Accept no Substitutes: A Reply to Arnould and Rose". *Marketing Theory*, 16(1).
- Botsman, Rachel & Rogers, Roo (2010): *What's Mine is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. New York: Harper Collins.
- Brembeck, Helene (2013): "Managing Inflows, Throughflows and Outflows: Mothers Navigating the Baby Stuff Scape". I: Czarniawska, Barbara & Löfgren, Orvar (red): *Coping with Excess: How Organizations, Communities and Individuals Manage Overflows*. Cheltenham: Edward Elgar.

- Brembeck, Helene & Sörum, Niklas (2017): "Assembling Nostalgia: Devices for Affective Caption on the Re:heritage Market". *International Journal of Heritage Studies*, 23(6).
- Chin, Elizabeth (2016): *My Life with Things: The Consumer Diaries*. Durham & London: Duke University Press.
- Cohen, Maurie J, Szejnwald Brown, Halina & Vergragt, Philip J (red) (2017): *Social Change and the Coming of Post-Consumer Society*. London & New York: Routledge.
- Commoning Kits* (utställningskatalog 2017). Malmö: Form Design Center.
- Damsholt, Tine & Simonsen, Dorthe Gert (2009): "Materialiseringar: Processer, relationer och performativitet". I: Damsholt, Tine m fl (red): *Materialiseringar: Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Eiderström, Eva (2015): "Ägodela mera". I: *Ägodela: Köp mindre – få tillgång till mer*. Naturskyddsföreningen. Stockholm: Bonnier fakta.
- Fredriksson, Cecilia (2013): "Second-Hand Values and the Making of a Green Fashion Eco-Market". I: Hansson, Lena, Holmberg, Ulrika & Brembeck, Helene (red): *Making Sense of Consumption*. Göteborg: Centrum för konsumtionsvetenskap.
- Fredriksson, Cecilia (2016a): "I modets sparsmakade utkant: Om köpstopp, frivillig enkelhet och kreativ städning". I: de Wit Sandström, Ida & Fredriksson, Cecilia (red): *À la mode: Mode mellan konst, kultur och kommers*. Göteborg: Makadam förlag.
- Fredriksson, Cecilia (2016b): "Med lätt bagage: Om köpstopp, utrensning och hållbar konsumtion". *Kulturella perspektiv: Svensk etnologisk tidskrift*, nr 2.
- Frykman, Jonas & Povrzanić, Maja (red) (2016): *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*. Lund: Nordic Academic Press.
- Gullstrand Edbring, Emma, Lehner, Matthias, Mont, Oksana (2016): "Exploring Consumer Attitudes to Alternative Models of Consumption: Motivations and Barriers". *Journal of Cleaner Production*, 123.
- Hübinette, Tobias & Pripp, Oscar (2017): "Etnicitet, ras och vithet". I: Gunnarsson Payne, Jenny & Öhlander, Magnus (red): *Tillämpad kulturteori*. Lund: Studentlitteratur.
- John, Nicholas A (2017): *The Age of Sharing*. Cambridge: Polity Press.
- Kara, Siddharth (2017): *Modern Slavery: A Global Perspective*. New York: Columbia University Press.
- Kennedy, Jenny (2016): "Conceptual Boundaries of Sharing". *Information, Communication & Society*, 19(4).
- Klasson, Marcus (2017): "Brand Culture: In Search of Identity". I: Tarnovskaya, Veronica & Bertilsson, Jon (red): *Brand Theories: Perspectives on Brands and Branding*. Lund: Studentlitteratur.
- Kondo, Marie (2015): *Konsten att städa*. Stockholm: Pagina Förlag.
- Lastovicka, John L & Fernandez, Karen V (2005): "Three Paths to Disposition: The Movement of Meaningful Possessions to Strangers". *Journal of Consumer Research*, 31.
- Lawson, Stephanie J, Gleim, Mark R, Perren, Rebeca & Hwang, Jiyoung (2016): "Freedom from Ownership: An Exploration of Access-based Consumption". *Journal of Business Research*, 69.

- Leipämaa-Leskinen, Hanna, Syrjälä, Henna & Laaksonen, Pirjo (2016): "Conceptualizing Non-voluntary Anti-consumption: A Practice-based Study on Market Resistance in Poor Circumstances". *Journal of Consumer Culture*, 16(1).
- Lindqvist, Beatriz & Lindqvist, Mats (2008): *När kunden är kung: Effekter av en transnationell ekonomi*. Umeå: Boréa.
- Lundin, Susanne (2014): *Organ till salu*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Löfgren, Orvar (2012): "It's Simply Too Much! Coping with Domestic Overflow". I: Czarniawska, Barbara & Löfgren, Orvar (red): *Managing Overflow in Affluent Societies*. New York & London: Routledge.
- Löfgren, Orvar (2017): "Mess: On Domestic Overflows". *Consumption, Markets & Culture*, 20(1).
- Magnusson, Margareta (2017): *Döstädning: Ingen sorglig historia*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Martin, Chris J (2016): "The Sharing Economy: A Pathway to Sustainability or a Nightmarish Form of Neoliberal Capitalism?" *Ecological Economics*, 121.
- Mont, Oksana, Neuvonen, Alekski & Lähteenoja, Satu (2014): "Sustainable Lifestyles 2050: Stakeholder Visions, Emerging Practices and Future Research". *Journal of Cleaner Production*, 63.
- Price, Linda L & Belk, Russel (2016): "Consumer Ownership and Sharing: Introduction to the Issue". *Journal of the Association for Consumer Research*, 1(2).
- Richardson, Lizzie (2015): "Performing the Sharing Economy". *Geoforum*, 67.
- Salomonsson, Karin (2016): "På modets bakgård: Garderobsrensning som ritual och moderiktig praktik". I: de Wit Sandström, Ida & Fredriksson, Cecilia (red): *À la mode: Mode mellan konst, kultur och kommers*. Göteborg: Makadam förlag.
- Sandel, Michael J (2014): *Vad som inte kan köpas för pengar: Marknadens moraliska gränser*. Göteborg: Daidalos.
- Scaraboto, Daiane (2015): "Selling, Sharing, and Everything in Between: The Hybrid Economies of Collaborative Networks". *Journal of Consumer Research*, 42.
- Scholz, Trebor (2017): *Überworked and Underpaid: How Workers Are Disrupting the Digital Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Schor, Juliet B & Wengronowitz, Robert (2017): "The New Sharing Economy: Enacting the Eco-habitus". I: Cohen, Maurie J, Szejnwald Brown, Halina & Vergragt, Philip J (red): *Social Change and the Coming of Post-Consumer Society*. London & New York: Routledge.
- SOU 2017:26. *Delningsekonomi: På användarnas villkor*. Betänkande av utredningen om användarna i delningsekonomin. Stockholm.
- Standing, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London & New York: Bloomsbury Academic.
- Stenberg, Marcus (2017): *Jag har inte råd. Sorrow N°5*. Constant reader.
- Stål, Johanna (2017a): "Är rensandet en kvinnofälla?" *Camino Magasin*, <http://www.camino-magasin.se/nyheter/2017/09/12/ar-rensandet-en-kvinnofalla> (2017-10-04).

MITT OCH DITT OCH ÄGANDETS KULTURELLA BETYDELSE

- Stål, Johanna (2017b): "Konmari – en magisk rensarresa". *Camino Magasin*, <http://www.caminomagasin.se/nyheter/2017/09/12/konmari-en-magisk-rensarresa> (2017-10-04).
- Söderholm, Jonas (2016): "Borrowing Tools from the Public Library". *Journal of Documentation*, 72(1).
- Whitehead, Colson (2017): *Den underjordiska järnvägen*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Widlok, Thomas (2013): "Sharing: Allowing Others to Take What is Valued". *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 3(2).
- Widlok, Thomas (2017): *Anthropology and the Economy of Sharing*. London & New York: Routledge.

Mitt eller vårt?

Hemmets moraliska ekonomi

Orvar Löfgren

”Min”, upprepar det lilla barnet förtjust. Ett av de första orden hon lärt och som nu används överallt. Inte bara min leksak, utan min mormor, min mat. Här finns en berusande känsla av att etablera gränser och kategorier, att ta kommando över ting och människor. Nallen i ett järngrepp eller armarna slingrade om mormors knä. Sakta men säkert håller hon på att skolas in i det kulturella fält som handlar om mitt, ditt och vårt. Det är ingen lätt resa. Varför får man helt plötsligt inte ta tillbaka något som man nyss gett till en kompis? Vad är det för skillnad på att låna ut och ge bort? Barnet tränas i ägandets grammatik: äga, rå om, bestämma över, dela, låna. Allt detta har en central roll i de sätt på vilka barnet sakta men säkert lär sig erövra världen och avgränsa sig själv som en person – bli en individ i samspel med andra. Jag och mitt!

När människor minns denna inskolning (antingen som barn eller föräldrar) handlar det om många ting. Det kan vara konflikter om leksaker, förhandlingar om gränser, om förbjudna och tillåtna handlingar. Det kan vara minnen av att skapa egna hemligheter och friytor eller utforska andras privata rum. Men barndomen är bara en fas i denna inskolning därhemma, som sedan fortsätter hela livet: i den första parbildningen, i senare livskeden med ändrade hushållskonstellationer, uppbrott och nyetableringar. Min huvudfråga är: hur etableras och förändras föreställningar och praktiker kring mitt och vårt i vardagen? Studier av jagmedvetande och vikänslor blir lätt till ganska abstrakta sammanhang; här väljer jag att utgå från ofta oreflekterade och alldagliga vanor, handgrepp och inte minst i relatio-

nen till tingen. Det är det alldagliga livets materialitet och emotionalitet som intresserar mig, till synes triviala rutiner och ritualer. Den starka känslomässiga dimensionen förstärks av att föreställningar om mitt eller vårt därhemma blir del av en moralisk ekonomi. Min utgångspunkt är hemmet som delad gemenskap – till exempel familjen eller paret.

Jag har arbetat med en bricolagemetod (se Ehn & Löfgren 2012:9), där mycket olika material konfronteras eller får komplementera varandra. I ett pågående projekt om ”det osynliga hemmet” har jag tillsammans med etnologen Billy Ehn samlat observationer, intervjuer och texter där vi bitt folk beskriva olika aspekter av livet hemma. Vidare har jag analyserat några stora bostadsvaneundersökningar, utnyttjat populärkulturens och mediernas bilder av hemliv, samt sist men inte minst gjort en omläsning av ett antal etnografiska hemstudier, där dimensionen mitt och ditt inte står i fokus, men ständigt dyker upp i olika sammanhang.

Moralisk ekonomi

”Vad är ett hem?”, frågade en gång antropologen Mary Douglas (1991). Hennes svar är att det inte främst är ett fysiskt rum med väggar och tak utan en intern ordning, med egna regler, rytmer och moraliska hänsynstagande. Hemmet skapas av en väv av rutiner, tysta överenskommelser och ingrodda reflexer om ”hur vi gör här hemma”. Familjen eller hushållet är den övningsplats och lärosal där grundläggande normer kring mitt och ditt och vårt lärs in. Det är en arena där ett begrepp som moralisk ekonomi kan användas. Ursprungligen myntades det av historikern Edward Thompson (1961) i en diskussion om tidig engelsk arbetarkultur och begreppet utgår från situationer och sammanhang där inte marknadens rationella lagar råder utan där moraliska hänsynstaganden eller idéer i hög grad är inbäddade i sociala och ekonomiska relationer. Hemmet är allt som hotellet inte är, skriver Mary Douglas. Hotellet är en marknadsinstitution som styrs av kundrelationer. Där får man i bästa fall vad man betalar för. Hemmet hushållning formas däremot av föreställningar om rätt och fel, rättvist och orättvist. Här ska man göra skäl för sig, lära sig ta ansvar och dela med andra. Egennyttan ska balanseras mot andras intressen eller ”det gemensamma bästa”. Det handlar om krav, plikter och rättigheter, men även om

Hemmets moraliska ekonomi lever i ett ständigt bombardemang om hur det borde vara: ordning och reda, fasta roller, förväntningar och plikter. Väggbild från 1950-talet.

underordning och hierarkier. Hemma delar man på utrymmen, fjärrkontroller, kylskåpsmat, sysslor och många prylar, samtidigt som det pågår ständiga förhandlingar om mitt eller ditt. Vad har man rätt till? Och vad händer när hushållsmedlemmar har olika uppfattningar om var gränserna går eller bör gå? Olika fördelningsprinciper och rutiner kan skapas: turas om, köa, byta, lotta. Här aktualiseras även det tema kring låna och dela som Karin Salomonsson diskuterar i denna bok.

Hemmet är uppbyggt kring ett starkt ”vårt” – sysslor och ting som vi måste sköta gemensamt och ta ansvar för med allas bästa i åtanke. Vem tog den sista mjölkskvätten utan att se till att det köps ny? Vem låter ljuset vara på eller går och vrider upp termostaten igen? Vem formulerar reglerna för denna solidaritet, där man ibland snarare är förvaltare än ägare? Hemmet måste inte bara synkronisera rutiner och aktiviteter utan även behov och intressen, vilket kan skapa spänningar mellan ”mina behov” och familjens

eller hushållets bästa. Ofta finns det ett diffust ”vi” i bakgrunden. Behöver vi verkligen en ny tv, en större lägenhet eller efterrätt ikväll?

Hemma pågår ihärdigt en undervisning men även en ordlös träning i att hantera detta.

En sådan inskolning i hemmets regler kan bli synlig när man som barn flyttar mellan olika moraliska ekonomier. Vilka regler gäller hemma hos grannarna eller mormor? En elvaåring som bor i kollektiv är på kalas hos en granne. När köttbullarna bärs in frågar han värdinnan ”hur många får man ta?”, som han lärt sig hemma. Men hon säger med ett medelklassleende: ”men snälle vän, du får förstås ta så många du vill” och ser så med förvånad min hur han slevrar upp fjorton stycken.

En annan konkret inlärningsituation handlar om att pendla mellan dagis och hemmet. På dagis är det ont om ”mitt” och gott om ”vårt”. ”Vi ber er inte låta barnen ta med egna leksaker om morgonen”, står det på en lapp personalen satt upp i kapprummet, med förtydligandet ”det skapar konflikter i leken”. På dagis pågår hårdträning i att dela och samsas om ting och aktiviteter.

Särskilt slående blir inskolning och omskolning för skilsmässobarn som flyttar mellan föräldrarnas två nya hem och partners. Här kan föräldrarna skapa nya regler som barnet måste vara lyhörd inför eller kan provoceras av. Sådana utmaningar analyseras fint i en dansk studie av skilsmässobarn och deras flytt mellan föräldrar. Här möter vi tonårsflickan som när det är dags att flytta hem till mamma står utanför dörren och tvekar om hon ska ta upp nyckeln eller ringa på. Är detta verkligen mitt hem eller är jag gäst? Efter viss tvekan ringer hon på (Winther m fl 2013).

Gränsdragningarna kan på samma sätt bli tydliga eller problematiska för olika sorters hushållsmedlemmar, inte minst inneboende och gäster med oklar status, till exempel aupair-flickan som får veta att visst är hon en medlem av familjen, men det visar sig finnas gränser.

Självklarheten i läroprocesserna och regeltagandet kan även problematiseras genom att se på situationer där de alls inte tycks gälla eller ständigt ifrågasätts. En psykolog som arbetar på ett behandlingshem för unga kvinnor, möter klienter som har en helt annan uppfattning av mitt och ditt. Vill de ha något tvekar de inte att ta det – principen ”fråga inte” gäller för dem. De har ofta växt upp i hem där gränserna mellan mitt och ditt stän-

digt överskreds av både missbrukande föräldrar och syskon. För somliga leder detta till att de svartsjukt bevakar det lilla som är ”mitt” eftersom de vet att det när som helst kan tas ifrån dem. Personalen lär sig vad som gäller här. Där är kladdkakan som ska bäras in till eftermiddagskaffet av en nyanställd. Hon får veta ”att först måste du skära upp den i bitar, annars kan någon bara ta hela kakan”. För den som vuxit upp med en grundläggande brist på solidaritet eller tillit gäller inte gängse regler.

Privatsaker

”Hemma” definieras ofta genom alla gränser mellan det privata och omvärlden, vilka måste bevakas eller öppnas. Nyckelknippan i fickan, koderna till datorn och kontokortet, trösklar och grindar. I Saltzman och Sjöholms kapitel om trädgården möter vi sådana gränser till omvärlden, både tydliga och otydliga. Men hemmets passager går inte bara mellan privatsfären och det offentliga. Hemmet genomkorsas även av interna gränser som handlar om mitt, ditt eller vårt. Dessa gränser kan vara både konkret materiella och mer svårfångat immateriella, samt stabila eller instabila.

I en studie av privatlivets former och innehåll frågar sociologen Christena Nippert-Eng (2010:7) sina informanter vad det innebär att vara privat. Deras svar är skiftande, ibland handlar det om att kunna kontrollera tillgången till vissa ting, platser eller information, eller att kunna vara ensam utan andras krav eller närvaro. Det kan handla om att känna sig trygg och lugn, eller frihet att leva och välja utan regler eller begränsningar. Nippert-Eng är intresserad av de strategier och sätt människor använder för att avgränsa det privata.

”Intimitet har en karta”, konstaterar Svetlana Boyd (2000), där det privata länkas till det intima. Vilka vrår, vägar eller handlingar ser människor som sina helt egna, och som något som man mycket noga väljer om man vill dela med andra (och med vem)?

Etableringen av det privata är en viktig ingång till hur barnet utvecklar föreställningar om ”mitt”. Hemma ges denna process en mycket konkret materiell form genom det egna rummet eller egna ägodelar. Föreställningen om att barn bör ha egna utrymmen har en kort historia; barnkammaren

är en sen uppfinning. I 1800-talets högreståndsmiljöer var detta nymodiga rum främst ett sätt att separera barnen från de vuxna, så att de inte skulle störa, men under 1900-talet diskuterades alltmer att även barn kunde behöva ett privatliv (Paludan & Winther 2016). 1931 konstaterade till exempel en amerikansk myndighet barns behov av eget rum, ”a place where they may play or work without interference from or conflict with the activities of the adult members of the family” (Senior 2014:164) – den moderna barnkammaren blev ett projekt. Barnkammaren skulle även fyllas med barnens nya ägodelar, leksakerna. De sågs nu som ett redskap för att forma barn till individer. Under senare delen av 1900-talet blev de den snabbast växande kategorin av hemprylar (se Trentmann 2016:231, Cross 2004).

Även om det är gott om barnkammare i miljöer som har stora nog bostäder idag behöver det inte betyda att detta blir barnens territorium. Rummet står ofta tomt medan barnen koloniserar hela hemmet, söker sig med lekar och leksaker dit där andra är, vardagsrumssoffan, köksbordet. De hävdar rätten till att hela hemmet också är *mitt* och det uppstår ständigt konflikter om äganderätten till rummet – får ett legobygge i vardagsrummet stå kvar i flera dagar eller...? Vem har flyttat mina grejor?

Under uppväxten skapas efterhand allt fler privata zoner och frågan blir så när föräldrarna har rätt att ta sig in på dessa territorier. Hur länge får en mamma gå igenom barnets fickor eller byråådor? När får man låsa sitt rum eller vara tvungen att knacka (se t ex Munro & Madigan 2006:112)? Frågor kring mitt eller vårt är under ständig förhandling, gränser etableras och utmanas. Särskilt tydligt blir detta i tonårsrummet, där ett anti-hem kan utvecklas med provocerande färgval och prylar, jättelika affischer och dånande musik. Här ska ingen tvivla på vem som bestämmer!

Att göra sig privat kan ses som en mycket personlig och individuell handling, men den är starkt kulturellt präglad. Det privatas skiftande historia kan lära oss detta (Ariès & Duby 1991). Från Jean-Jacques Rousseau, till Ellen Key och Dr Spock har debatten om barnets behov av privatliv och egna tillgångar förts utifrån skiftande utgångspunkter (jfr Cross 2004).

Historikern Antoine Prost (1991:69) påpekar till exempel hur det i det sena 1800-talets franska borgerlighet sågs som en självklarhet att föräldrarna läste barnens post, även när de blivit tonåringar; det var inte bara en rättighet utan en skyldighet. För 1900-talets generationer blev sådana in-

trång inte lika självklara, men i takt med att livet på nätet expanderat under senare decennier har föräldrar uppmanats att skaffa sig större insyn i barnens privata surfande.

Det privata blir även kopplat till omladdningar av situationer. Ta bara en så enkel handling som måltiden där det gemensamma blir ”mitt eller ditt” genom en förflyttning från fatet till tallriken. När maten skedas upp till den egna tallriken förvandlas den till ”din mat”, inte bara din egendom utan även ditt ansvar. Du måste äta upp din mat på tallriken, säger föräldern. Eller du får inte nappa åt dig en köttbulle från ditt syskons tallrik. Överhuvudtaget är matlagning och måltider situationer med stark laddning, som Håkan Jönsson diskuterar i sitt bidrag i denna bok.

Det finns många andra exempel på sådana transformationer från det gemensamma till mitt genom små förflyttningar, ofta understödda av den speciella materialitet som kallas *container technologies*, separerande behållare, avgränsningar, väskor, boxar (Löfgren 2014). Vardagliga ting kan plötsligt bli mycket privata när de samlas i handväskans mörker. Och här möter vi en annan koppling, det privata som ”mina hemligheter”.

Hemligheter

Att skapa en hemlighet är ett tidigt steg mot att skapa en privat sfär och något eget. Barn experimenterar med att skapa hemligheter och gömställen, som en del av ett gryende privatliv. Mina tre stenar, mitt undangömda godis, en grej som jag ”lånat”. Här testas både frågor kring ägande och det privata. Just de första hemligheterna, ett undangömt gosdjur, några strandfynd, kan på vissa sätt liknas vid vad barnpsykologen Winnicott en gång kallade överföringsobjekt, tidiga redskap för att avgränsa sig själv och sin person, tydliggöra gränser mellan mitt och andras. ”Mina hemligheter” kan skifta gestalt under uppväxten och livet. Från det lilla barnets gömslen som det så gärna vill ska upptäckas till tonåringens dagbok, som ingen får öppna men där andras intrång samtidigt utgör en kittlande möjlighet.

Folk kan berätta om hur de under barndomen fascinerades av vad som upplevdes som föräldrarnas hemliga territorier. Smyga in och kika i natyglådan i föräldrarnas sovrum eller gå igenom kostymfickorna inne i

garderobsmörkret. Det kan vara upptäcktsfärder i vuxenvärldens speciella utrymmen, att förstulet leta igenom mammas handväska, dra ut den mest privata lådan i pappas skrivbord eller hitta en nyckel till tonårsbroderns rum eller storasystemens dagbok.

Christena Nippert-Eng diskuterar hur man som vuxen skapar och delar hemligheter, men även hur man kan vara på jakt efter partners eller familjemedlemmens egna hemligheter. Vad är det bland det som är ditt som är så hemligt att jag inte får veta något om det? Det kan handla om personer som gärna går igenom andras medicinskåp när de är på besök eller någon som vill veta vad partnern egentligen har för sig och letar i handväskor och fickor.

Var någonstans i ett överbefolkat hem gömmer man då det mest privata? Nippert-Engs informanter guidar henne runt i hemligheternas landskap. Längst in i nedersta byrålådan eller bakom skåpet i garaget. Låsta utrymmen har en magisk attraktionskraft. På skiftande sätt vävs vikten av att rå sig själv och sitt samman med sätt att göra sig privat och att ha hemligheter.

Mitt och ditt blir vårt

Om uppväxten är en konkret inlärningsarena för mitt, ditt och vårt, är parbildningen en annan fas. Att flytta samman innebär att förvandla ditt och mitt till vårt. Vårt hem, våra möbler, våra vanor. Samtidigt kan detta nya "vårt" hotas och falla tillbaka i vars och ens. Din smak, dina ovanor, dina prylar som flyter omkring.

Två forskare som diskuterat denna omlärningsprocess är Sarah Kjær (2007) med sin studie av unga par i Köpenhamn och Jean-Claude Kaufmann (2002) som följt par från första morgonen tillsammans. I början av den nya relationen finns ofta stor tolerans för den andras vanor och ägodelar. Som nyförälskad kan man dela allt, till och med tandborste och badhandduk, men efterhand kan rutinerna ändras och den älskades vanor bli till ovanor.

I antropologen Daniel Millers bok *The Comfort of Things* möter vi Londonpar i alla möjliga konstellationer och följer de sätt på vilka ditt och mitt förvandlas till vårt, eller tvärtom:

Typically, one can watch couples develop their relationship vicariously, through the gradual merger of all sorts of items in the house: books, CD collections, pictures on the wall. The things, and not just the people, start to take up residence with each other, getting to know each other and sometimes becoming indistinguishable from each other – to a degree which has subsequently made divorce lawyers significant profits (Miller 2008:157).

Här finns en skala från hem där ordet ”mitt” eller ”ditt” sällan används, paret talar oavbrutet om vi och vårt – vi menar, våra prylar, våra intressen... – till vad Miller kallar ”a his-and-hers-house”. ”His office, her office; his books, her books; his ornaments, her ornaments...” (ibid:157).

I Miller's intervjuer framträder också en markant (och välbekant) könsordning. Det är framförallt kvinnornas mödor, intressen och smak som formar det gemensamma hemmet. Charles uttrycker det så här: ”She's come in and rearranged my house, that's basically it. And she's imposed her will on my house, that's how it goes. Just because she's a woman, that's what happens” (ibid:158). Han suckar vidare om alla sina manliga vänner som sett samma utveckling, utan att reflektera över vem som är ansvarig för denna arbetsdelning. Lösningen för honom är: ”You've got to have a little shed somewhere, or my little room downstairs where you can shut the door and just have a little peace and quiet on my own and just have my few things around me” (Miller 2008:158).

För män som Charles som inte riktigt känner sig hemma blir det viktigt med sådana utrymmen, som även finns rikt exemplifierade i den amerikanska studien *Where Men Hide* (Twitchell 2008); det kan gälla allt från favoritfåtöljen till bilen, garaget eller trädgårdsskjulet, där mina regler och min smak ska gälla.

Ur kvinnans perspektiv handlar det ofta om att inte få tillräckligt med uppskattning för hemvårdandet. Köket är ett bra exempel på detta; det är utrymme som görs och görs om i vardagens rutiner och ordnande. Det handlar även om estetik, som många av exemplen visar. ”Så här får det inte se ut i mitt kök, ni får inte stöka till!” Nu dyker det upp ett ägandekrav (se till exempel Kaufmann 2005). Köket är kanske vårt, men mest mitt eftersom jag lägger ner så mycket kraft här. Kylskåpet visar sig vara ett sådant

laddat utrymme. ”Jag blir rasande när jag ser att någon lämnat en halvrudden gurka i grönsaksfacket” (Bouchat 2005:72). Som Håkan Jönsson visar kan det även handla om behovet av att få rå sig själv under matlagningen, med mina handgrepp och rutiner.

I andra fall kan det vara mannen som ser sig ha det övergripande ansvaret för hemmet, men på andra sätt än hustrun. Som familjefadern som varje kväll går en runda och släcker lampor och apparater, kollar element, gör hemmet klart för natten (Pink 2012). Jean-Claude Kaufmann ger fler exempel på temat mitt, ditt och vårt, och hur det kan spelas ut på skiftande arenor. Det kan handla om dina ovanor och mina vanor, om ”dina strumpor” på vårt golv... Det kan handla om bristande omsorg om vårt gemensamma, som när mannen irriterad går runt och släcker lamporna som hustrun låter brinna: ”Tror du att det är Versailles det här?” eller ”Nästa gång betalar du hela elräkningen” (Kaufmann 2009:161). Och vem tar ansvar för våra gemensamma territorier? Det kan vara frågan om det är min eller din heminredningsetetik som ska gälla, till exempel i fallet med mannen som stolt låter stoppa upp huvudet av en storgädda han fångat. Så börjar kampen om var det ska sättas upp. Hustrun avskyr det och tycker att det totalt förstör den hemestetik som är hennes. Hans gädda vandrar så från rum till rum, för att till sist hamna inne i hans hobby-skrubb (Kaufmann 2009:26). I ett annat fall kan vara det där irriterande lilla bordet som hustrun fått från sin mamma, ständigt en nagel i mannens öga.

Dragkampen om vilken ordning – min eller din – som ska gälla kan även gömmas i detaljer. I en av våra intervjuer konstaterar en man att hans fru ofta grälar om småting:

När jag reser mig från tv-soffan och går ut i köket böjer hon sig fram med en arg och hörbar suck, som hörs genom rummen och rättar till soffkudden. ”Hur många gånger har jag bett dig att ordna kuddarna efter dig!”

Det finns laddade territorier därhemma där ägandeförhållandena är oklara eller skiftande. Det gäller inte minst knappa tillgångar som det kan vara svårt att samsas om. En gång i tiden slogs hushållsmedlemmar om vem som ringde för mycket från den gemensamma telefonen eller tog upp mest

tid vid tv:n eller den nya datorn (se t ex Hirsch 1994). Det kan vara killen som bosätter sig i soffan med dataspelet eller mannen som svartsjukt bär runt på fjärrkontrollen och till och med tar med sig den in på toaletten (Kaufmann 2009:132). Sådana konflikter fick sin upplösning när alla fick sina egna medieprylar, men det kommer ständigt nya, potentiella källor till irritation.

Ett eget hörn

Studier av hemrutiner visar ofta hur hushållets medlemmar kan kolonisera vissa ytor och därigenom karva ut ett ”mitt” i det gemensamma. Det kan handla om att finna tider när man kan vara ensam. ”Jag går alltid upp en stund före de andra och äter frukost, för då kan jag lyssna på min musik och skapa min köksstämning.”

Hemma finns det avgränsade öar, små mikrokosmos som förtätar känslan av gemenskap eller individuell avgränsning. Somliga möbler lånar sig gärna till att forma mitt eller vårt. Tänk bara på stolen eller soffan:

Stolen är besläktad med bänken och soffan, som också är till för att sitta på, men ändå radikalt skild från dem, för stolen är till för *en*, och bara *en*, vilket är väsentligt för dess karaktär. Stolen avsöndrar oss, den är som en liten ö i rummet. Stolen har med andra ord också alltid något avvisande över sig, även om den i princip är tillgänglig för vem som helst.

Så skriver Karl Ove Knausgård (2016:51) om stolens sätt att organisera relationer och gränser. ”Min stol” och ”min fasta plats vid bordet” kan göra detta tydligt. Somligas platser kan vara tydligare än andras. I en intervju uttrycker en ung man det så här: ”Hemma säger vi att pappa äger stolen på kortändan, ingen skulle våga sig på att ta den. Och farfar ägde en gång samma plats.” Med soffan förhåller det sig helt annorlunda. Ända sedan den moderna soffans födelse har den betraktats som en möbel som knyter samman, skapar ett ”vårt”. Tidigt fick den en sexuell laddning därför att den sågs som ett redskap som uppmanade till intimitet, som i parets gemensamma sittande (Ehn & Löfgren 2010:138). Soffan har fortsatt att laddas med olika ”vårt”. Ibland får den stå för den idealiska gemenskapen,

Hemmet är fyllt med verktyg för att skapa ”mitt” eller ”vårt” – soffor, skrymslen, läs, köksbord och mobiler. Foto: författaren

som under det ritualiserade fredagsmyset, då tv-soffan omsluter hela familjen (Brembeck 2012, Hagström 2012). Ibland är den en kampplats för olika intressen och behov. Sarah Kjær (2007) följer paret som kämpar om hur soffan ska användas – som mannens dataspelsutrymme eller som plats för pargemenskap och samtal?

Att sitta kvar framför tv:n ensam i soffan medan andra gått till sängs kan på samma sätt skapa en meditativ ensamsfär. ”Nu är soffan bara min...” David Scher (2007:86) minns sin mamma som alltid vilade ut i sin egen soffhörna, där hon rökte långa Pall-Mall, åt äggsmörgåsar, såg på tv, läste tidningen och höll ett vakande öga på sina nio barn från denna observationspost. Om kvällarna när alla somnat satt hon i soffhörnet och lade patiens med en Manhattan i handen. När soffan var uttjänt bad David sin bror säga av armstödet: ”the one with Mom’s patina. The one with cigarette burns. The dog-chewed, ketchup stained, Miracle-Whipped, pawed-by-a-

thousand little-hands arm.” Nu sitter det på väggen hemma i New York som ett mamma-minne.

Men den egna hörnan eller det egna rummet kan även bli en metafor. ”Man ska ha ’sitt eget rum’ i ett parförhållande, mina aktiviteter, intressen, vänner”, säger en kvinna i en intervjustudie (Westerling 2008:206ff). Samlevnadsexperter talar gärna om vikten av att ha ett eget liv som komplement till parförhållandet, vilket berörs i Kristofer Hanssons kapitel.

Sovrummet

”Nyss hände det att min treåriga dotter för första gången sa ”vårt” istället för ”mitt”. Hon hade krupit upp i min säng och sa: ”Mamma det här är vår säng, inga andra kan vara här.” Så berättar en småbarnsmamma i en intervju. För hennes treåring blev sängen ett tydligt avgränsat vårt mot världen utanför och just sängar och sovrums har en speciell plats i de sätt på vilka mitt, ditt och vårt organiseras hemma. Men vad är det som gör sängen till en sådan arena?

I sin studie av medelklassfamiljer i Kalifornien noterar Arnold att föräldrarnas sovrums står i fokus för både drömmar och praktiska ombyggnader. En majoritet av de studerade familjerna hade satsat just på att skaffa sig ett stort *master bedroom* med eget badrum och *walk-in-closet*. Flera talade om detta rum som ett ”sanctuary”, en tillflyktsort i barnfamiljer där det svämmade över av prylar och aktiviteter. Föräldrarnas sovrums skulle vara stort, vackert, tyst och utan massa ting. För flera var modellen ett flerstjärnigt hotellrum. Hit kunde man dra sig tillbaka när man behövde avskärma sig. Här skulle barnen inte få härja. Sovrummet vara bara paret, mitt och ditt. En stor del av dygnet stod ”the master bedroom” tyst, mörkt och väntande... (Arnold m fl 2012).

Idén om ett gemensamt sovrums är även det en förhållandevis ny tanke. I äldre högreståndsmiljöer hade maka och make vanligen separata sovrums. Gemensamt blev sovrums främst med 1800-talets nya syn på paret som en intim och romantisk enhet.

Mer än något annat rum har sovrums blivit en arena för paret, en mycket laddad arena, som Jean-Claude Kaufmanns etnografi av sovrums-liv visar. Sovrummet är oftast ”vårt”, men detta kan manifesteras på flera

sätt. Man kan lägga ner stort arbete på att finna en gemensam estetik eller låta partnern inreda ”sin sida”. Men i vissa situationer kan rummet omdefinieras till mitt. ”Vårt sovrum är min domän, jag tillbringar mycket tid för mig själv där, med kläder, skrivande, läsande, tv-tittande”, säger en av de intervjuade kvinnorna och påpekar att sovrummet också är platsen för det lustbetonade i att rå om sig själv (Kaufmann 2015:184). Det finns mer intensitet i att ligga och läsa, äta eller pyssla i sängen än i vardagsrummet. Sovrummet laddar om vardagsaktiviteter. Det är slående att sovrummet under senare år förvandlats till en alternativ improviserad vuxenarena. Sängen blir allt bredare för att ge plats åt laptoppen för jobbet, kaffebricka, böcker, papper (jfr Munro & Madigan 1999:111).

Men sängen är förstås främst laddad med starka känslor, här finns sexualiteten och lusten, hit drar man sig också tillbaka när man är sjuk och vill vara i fred, här hämtar man den livsviktiga sömnen. I sängen älskar, grälar eller dagdrömmar man, slumrar eller ligger klarvaken och funderar över livet. I dubbelsängen möts både paret och två individer, här krockar två av det moderna livets huvudtankar: den romantiska kärlekens tvåsamhet och behovet av att vara en autonom individ. ”Min sida” av sängen, mina sömnbehov och vanor ställs mot partnerns och det utvecklas rutiner och mikroritualer för gränser mellan intimitet och avskildhet mellan kroppar och känslor, som Kaufmann påpekar. Speciellt laddade blir sådana gränser när paret är i kris eller man måste dela säng innan det är dags för skilsmässan.

Somliga par återvänder till den gamla traditionen med separata sovrum, inte alltid som ett tecken på minskad lust till den andra, men utifrån ett behov av att inte behöva ta så mycket hänsyn och kunna utveckla ”mina nattvanor” (Gregson 2007:82).

I en boendevärld med öppna planlösningar och flytande vardagsgränser dyker behovet av att få dra sig undan, rå sig själv och stänga dörrar ofta upp i bostadsenkäter. Sovrummet blir en sådan tillflyktsort, men även badrummet. Men det finns även andra tekniker för att skapa en privat bubbla, att gömma sig bakom en tidning eller framför en skärm, att ta på hörlurar och försvinna in i en egen musikkvärld.

Ett materialiserat ”mig”

I en studie av hemkänslor följer Ida Winther ett antal danska barn genom deras hem. Var, när och hur känner de sig mest hemma? De flesta nämner sängen i det egna rummet. Man ligger omsluten av täcken och kuddar, äter sitt favoritgodis, ser på tv, sms:ar, läser, lyssnar på älsklingsmusiken. Detta är barnets ”allra heligaste rum... det ultimata egenterritoriet”, konstaterar Winther (2013:54), här inne tycker barnen att de bestämmer själva och här finns tingen som bara är deras, från skrivbordet till bilderna på väggarna. Man får rå sig själv och skapa en sfär av omsorg och mys. Men vägen till denna ombonade värld har en lång historia, Historikern John Lukacs startar i medeltiden:

Lika magert som jagmedvetandet var hos medeltidens människor, lika kala var deras hem, och detta gäller även adelns och kungarnas stora salar. Husens möblering sammanföll med sinnenas möblering.

Witold Rybczynski (1988) citerar historikern John Lukacs diskussion av det svaga jagmedvetandet i medeltidens värld och de sätt på vilka föreställningar om det ombonade och hemtrevliga hänger samman med utvecklingen av individens, jagets och familjens inre värld under de senaste århundradena. Som han påpekar är Jane Austens romaner ett exempel på detta nya fokus och behovet av privata utrymmen i hemmet, men det kanske mest intressanta är de sätt på vilka behovet av ”jag och mitt” eller ”vårt gemensamma” vävs in i en materialitet.

I romanen *Mansfield Park* följer vi Fanny som flyttar från ett fattigt och överbefolkat hushåll med lite plats för det privata till rika släktingar. Här får hon äntligen sitt eget rum, dit hon kan dra sig tillbaka

... efter det att det hänt något otrevligt, och finna omedelbar tröst i någon syssla eller någon tankegång. Hennes krukväxter, hennes böcker – som hon hade samlat sedan första gången hon fick en shilling i handen – hennes skrivbord och arbetsuppgifter, både de för välgörenhet och de där hon fick utlopp för sin skapande fantasi, var alla inom räckhåll. Om hon inte hade lust att göra någonting, om hon bara ville sitta och drömma, fanns det

knappast ett föremål i rummet som inte hade anknytning till ett intressant minne (Austen [1814] 1997:67).

Här ingår jaget och tingen en allians och detta skapande av ett nytt jag-medvetande är ett centralt tema i Austen's skildringar av sina unga hjältinnor. De har behov av en reträttplats, ett rum att dra sig tillbaka till när livet blir för mycket. Behovet av att vara ensam med de egna känslorna får sina egna praktiker – att krypa ihop i den egna sängen, att värma sig med favoritschalen eller låsa upp skrivbordslådan eller schatullet där det mest personliga och hemliga förvaras: de tummade kärleksbrev, berlocken eller andra talismaner, ett miniatyrporträtt. Tingen blir personliga, intima, de omger mig, är med till att ge mitt rum, mitt hörn en egen prägel. I Fannys rum lever tingen i en rytm med individen som följeslagare: krukväxterna, favoritkudden, hårborsten, dagboken i skrivbordslådan.

I Fannys barndomshem fanns varken eget rum eller säng. Hennes flytt in i något eget är en del av en långsam omvandling av synen på hem och individ, som inleds i det tidigmoderna Europa, framförallt i 1600- och 1700-talens högreståndsmiljöer. Detta klassiska tema har behandlats av en rad forskare från Philippe Ariès och Norbert Elias till Michel Foucault och Anthony Giddens. Det är en utveckling som beskrivits i termer av ett ökat fokus på betydelsen av ensamhet och självreflektion, ett behov av att ibland dra sig undan, rå sig själv. De nya gränserna mellan individ och kollektiv markerades på olika sätt. Man slutade att äta ur gemensamma fat, ville sova i egen säng, disponera över egna utrymmen och ting (Chartier 1991:163ff). Eller som Orest Ranum (1991:207) uttryckt det: "The significance of having clothing, a bed, or a rosary of one's own went beyond mere ownership." Det blir allt fler nycklar, lås och lönnfack i hemmet. Skrinet eller det lilla schatullet blev en viktig ägodel i 1600- och 1700-talens högreståndsmiljöer. Där förvarade man dyrbarheter och viktiga ägodelar. Det kunde låsas, men inte främst av risk för stöld, utan för att markera att detta var ägarens mest privata (Ranum 1991:248).

Det handlar om hur jaget tar plats och även skapar nya känslorum. Ett konkret exempel är framväxten av ett nytt och privat utrymme i 1600- och 1700-talens välbärgade hem: den kvinnliga budoiren. Namnet kommer symptomatiskt nog från det franska verbet "att tjura". Härinne skulle man

kunna få vara i fred med sin ilska eller irritation.

I Fannys nya rum liksom i andra liknande miljöer fick skrivbordet en central placering. Här kunde man sitta och dagdrömma, skriva dagbok och brev till väninnor. Just skrivandet om det egna blev en viktig del av ett fokus på individen. Skrivbordet och dagboken stod där som en ständig invitation till att utveckla och reflektera över jaget (Ranum 1991:225). Läs, skriva och tänka. Högläsning ersätts av enskilt och tyst läsande (Chartier 1991). Men som Virginia Woolf har påpekat i sin bok *A Room of One's Own*, finns det en ironi i att Jane Austen själv fick skriva sina romaner i familjens vardagsrum, medan män kunde kräva en studerkammare eller egen arbetsplats. Detta utrymme kunde maskuliniseras på flera sätt. Det möblerades för ett jag som förväntades sträcka sig ut mot världen, med rekvisita som jordglob, uppslagsverk och exotiska väggprydnader – en manlighetens stödkorsett.

Iscensättningen av manliga och kvinnliga privata utrymmen visar hur materialiseringen av jaget i ”mina ting, mina känslor och mitt territorium” inte bara är bunden av tid och rum, utan av genus, liksom av klass. Det handlar här om en kulturell förändring, som sker med olika takt och form i skilda sociala miljöer, men även om den konkreta tillgången på resurser och ägande. Deborah Cohen har följt den starka expansionen inom viktoriansk heminredning, en era när människor i burgna hem alltmer kom att identifieras genom sina ägodelar. ”We get so attached to some pieces of furniture that they become to us as if endowed with a kind of affection themselves, and we half believe not only that we love them, but that they love us”, skrev en engelsk konstkritiker år 1871 (Cohen 2006:xvii). Det nymodiga begreppet ”personlighet” vävdes samman med heminteriörer. Ägodelarna formade jaget eller som Frank Trentmann uttryckt det: ”artefacts came to be seen as a passageway into the self” (2016:231). Men som Trentmann påpekar följde en moralisk oro med denna utveckling från 1800-talets värld och in i vår nutid. Om tingen används för att mejsla ut personligheten kan de inte då även göra jaget svagare eller ytligare?

Sådana satsningar var länge förbehållna samhällets överskikt. Börje Hanssen (1978:16ff) har diskuterat jagkänslans utveckling och påpekat hur svag denna känsla var bland 1800-talets svenska bönder. Barndomen gav – varken emotionellt eller materiellt – inte mycket spelrum för uppfatt-

ningar om det egna jagets betydelse. Som Antoine Prost (1991:64) påpekar kunde ännu i början av 1900-talet personliga ägodelar vara få i fattiga franska miljöer. De kunde rymmas i fickan eller i en liten pung – en kniv, en pipa, ett radband, en klocka eller ett smycke – ting man ofta fått i gåva och som trots det ringa värdet hade stark symbolisk laddning, eftersom dessa var det enda som man verkligen kunde kalla ens eget.

Det handlar även om vilka känslor som kan sättas ord på i en given social kontext. Författaren Herta Müller minns sin barndom i en fattig bondby i Rumänien efter andra världskriget. Här talade man aldrig i termer av mitt eller vårt eller satte ord på känslor om hemmets gemenskap:

Kanske var samhörigheten så stark att man inte upplevde känslan. Det var normalt för alla att vi hörde ihop, man uttryckte det inte med ord och gester. Det är ändå något tydligt och giltigt – man sitter tillsammans till bords, man använder samma dörr, samma bestick och samma gryta, våra kläder hänger bredvid varandra på tvättlinan – man hör ihop, det har de yttre tingen garanterat... Att man kan tala om sig själv, det kom jag också på först senare, i stan (Müller 2014:15).

I en studie av barnuppfostran och dagisliv i New York har antropologen Adrie Kusserow (2004) undersökt hur annorlunda jaget kan iscensättas eller betraktas i olika klasskontexter. I en arbetarklassmiljö handlade individualism främst om att lära barnet att överleva i en tuff miljö: att lita på sig själv, sköta sitt eget, hålla andra borta. Barn sågs inte som i behov av ett privatliv eller eget territorium. På den andra ändan av skalan, bland överklassfamiljer på Manhattan talades det mycket om en helt annan form av individualism – om barnets behov av autonomi och en egen privatsfär. "Privacy was thought to help develop and construct individuality (that particular conglomeration of unique tastes, desires, and feelings that every child has to get in touch with), as well as confidence and assertiveness" (Kusserow 2004:92). Redan en treåring måste ges möjligheter att skapa en privat sfär med eget rum, egna ting, egna tankar; barnet är en blomma som ska ges alla möjligheter att utvecklas på sitt eget unika sätt. Kreativitet och autonomi kopplades samman i denna miljö och sågs som en nödvändig förutsättning för en framgångsrik vuxenkarriär, påpekar Kusserow.

Sätta jaget i arbete

Min diskussion har handlat om inskolning och omskolning i hemmet, om olika sorters mitt, ditt och vårt – ting, smak, vanor. För att få grepp om olika dimensioner av ägande måste man, som jag visat, röra sig inom ett större associativt fält: hur hänger kontroll, ägande och delande samman med föreställningar om intimitet, det privata och det hemliga?

Ett historiskt perspektiv visar inte bara på jagmedvetandets skiftande utveckling, utan även dess förankring i konkreta praktiker. Mitt fokus har legat på materialitet och affekt. Doreen Massey's begrepp *throwntogetherness* kan användas här för att fånga hur ting, känslor och sinnligheter vävs samman i bestämda situationer och rum (Massey 2005). Hennes term fokuserar på hur vitt skilda element och inslag relaterar till varandra, ofta som oväntade grannar. Exempel på detta är Fannys nya rum eller Herta Müllers tysta ting. De är alla bra exempel på vad June Bennett kallat "a confederate agency", en samverkande kraft, eller "a vibrant assemblage", vilka bär en potential för "the shi effect", en kinesisk term som beskriver något som är svårt att verbalisera:

... the kind of potential that originates not in human initiative but instead results from the very disposition of things. *Shi* is the style, energy, propensity, trajectory or élan inherent to a specific arrangement of things (Bennett 2011:35).

"Mina ting" blir till ett sådant emotionellt assemblage och en "confederate agency". De blandas, konfronteras och förändrar varandra. Materialitet och emotionalitet flätas samman, formar skiftande känslorum. Vilken slags *throwntogetherness* skapas i Fannys rum eller i Ida Winthers nutida tonårsrum? Russell Belk talar om "the extended self" (1988) som en pågående process, men i livskarriären kan mycket hända. Människor flyttar, bygger nya hem. Migranten måste välja och vraka, får kanske bara med sig några få personliga ting. Vad händer när de packas upp på ett nytt ställe? Det är inte säkert att de kommer att stå för kontinuitet, de kan också förlora sin magiska laddning, de hör inte längre hemma i det nya.

Känslodimensioner har alltså på skiftande sätt färgat föreställningarna om synen på mitt och vårt. Min poäng har varit att sammanvävningen av materialitet och affekt bör ges en större plats i diskussioner om hur individens autonomi och det moderna jaget utvecklats, förankrats och förändrats.

Kopplingen mellan ägodelar och känslor blir speciellt tydlig när man vill fånga hur hemmets moraliska ekonomi ändrat form och fokus och här kan historiska jämförelser utgå från vad William Reddy (2001) kallat ”emotional regimes”. I olika epoker och sociala miljöer har hemmets moraliska ekonomi formats av skiftande ideal och känsloregister.

Under 1800-talet idealiseras familjen på nya sätt, vilket skapar ett anorlunda och starkt ”vårt” – familjen mot omvärlden. Detta vårt förankras framförallt i föreställningar om hemmets betydelse. Deborah Cohen (2006) har visat hur stark markeringen av hembygge som en moralisk ekonomi blev under mitten av 1800-talet. Vackra ting och omsorg om inredning fick en stark moralisk laddning – ett gott hem – och detta var i hög grad ett ansvar som lades på kvinnan.

Ett sekel senare möter vi andra känsloregimer. Under 1960- och 70-talen blir familjen ett projekt som alltmer förankras i konkreta praktiker – det gemensamma hembygget – parets ständiga inredningsprojekt, familjeutflykterna till Ikea. Vår tv-soffa, vårt matbord. Tingen knyter samman. Planerandet, fixandet och donandet därhemma gör familjen tydlig på nya sätt. Familjen måste ständigt göras och göras om.

Men parallellt med att familjen lyfts fram betonas även vikten av individens behov.

I skärningspunkten för denna parallellitet befinner sig barnen, som både blir autonoma individer och invävda i familjen. Här skapas ett nytt spänningsfält. Föreställningar om barnets behov av autonomi och privatliv kom att diskuteras flitigt under 1900-talet, inte minst under mellankrigstiden. Från 1970-talet och framåt har det skapats ett ännu större fokus på individers egna behov, inte minst då barnens behov och rättigheter (jfr Westerling 2008). Resultatet är allt fler diskussioner om vad som är rättvist eller inte, liksom rätten att förfoga över mitt rum, mina grejor, mina intressen och mitt behov av att vara privat (se t ex Brembeck och Johansson 1996). Men på samma sätt har de vuxnas värld försetts med allt fler av prefixet ”egen”, egentid, egetliv, mina egna behov, vilket också illustreras i Kristofer Hanssons bidrag.

Hemmet blir då alltmer en arena för ständiga förhandlingar där olika prioriteter och intressen ska samsas. Här kan man följa den starka känslomässiga och moraliska laddningen av mitt eller vårt. Det är ur sådana laddningar som mitt/ditt/vårt hämtar sin kulturella kraft. Framförallt har dessa ord något av samma genomslagskraft som den klassiska kulturella motsättningen mellan ”vi och dom” – ett motsatspar som skapar gemenskap inåt, avgränsar och avskiljer utåt. ”Vi” speglar sig ständigt i ett ”de andra”.

Mitt eller vårt genomsyras av en moralisk dimension av kontroll och gemenskap, inne- och uteslutning. En hänvisning till vad som är mitt eller vårt kan blixtnabbt ladda om en situation eller relation, från värmande gemenskap till iskallt avståndstagande. ”Mina barn” och ”dina hopplösa ungar”, din smutsvätt, ditt ansvar. Starka känslor sätts i arbete i skenbart vardagliga situationer. Genom att förvandla vårt till mitt eller ditt, drar man sig ur ett ansvar eller definierar om en relation: Inte mitt problem men ditt!

Både mitt och vårt kan användas som effektiva exkluderande tekniker. Min stol, mitt rum, mina behov. Du är inte del av detta, du är kanske bara en besökare. I andra situationer kan man bjudas in till att bli en del av hemmets ”vårt”.

Spänningen mellan mitt och vårt återfinns även i motsättningen mellan individens autonomi och parets starka gemenskap. Föreställningarna om en romantisk och stark pargemenskap i 1800-talets värld går parallellt med en genusuppfattning som betonar hur hon och han ska komplettera varandra. Ett manligt och kvinnligt jag ska iscensättas med hjälp av tingen i hemmet.

Hem uppträder i alla tänkbara former och kombinationer. I ett land som Sverige hinner de flesta människor med att pröva på olika hushållsformer, från uppväxtfamilj, singelliv, parförhållande, nya familjebildningar eller nya ensamhushåll. Att växa upp i ett hem, att bilda par vid en tidpunkt innebär en grundläggande inlärningsprocess i att hantera mitt, ditt och vårt. Här lär man sig förhålla sig till flera av den moraliska ekonomins grundläggande verb: att be om, att kräva, att få och ge, att äga och dela, att förhandla om och förvalta knappa resurser.

Referenser

- Ariès, Philippe & Duby, Georges (red) (1991): *A History of Private Life*. Cambridge, Mass: Harvard UP, s 1–4.
- Arnold, Jeanne, Graesch, Anthony, Ragazzini, Enzo & Ochs, Elinor (2012): *Life at Home in the Twenty-First Century: 32 Families Open Their Doors*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archeology Press.
- Austen, Jane ([1814] 1997): *Mansfield Park*. Stockholm: Nordstedt.
- Belk, Russell (1988): Possessions and the Extended Self. *Journal of Consumer Research*, 15(2), s 139–168.
- Bennett, Jane (2011): *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham: Duke UP.
- Bouchat, Céline (2005): "Ici c'est chez moi, chez eux, ches nous... et chez personne la foi." Diss. Bryssel: Université Libre.
- Boyd, Svetlana (2000): "On Diasporic Intimacy: Ilya Kabakov's Installations and Immigrant Homes". I Berlant, Laurent (red): *Intimacy*. Chicago: Chicago UP, s 226–252.
- Brembeck, Helen (2012): "Cozy Friday". I: Czarniawska, Barbara & Löfgren, Orvar (red): *Managing Overflow in Affluent Societies*. New York: Routledge, s 67–95.
- Brembeck, Helen & Johansson, Barbro (1996): *Postmodern barndom*. Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige, 23.
- Chartier, Roger (1991): "Introduction". I: Ariès, Philippe & Duby, Georges (red): *A History of Private Life* III. Cambridge, Mass: Harvard UP, s 163–165.
- Cohen, Deborah (2006): *Household Gods: The British and Their Possessions*. New Haven: Yale University Press.
- Cross, Gary S (2004): *The Cute and the Cool: Wondrous Innocence and Modern American Children's Culture*. Oxford: Oxford UP.
- Douglas, Mary (1991): "The Idea of a Home: A Kind of Space". *Social Research*, 58(1), s 287–307.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar (2010): *The Secret World of Doing Nothing*. Berkeley: University of California Press.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar (2012): *Kulturanalytiska verktyg*. Malmö: Gleerups.
- Gregson, Nicky (2007): *Living With Things: Ridding, Accomodation, Dwelling*. Canon Pyon: Sean Kingston Publishing.
- Hagström, Charlotte (2012): "Nu är det fredagsmys! Chips och gemenskap när vardag blir helg". *Budkavlen*, 91, s 9–25.
- Hansen, Börje (1978): *Familj, hushåll, släkt: En punktundersökning av miljö och gruppaktivitet i en stockholmsk förort 1957 och 1972 enligt hypoteser som utformats efter kulturhistoriska studier*. Stockholm: Gidlunds.
- Hirsch, Eric (1994): "The Long Term and the Short Term of Domestic Consumption". I: Silverman, Roger & Hirsch, Eric (red): *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. London: Routledge, s 116–125.
- Kaufmann, Jean-Claude (2002): *Premier matin: Comment naît une histoire d'amour*. Paris: Armand Colin.

- Kaufmann, Jean-Claude (2005): *Casseroles, amour et crises: Ce que cuisiner veut dire*. Paris: Armand Collin.
- Kaufmann, Jean-Claude (2009): *Gripes: The Little Quarrels of Couples*. Cambridge: Polity Press.
- Kaufmann, Jean-Claude (2015): *Un lit pour deux: La tendre guerre*. Paris: JC Lattès.
- Kjær, Sarah (2007): *Sådan er det at elske: En kulturanalyse af parforhold*. København: Museum Tusulanum.
- Knausgård, Karl Ove (2016): *Om vintern*. Stockholm: Nordstedts.
- Kusserow, Adrie (2004): *American Individualisms: Child Rearing and Social Class in Three Neighborhoods*. New York: Palgrave Macmillan.
- Löfgren, Orvar (2014): "The Black Box of Everyday Life: Entanglements of Stuff, Affects and Activities". *Cultural Analysis: An Interdisciplinary Forum on Folklore and Popular Culture*, 13, s 77–98.
- Massey, Doreen (2005): *For Space*. London: Sage.
- Miller, Daniel (2008): *The Comfort of Things*. Oxford: Blackwell.
- Munro, Moira & Madigan, Ruth (1999): "Negotiating Space in the Family Home". I: Cieraad, Irene (red): *At Home: An Anthropology of Domestic Space*. New York: Syracuse UP, s 107–117.
- Müller, Herta (2014): *Mitt fosterland var en äppelkärna*. Stockholm: Wahlström och Widstrand.
- Nippert-Eng, Christena (2010): *Islands of Privacy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Paludan, Charlotte & Winther, Ida (2016): "Having My Own Room Would Be Really Cool: Children's Rooms as the Social and Material Organizing of Siblings". *Journal of Material Culture*, 2016, s 1–17.
- Pink, Sarah (2009): *Situating Everyday Life: Practices and Places*. London: Sage.
- Prost, Antoine (1991): "Public and Private Spheres in France". I: Ariès, Philippe & Duby, Georges (red): *A History of Private Life V*. Cambridge, Mass: Harvard UP, s 1–144.
- Ranum, Orest (1991): "The Refuges of Intimacy". I: Ariès, Philippe & Duby, Georges (red): *A History of Private Life III*. Cambridge, Mass: Harvard UP, s 207–263.
- Reddy, William (2001): *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. Cambridge: Cambridge UP.
- Rybczynski, Witold (1988): *Hemmet: Boende och trivsel sett i historiens ljus*. Stockholm: Bonniers.
- Scher, David (2007): "Our Sunroom Couch Was the Scene of Battles and Parties". I: Glenn, Joshua & Hayes, Carol (red): *Taking Things Seriously: 75 Objects with Unexpected Significance*. Princeton: Princeton UP, s 86–87.
- Senior, Jennifer (2014): *All Joy and No Fun: The Paradox of Modern Parenthood*. London: Virago Press.
- Thompson, Edward (1961): *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin.
- Trentmann, Frank (2016): *The Empire of Things: How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First*. New York: Harper Collins.

MITT ELLER VÅRT?

- Twitchell, James (2008): *Where Men Hide*. New York: Columbia UP.
- Westerling, Allan (2008): *Individualisering, familieliv og fælleskab*. Avhandling, Institut for Psykologi og Uddannelsesforskning, Roskilde Universitetscenter.
- Winther, Ida (2013): *Hjemmelighed – kulturfænomenologiske studier*. Århus: Århus universitetsforlag.
- Winther, Ida, Paludan, Charlotte, Gulløv, Eva & Rehder Mads (2013): *Hvad er søskende? Praktiske og følsomme forbindelser*. Köpenhamn: Akademisk forlag.
- Åkerman, Britta (1941): *Familjen som växte ur sitt hem*. Stockholm: Nordstedt.

Mitt körsbärsträd och din kirskål

Biosociala gränsförhandlingar i villakvarteren

Katarina Saltzman & Carina Sjöholm

Att bo i eget hus med egen tomt i ett villaområde innebär att samsas och konfronteras, både med varandra och med andra levande varelser. Hur mycket en trädgårdsinnehavare än uppfattar sin trädgård som något eget så kommer han eller hon att behöva förhålla sig till grannar, växter, djur och till vad som finns utanför tomtgränsen. Med utgångspunkt i villaträdgården vill vi i det här kapitlet undersöka exempel på hur en rad till synes uppenbara gränser tänjs och utmanas.

I villaträdgårdar finns många olika slags gränser mellan mitt och ditt. Även om de flesta trädgårdar är privat ägda upplevs de många gånger som halvoffentliga platser; marken är enskild egendom men luften, dofterna, ljuden och en del av synintrycken delas med andra. Genom samtal om gränser och gränsöverskridanden, mellan tomter och kvarter men också mellan arter blir normer och överenskommelser kring vad som är mitt och ditt, och vad som är gemensamt och delat, synliga. Vem har exempelvis ansvar för ogräs som sprider sig, eller för att vårda träd som växer i tomtgränsen?

Trädgården både formas av och innehåller levande varelser, mänskliga såväl som andra, som på olika sätt samspelar med varandra. Vi utgår från ett teoretiskt perspektiv som riktar blicken mot mänskliga såväl som icke-mänskliga aktörers agens i en värld präglad av materiella flöden och rörelser. I de flesta trädgårdar är det påtagligt att inte minst växter är viktiga och betydelsebärande aktörer. Med utgångspunkten att allt levande, såväl människor som icke-människor, är *biosocialt* (Ingold & Pålsson 2013) – det

vill säga på en och samma gång biologiskt och socialt – vill vi utforska gränser som är i ständig rörelse. Vissa levande organismer såsom häckplanter kan vårdas och uppskattas av grannar på ömse sidor om en tomtgräns, medan andra kan vara föremål för konflikter, exempelvis ogräs som sprider sig eller katter som rör sig över gränser. Många kontroll- och disciplineringsmekanismer aktivas i dessa sammanhang, och framträder kanske tydligast när någon eller något går över gränsen.

Livet med villaträdgård

Kapitlet bygger på studier av livet med trädgård, och livet i trädgården, i svenska villaområden.¹ Genom fältstudier i två områden i södra Sverige har vi lärt känna en rad trädgårdsinnehavare och deras trädgårdar. De platser vi besökt är ett egnahemsområde från 1930-talet och ett villaområde från 1960- och 70-talen. I båda är de flesta husen friliggande villor, men även radhus och kedjehus förekommer. Områdena kan betraktas som tidstypiska miljöer, skapade för boende i eget hus i stadens utkanter. Under årens lopp har hus och trädgårdar successivt förändrats och omformats, och vi har i fältarbetet kunna iakttä den stora variation som idag rymms inom vart och ett av de studerade områdena. Trots att husen och tomterna ofta har stora likheter sinsemellan, kan grannar där leva olika slags liv sida vid sida, med olika förutsättningar och olika föreställningar om vad som är ett gott liv, hur det gestaltar sig materiellt, och vad som betraktas som privat, eget och gemensamt. Det på ytan likartade kan således rymma en mångfald av synsätt och förhållningssätt till sin omgivning (jfr Rosengren 1991).

Vi har allt som allt besökt och intervjuat 38 innehavare av villor och radhus, och här kommer vi att möta några av dem. Genom samtalsintervjuer, observationer, filmade rundvandringar och uppmättningsarbete i trädgårdarna har vi fått inblick i hur de formar, använder och uppfattar sina tomter. Många samtal har berört relationen till grannar och grannskap

¹ Materialet som kapitlet bygger på är insamlat inom forskningsprojektet *Arbete och redskap i villaträdgården – mellan dröm och förverkligande*, finansierat av Vetenskapsrådet, och som vi arbetat med under 2012–2015 tillsammans med Allan Gunnarsson, SLU Alnarp.

och tagit sats i ett helt livs samlade erfarenheter av trädgård i olika former. Intervjuerna har också handlat en hel del om förhållningssätt till växter och andra levande varelser i trädgårdarna. Några visade sig vara trädgårdsintresserade medan andra främst använde tomten för andra ändamål och inte prioriterade att lägga särskilt mycket tid på trädgårdsskötsel. Informanterna presenteras i texten med fingerade namn.

I relief till dem vi intervjuat, och som ett viktigt komplement, står svaren på de etnologiska frågelistor som vi sänt ut via fyra av landets folkminnesarkiv. Frågelistorna har besvarats av III meddelare, och svaren utgör ett rikt material med många utförliga berättelser om enskilda människors relationer till trädgårdar, vare sig de har egna eller inte.² Samtliga frågelistsvar som refereras i detta kapitel är inkomna till Folklivsarkivet i Lund (LUF).

Ett eget utomhus

Att äga hus och mark har genom historien varit förbehållet de ekonomiskt privilegierade. Egnahemsrörelsen i början av 1900-talet byggde på en strävan att göra det möjligt för nya grupper såsom industrisamhällets arbetare och lägre tjänstemän att få äganderätt till ett eget hus, och även ett stycke mark som kunde nyttjas för husbehovsodling. Att bo i villa är idag ett mycket vanligt sätt att bo. Vi lever i en tid när en allt större andel av befolkningen bor i städer samtidigt som många vill ha sitt eget hus. Statistiska centralbyråns siffror visar att ungefär hälften av Sveriges befolkning bor i eget ägt småhus, och störst är andelen bland familjer med sammanlevande föräldrar med barn (SCB 2014).

Kanske är villaträdgårdens vanlighet en bidragande orsak till att den förblivit relativt outforskad. Svensk trädgårdshistorisk forskning har betydligt oftare studerat parker och större trädgårdsanläggningar. Utanför akademien har villaträdgårdens historia behandlats i en bok av landskapsarkitekten Åsa Wilke (2006). Vänder man blicken utanför Sverige finns flera intressanta vetenskapliga studier baserade på etnografiskt fältarbete i

² Projektets metoder, material och resultat beskrivs mer ingående i boken *Ett eget utomhus: Perspektiv på livet i villaträdgården* (Gunnarsson, Saltzman & Sjöholm 2017).

trädgårdsmiljöer för gemene man, exempelvis från Storbritannien (Bhatti m fl 2009, Hitchings 2006, Taylor 2008), Australien (Head & Muir 2007) och Danmark (Ravn 2011).

Drömmen om ett eget hus och trädgård kan fortfarande vara ekonomiskt ouppnåelig för många. Bostadslån kan förvisso öppna möjligheter samtidigt som priser, utbud och förutsättningar varierar mellan olika bostadsområden och delar av landet. I det ena av de två områden där vi genomfört våra fältstudier har priserna länge legat relativt lågt jämfört med andra delar av samma stad, och några av våra informanter har valt att bosätta sig där just därför. Det gäller exempelvis Marianne som flyttade dit efter en skilsmässa. För henne var möjligheten att ha en egen trädgård den avgörande fördelen med att bo i villa snarare än i lägenhet. I materialet finns flera berättelser som illustrerar hur det är att ha skaffat sig det där egna huset och trädgården som man längtat efter. Många betonar särskilt värdet av det som Helen, en annan informant, talar om i termer av ett eget utomhus. För Helen och många med henne är möjligheten att kunna gå ut och fortfarande vara hemma en väsentlig del av värdet med att ha en trädgård. ”Det är nog just det här att man har en liten yta utomhus som är ens egen och som tillhör ens hem på något sätt, att det är liksom ens egen sfär att bestämma över och vara i framförallt”, säger hon. Efter femton år i radhuset där barnen vuxit upp, uppskattar hon fortfarande denna möjlighet: ”Det är frihet, lite lyx tycker jag att ha det, att det är ens eget.”

Att själv äga ett stycke mark, om så bara en villaträdgård, kan förvisso ha en symbolisk betydelse, som i sig kan generera upplevelser av frihet. Här väcks många frågor, exempelvis: Vad är det som gör det till just något eget? Och hur eget är det? För många villaägare är trädgården en viktig del av den plats man upplever som ”hemma”, och man kan fundera på hur skapandet av det egna egentligen går till.

Den egna trädgården är i juridisk mening ens egen men också något man delar med andra, såväl grannar som växter och djur som lever sina liv i trädgården. En villaägare kan låna skugga från sin grannes träd men också störas av att grannen har en annan syn på ogräs eller ohyra; det är en del av det sociala samspel som följer av att bo så nära varandra som man trots allt gör i ett villaområde. Eftersom så mycket av den egna trädgården egentligen är

Vilka växter som betraktas som vackra, värdefulla och välkomna kan variera en hel del mellan olika villaträdgårdar och deras innehavare. Foto: författarna

något som många andra tar del av kan relationen till grannar såväl som till andra levande varelser i trädgården och dess omgivning vara väsentlig.

Vad som är enskilt och vad som är gemensamt kan framstå som självklart men i villaområdena finns det många exempel på otydliga gränser. En mängd faktorer spelar roll för upplevelsen av vad som är det egna. Det beror bland annat på hur trädgården ligger i området, mitt i eller i utkanten, vem som bor runt omkring, men också vem man är och var i livet man befinner sig. Upplevelserna varierar, exempelvis beroende på när på året eller dygnet det är. En exponerad del av tomten kan kännas som allt annat än ens egen, trots att man formellt sett äger den. Den som bor vid en trafikerad gata kan erfara att ljuden från trafiken inkräktar på möjligheterna att nyttja den egna tomten. Och om mullvad, vattensork eller stora mängder sniglar etablerar sig på tomten kan drömmar om trädgårdsodling bli svåra att förverkliga.

Det händer också att trädgårdsinnehavare av olika skäl kommit att uppfatta ytor och områden som sina egna trots att de formellt sett inte äger dem. Så var det exempelvis för Nina, som tillsammans med Tom och deras två barn lever i det hus och den trädgård där hon själv växte upp. När hon var barn fanns sedan länge en anlagd terrass strax utanför tomtgränsen, på ett angränsande berg, som användes som utsikts- och matplats. Efter en räkka av år då terrassen fått förfalla och växa igen, vill Nina och Tom nu renovera den så att den får tillbaka sin tidigare användning. Under senare år har Nina blivit varse att en del av det hon alltid betraktat som sin trädgård i själva verket ligger utanför tomtgränsen. ”Jag blev lite förvånad när jag fick veta att det inte är min tomt för jag har alltid sett det som min tomt sedan jag växte upp”, säger hon. Det långa tidsperspektivet, att även tidigare generationer betraktade detta som en del av den egna trädgården förstärker intrycket. ”Jag är uppväxt med att det är mitt”, säger Nina, och tillägger: ”Det har blivit min tomt. Det känns som min tomt.”

På liknande sätt kan det vara svårt att avgöra var gränsen går för vad som är en trädgård och vad som inte är det. Nina och Toms trädgård illustrerar detta även genom att tänja på gränserna mellan önskat och oönskat, vilt och planterat, ordning och oordning, vilket vi återkommer till.

Mitt och ditt mellan häckar och träd

Människors förhållningssätt till grannar och gränser liksom till växter och djur i trädgården synliggör kategoriseringar som ofta är oreflekterade i den vardagliga trädgårdstillvaron. Synen på vad som är önskat och oönskat, liksom vad som är för stort, för mycket, för skadligt, för vilt eller för expansivt, uttrycks tydligt i den enskildes trädgårdsskötsel, men kläs mera sällan i ord. Växter flyttar sig och flyttas mellan olika platser i trädgården, eller från en trädgård till en annan (Saltzman, Sjöholm & Gunnarsson 2016). Alla dessa rörelser illustrerar hur de gränser som konstruerats i och mellan trädgårdar är under ständig förhandling. Att låna och låna ut men också dela och dela med sig kan vara sätt att tänja på gränsen mellan mitt och ditt, vilket också diskuteras i Karin Salomonssons bidrag i denna bok. Genom att trädgårdsinnehavare får av andra, och själva delar med sig till vänner och grannar, skapas olika slags relationer.

Jessica berättar om grannens träd som ställer till problem för dem genom att vara, som hon säger, gränslöst och ”mest i vägen”, utom möjligen när det blommar. Det släpper en massa löv som sätter igen hängrännor och stuprör. ”Det stör”, säger hon helt enkelt, och hon har diskuterat trädet och dess utbredning med trädets ägare men utan resultat. Så – ”vi har klippt ner och vi har klippt ner igen och sådär”. När Jessica funderar på varför de inte lyckas lösa problemet antyder hon att det också kan finnas saker som grannarna stör sig på. Kanske är trädkojan som hennes barn har byggt i ett annat träd en bidragande orsak. ”De tycker vår koja är ful” konstaterar Jessica.

Sådana här berättelser kommer ibland efter att vi har talat med informanterna en stund. På direkt fråga om grannrelationer är nästan alla positiva och säger dessutom att det är fritt för var och en att göra som man vill i sin trädgård. En tolkning av det är att man för det mesta inte ser det som problematiskt att bo nära och framför allt att man anpassar sig till vissa förhållningssätt för att ha en dräglig tillvaro i ett bostadsområde som består av såväl mitt som ditt. Det finns ofta tysta men ibland direkt uttalade överenskommelser grannar emellan som innebär att det som skulle ha kunnat bli en källa till konflikt istället leder till en välavvägd rollfördelning. Inte sällan handlar det om ansvar för häckar och träd:

Vi har en intressant, oskriven, arbetsfördelning när det gäller den ene grannens japanska körsbärsträd. De tre träden står så att de själva inte ser så mycket av dem från huset, men vi ser dem och njuter av dem. Så när regnet och blåsten kommer blåser blommorna bort till vår sida av gatan, och då sopar vi upp dem. (M 26213)

Ett par andra körsbärsträd kommer på tal när vi möter Berit vars trädgård ligger i områdets ytterkant med fantastisk utsikt. På hennes garageuppfart växer ett par stora träd som skymmer utsikten för grannarna. De har en pågående diskussion om vems ansvar det är att förvalta utsikten och därmed beskära eller ta ner träden. Berit kan tänka sig att ta bort träden men vill inte stå för kostnaden. Det väcker frågor inte bara om vad det betyder att betrakta en växt som min eller din beroende på vems mark den växer på, utan också frågor om vilka olika slags ansvar trädgårdens växter och djur kan vara förknippade med.

Andra säger att de har lärt sig vilka oskrivna regler som gäller ”den hårda vägen”, ofta i samband med att de försökt ta ansvar. Ett par småbarnsföräldrar berättar om när de utan att tala med sina närmsta grannar klippte en bit av häcken på framsidan av sitt kedjehus, vilket ledde till konflikt eftersom det visade sig att grannen alltid betraktat denna del av häcken som sin. Detta hade de som nyinflyttade ingen aning om.

När man blir ägare till ett hus och en trädgård så finns det mycket att förhålla sig till. Pia och Anders berättar exempelvis att de förväntades ta över relationen till en av de närmsta grannarna när de flyttade in i sitt nyköpta hus i slutet av 1990-talet. Den förre ägaren hade inte lagt så mycket tid på trädgårdsskötsel och var ofta bortrest, men istället hade en trädgårdsintresserad granne lagt en del arbete i denna trädgård för att hålla den i skick. Det var han som beskar träden och klippte gräsmattan: ”Så när vi flyttade hit då så trodde han väl att han skulle fortsätta med det på något sätt”, säger Pia. De försökte markera att det nu var deras tomt och att de själva ville sköta sin egen trädgård. Häcken mellan tomterna skulle de sköta gemensamt:

Sedan en dag när jag kom hem så hade han kapat hela häcken så, hela häcken var *så* kapad [visar en bit ovanför knäet]. Jag blev alldeles chockad och då blev jag ju jättearg, men det var ju så dags, det går ju inte att bygga upp en häck så. Då åkte jag in och begärde bygglov för ett staket som vi satte upp så det bara blev väldigt snabbt och så högt som möjligt. Sedan lät han det vara, så ni ser hur häcken ser ut på andra sidan, den är inte vår utan det är hans. Då lät han bara den växa upp då för det var ju så fult med ett staket. Men då blev jag, usch, det tyckte jag inte var roligt.

Det är ofta i speciella situationer som spänningar över tomtgränser spetsas till och riskerar att utvecklas till konflikter. Eftersom man ska fortsätta att leva nära varandra är det emellertid få som driver känsliga frågor vidare. Då och då tycks dock irritationen och en växande ilska vara en starkare kraft än samverkansviljan, som när en av meddelarna beskriver en grannkonflikt:

Tyvärr planterade grannen sin förbannade häck alldeles för nära tomtgränsen så hon kan inte klippa båda sidor. Detta betyder besvär och kostnader

för oss vilket inte upptas nådigt. Så har grannen på framsidan ett träd som faller en massa löv på hösten. Han räfsar aldrig upp dem för ”de blåser ju iväg”. Jo, men visst, de blåser in till oss. [---] En annan granne har en stor björk nästan vid tomtgränsen och naturligtvis hamnar löven hos oss. Vi kapar alla grenar som hänger över vilket är vår fulla rätt och [han] har inget emot det. Men björken är också törstig vilket inte hjälper vår rabatt mycket. (M 26223)

Vissa växter förefaller vara mer laddade än andra. Bland trädgårdens odlade växter är det ofta häckar och träd som ger upphov till diskussioner och i värsta fall tvister grannar emellan. Träd har sammansatt och meningsladdad betydelse och har förmåga att överskrida tider och faser som få andra ting eller företeelser, vilket inte sällan gör dem kontroversiella. Det som för den ene är grönt och insynsskyddande, stort och ståtligt samt laddat med minnen, kan för den andre te sig svärgenomträngligt, skuggigt och hotfullt (Hagström & Sjöholm 2007).

Artöverskridande processer

Att studera det nära samspelet mellan växter, djur och människor i trädgården är ett exempel på vad som skulle kunna kallas för en artöverskridande etnografi. Detta framväxande forskningsområde, som på engelska benämns *multispecies ethnography*, har tagit form inom ett tvärvetenskapligt fält där tidigare förgivettagna skiljelinjer mellan människor och andra slags aktörer och organismer allt mer har kommit att ifrågasättas (Kirksey & Helmreich 2010). Med sådana utgångspunkter kan exempelvis relationen mellan just träd och människor diskuteras, något som kulturgeograferna Owain Jones och Paul Cloke gör i artikeln *Non-human Agencies: Trees in Place and Time* (2008), där de talar om träds ”aktiva kapacitet”. De har följt ett antal träd över tid, med utgångspunkten att träd inte bara är passiva föremål för mänsklig hantering så som plantering och beskärning, utan att träden också har egna förmågor och strävanden som inverkar i samspelet. Mot bakgrund av trädens koppling till platser visar Jones och Cloke att varken träd eller plats är något fast, och de konstaterar att materialitetens och naturens egen agens alltid måste beaktas (Jones & Cloke

2008:94). Dessa perspektiv faller inom ramen för den posthumanistiska forskning som allt oftare ifrågasätter människans särställning som agerande subjekt (Åsberg, Hultman & Lee 2012).

Trots att gränserna för mitt och ditt kan vara väl markerade i ett villaområde ser vi också många exempel på överskridanden. Ljud och dofter känner inga gränser. Det gör inte alltid heller växter, djur eller ens människor. Vilka gränsöverskridanden som accepteras i trädgården varierar med tid och situation. Trädgårdsväxter som sprider sig kan i vissa lägen ses som ogräs, i andra situationer som välkomna tillskott. Rådjur kan uppfattas som vackra att titta på ända tills de börjar beta tulpaner och rosenknoppar. Många villaägare matar under villahalvåret småfåglar i trädgården, gärna på en plats där de kan ses inifrån huset. Örjan och Kristina talar med värme om fåglarna: ”De lämnar tillbaka det de har fått på vintern, [genom] att de tar odjuren eller skadeinsekterna på sommaren.” Detta synsätt, att fåglar och människor hjälper varandra i trädgården, speglar en inställning som vi mött hos flera trädgårdsodlare. I det vardagliga umgänget med andra organismer, djur såväl som växter i trädgården, verkar många uppleva samhörighet och samverkan som sträcker sig över artgränser, men också frustrationer. Äpplena man sett fram emot att plocka blir frukost för en hungrig trastflock, sniglar äter upp salladen och grannens kirskaal slingrar sig under häcken in i den egna rabatten. I gengäld sträcker sig kanske samma grannes plommonträd över häcken och man får tillgång till en oväntad skörd.

Socialantropologen Tim Ingold har i boken *Biosocial Becomings* (Ingold & Pålsson 2013) argumenterat för att människor, djur, växter och andra organismer inte bör ses som avgränsade enheter (*beings*), utan som biosociala ”tillblivelser” (*becomings*) av relationell, materiell och föränderlig natur. Allt liv, menar Ingold, har det gemensamt att det är såväl socialt som biologiskt. Dessa perspektiv styr vår uppmärksamhet bort från vad individer och objekt *är*, och hjälper oss att istället uppmärksamma vad de *gör* i en värld präglad av materiella flöden och rörelser (Ingold & Pålsson 2013:8). Levande organismer, såväl människor som exempelvis växter, kan alltså med detta perspektiv förstås i termer av förändring och växande, snarare än som ”färdiga”, klart avgränsade individer.

I trädgården vävs livsprocesserna för människor och andra levande var-
elser, från träd till mikroorganismer, samman i komplexa och föränderliga

nätverk. Ibland konkurrerar olika livsformer om utrymme, näring och ljus i trädgården, som när träd fällt för att förbättra trädgårdsinnehavarens möjligheter att sola på terrassen eller odla grönsaker. I andra sammanhang är samspelet mer ömsesidigt, som när trädgårdsinnehavare, maskar, insekter och mikroorganismer samarbetar i komposten. Många av våra informanter komposterar, och en meddelare skriver exempelvis med stolthet om ”den jord jag har skapat genom att till komposten bära ogräs, löv och kvistar och annat så kallat avfall som växtsäsongen resulterat i” (M 26190). Denne trädgårdsinnehavare betonar sin egen roll som aktiv medskapare inte bara av trädgården utan också av själva jorden i den. Samtidigt uttrycker han en ödmjukhet gentemot de växter och djur som han samverkar med i trädgårdens processer.

Vems är egentligen jorden, växterna och trädgården, kan man fråga sig. Som trädgårdsinnehavare kan man skapa jord och forma växter, man kan hjälpa växter och djur att leva, men man kan också rensa bort, bekämpa och utrota. Trädgårdsodlaren skapar planteringar och trädgårdsmiljöer, men det sker alltid i samverkan med och kamp mot andra organismer. Att en odlare kan göra anspråk på att äga en varsamt vårdad trädgårdsväxt är kanske inte så konstigt, men hur är det med ogräset, vem tillhör det? Ett exempel på hur villaägare kan tänka kring detta mötte vi i intervjun med Nina, som beskrev de insatser hon gjort för att utrota kirskål, ett vanligt ogräs:

Kirskål har jag varit förste bekämpare av i detta området. Jag har tagit bort all deras kirskål, deras kirskål och deras [pekar åt olika håll]. Så den gillar jag inte. För den tar över så mycket. Maskrosorna har jag inget emot för de är ju hälsosamma och bra. Det är egentligen kirskålen också men den tar över så mycket.

Det är intressant att reflektera över hur Nina talar om det ogräs som växer på en grannes tomt som ”deras”, trots att hon uppenbarligen betraktar kirskålen som ett gemensamt problem. För var går egentligen gränserna för när och hur det är okej för en granne att engagera sig? Citatet väcker frågor om på vilka sätt man som trädgårdsinnehavare konkret kan ingripa i biosociala processer utanför den egna tomtgränsen, exempelvis genom att erbjuda sig att rensa på andras tomter.

Häcken mellan de nyanlagda tomterna kanske så småningom kan bli ett inte enbart symboliskt, utan även fysiskt, hinder mot intrång. Foto: författarna

Gränsmarkeringar, insyn och utblick

Ett vanligt sätt att göra något till sitt är att ta hjälp av olika slags markeringar. I villaträdgårdarna ser vi tydliga markeringar av gränser: grindar och staket i tomtgränsen, en skärm eller ett buskage som insynsskydd vid uteplatsen. Insyn är något som vissa välkomnar och som andra till varje pris försöker undvika. En meddelare resonerar kring detta: ”Det är mycket viktigt att ha staket eller häck som markerar gränsen, revirtänkande naturligtvis, men jag tycker det är skönt att ha det så” (LUF M 26179). Dessa markörer betonar såväl det inneslutande som det uteslutande. Trädgårdsinnehavare har olika förhållningssätt när det gäller å ena sidan möjligheterna för andra att se in i ens trädgård och å andra sidan ens egna möjligheter att blicka ut från densamma. Många vill ha insynsskyddat åtminstone i någon del av trädgården. En meddelare som själv visserligen inte har trädgård, men som drömmer om att ha en, kommenterar vikten av att slippa nyfikna blickar:

En trädgård är på så sätt en fristad från andra människor. Man har sin lilla inramade gräsplätt där inga utomstående kan nå en. Jag vill gärna ha höga häckar runt min framtida trädgård för att slippa insyn från grannar och andra. Dels för min folkskygghet men dels också för att jag anser att trädgården är en privat sfär som är en del utav hemmet. (M 26199)

Ofta fungerar häckar, staket och buskar som hinder för grannars insyn, men ibland fyller de också andra funktioner, som att hålla djur eller barn antingen utanför eller innanför. I många villaområden, bland annat i de båda områden där vi genomfört våra fältstudier, är de många häckarna ett påtagligt inslag, men där finns även murar, plank och staket av olika slag. Pia och Anders berättar om hur de till slut byggde ett staket mot sin granne: ”Ja, det där [staketet] var ju bara ett måste, jättetråkigt men ett måste eftersom han glodde ju rätt in, rätt in och då fanns ju inte den här boden heller, utan då var det ju rätt in här.”

Bland informanterna finns olika uppfattningar om hur pass öppen eller slutet man vill ha sin trädgård, både visuellt och för tillträde. Många önskar sig ett eget utomhus där inte vem som helst får komma in. Andra har fått en insikt om att det privata i realiteten oftast inte är så privat – åtminstone inte i villakvarteren där insynen från olika håll, kanter och höjder kan göra det i tanken privata till en visuellt offentlig plats: ”Trädgården är allas. Min kloke granne säger att trädgård är något grannen skall ha. Då kan man njuta utan att behöva anstränga sig” (M 26203).

För dem som flyttat in i nyproducerade hus och trädgårdar gäller det att fundera på hur och om man vill skapa någon mer privat del i den nyanlagda trädgård som ofta är betydligt mer öppen för insyn jämfört med äldre och mer uppvuxna trädgårdar. Solveig och hennes man har byggt upp sin trädgård från grunden under de åtta år de bott där. Trädgården ligger lite lägre än gatan utanför så det är svårt att skapa ett effektivt insynsskydd med bara växtlighet. Under intervjun får vi också intrycket att hon uppskattar öppenheten i sin nya trädgård.

Man hejar helt enkelt på folk som går förbi och det är ju alltid någon som, eller man känner varandra så stannar de och pratar och sådär när man håller på i trädgården, det får man ju ta liksom, så är det ju [---] även om man inte känner varandra, om man säger så.

Samtidigt vill hon gärna hitta någon mer avskild och insynsskyddad vrå:

Det [är] klart att innanför de här buskarna kan man ju säga att det är lite mer privat, där man sitter mycket. I och med att den [tomten] är så öppen så är det ju svårt att göra något privat. Då får man bygga plank eller någonting mer, men i och med att vi inte har det så kan man inte hindra någon från att titta in i trädgården.

Solveig är inte ensam om att uttrycka att det kan finnas något positivt i att andra kan se in i ens trädgård. Det kan vara ett sätt att dela med sig av vad man åstadkommit. Det kan också vara ett sätt att visa vem man är och öppna för dialog med grannar såväl som förbipasserande. Etnologen Eva Londos skriver i artikeln "Vackert och vedervärdigt i villaträdgården: Om trädgården som estetikens arena" (1996) om hur trädgårdar kan fungera som en arena för olika slags tyckande. Londos ser trädgården som en plats där våra personliga ambitioner blir tydliga. Ett exempel på det mötte vi hos Boris som ägnat mycket tid och engagemang åt att skapa en trädgård med planteringar och anläggningar som till stora delar vänder sig utåt och tycks vilja fånga förbipasserandes blickar och intresse. Men även i hans trädgård finns mer avgränsade, insynsskyddade och privata delar.

Den subtila gränsen mellan att vara öppen mot sina grannar och att vilja vara ifred i den egna trädgården illustreras även när Evy säger att hon tycker det är skönt att häcken om sommaren är lite tätare och högre än annars: "För även om vi har goda kontakter så är det ju lite skönt att bara slippa säga hej. Ibland vill man ju inte prata, det är inte så att jag har något emot på något sätt, men man vill vara lite ifred," Det finns ofta en ordlös kommunikation grannar emellan. Trädgårdsägare kan arbeta parallellt i varsin trädgård och vara medvetna om att grannen är ute i sin trädgård men ändå låta varandra vara i fred. Ibland finns det en känslighet för detta, ibland inte, vilket skapar strategier för att hantera olika slags grannar. Några väljer kanske att sitta i en annan del av trädgården när grannen är ute eller att arbeta med en annan rabatt eller på en annan sida av trädgården för att slippa prata. Trädgården kan på så sätt gå från att vara ett privat rum till att bli betydligt mer offentligt så fort någon tilltalar en över häcken eller staketet. Känslan av privathet är i vissa lägen just en känsla.

Många inser att en villaträdgård sällan är helt privat, men önskar sig, liksom Solveig på föregående sida, någon eller några fredade platser som är befriade från den offentliga uppmärksamheten. En meddelare skriver: ”Tycker det är skönt att ha en insynsfri sittplats...” Hon fortsätter med att fundera kring möjligheter att förstärka gränsen mellan privat och offentligt, inte minst med tanke på medvarelser som inte på samma sätt skiljer mellan ditt och mitt: ”Skulle gärna haft en grind också, mest för att stänga ute katter och hundar. En dag låg en präktig hundlort på vår vackra vårljung...” (M 26179).

De platser där man vill vara privat och ostörd i trädgården markeras på olika sätt, exempelvis genom hägnadens höjd. Vad som betraktas som privat kan dock förändras under en trädgårds livstid, och ibland skapas mellanzoner som blir en slags övergång mellan det privata och det mer offentliga. Pia och Anders resonerar om en sitt- och matplats som tidigare upplevdes som mer privat, kanske på grund av att häcken då var något högre. Platsen ligger också i skydd av en mindre byggnad, ett stycke in på tomten, ”så den var skyddad”. Hos Pia och Anders får besökare gå längs en gång mellan granntomten och det egna huset innan de kommer in i den egentliga trädgården. Denna passage från gatan kan ses som ett mellanrum mellan det offentliga och det helt privata. På gången har de lagt singel och det krasande ljudet signalerar när någon är på väg in i den mer privata delen: ”Det här är jättebra med singel eftersom alla kommer in till oss detta hållet, så om man nu håller på med någonting konstigt eller sådär så hör man i alla fall att de kommer”, säger Pia. Samtidigt är inte grusgången den enda möjligheten att komma in i trädgården; en mer inofficiell och relativt privat ingång utgörs av en öppning i häcken: ”Människor som känner oss de går bara rätt in ju, de går ju aldrig det hållet”, konstaterar Pia.

Eftersom trädgårdar i allmänhet byggs upp av levande material så förändras de ständigt. Små träd blir stora träd, mossan breder ut sig, och gräs och örter sprider sig. En äldre häck blir försvagad och måste ersättas, kanske till följd av en plötslig insektsinvasion eller ett svampangrepp. Som Ingold framhållit är alla biosociala organismer – människor såväl som växter och djur – ständigt i förändring. Sammantaget blir trädgården en miljö som konstant är under omvandling. Även större landskap såsom villaområden är på sitt sätt organiska och i rörelse genom att de hela tiden

Gränsen mellan den privata trädgården och villaområdets allmänna ytor kan ibland vara en aning flytande. Foto: författarna

förändras. Mer påtagliga förändringar kan handla om förtätning och nybyggnation, men också om hus som byter ägare och hur kvarteret successivt kan få en ny status och karaktär. Sådana förändringar i bostadsområdet kan göra att den enskilda trädgården, eller åtminstone delar av den, får en ny roll, och det som kändes eget och privat kanske inte längre upplevs så:

Jag har fått nya grannar på andra sidan gatan, där tidigare var ett grönområde med ett väldigt tätt björkparti har det under vintern uppförts fem villor. Nu har jag alltså fått grannar med insyn i min trädgård, och jag har bestämt mig för att dels anlägga en häck av avenbok mot gatan, dels skapa en ridå av träd och växter framför huset för att undvika direkt insyn i min trädgård och i mitt hus. (M 26190)

Mellan det offentliga och det privata finns olika lager och gråzoner, och många platser kan vara både och. Vad som uppfattas som privat och offentligt kan som vi sett, också variera över tid, beroende på hur området, vegetationen och de boendes behov och vanor förändras. Villaträdgården är således ett rum som kan betraktas både som halvoffentligt och halvprivat, beroende på när och hur man ser på det.

Trädgård utanför tomten

Det är inte alla som stannar bakom den egna tomtgränsen i sin ambition att bidra till den gemensamma trivseln och ordningen. Dit hör Boris som har flyttat ut lite växter i grönområdet strax utanför tomten, där han använt en stubbe efter en fälld björk som underlag för ett hemmasnickrat hus i miniformat, omgivet av delade plantor från den egna trädgården. Under våra fältarbeten i området ser vi flera gånger att människor stannar till och tittar på huset, inte minst de som kommer med barn. Det är uppenbart att installationen fungerar som ett slags kommunikation och visar hur ett gemensamhetsområde kan användas och förvaltas på olika sätt.

En annan informant, Lisbet, beskriver konkret hur hon tar kontroll över rummet direkt utanför den egna tomten genom att helt enkelt själv klippa häcken som avgränsar hennes trädgård från den gemensamma gräsmattan:

Bak där, det är stans häck. Det är inte min. [---] Men den sköter jag ju med, för den sköter inte de. Nej. Och jag vill sköta den, för annars så klipper de ner den, helt. Det har de gjort längre bort och jag har sagt till, jag vill inte det, för att då kan folk hur som helst stövla rakt in i trädgårdarna. Och jag menar, grannen hade en grind. De har en grind för barnen kunde gå ut där när de var små, på den sidan. Nu i somras så var det två människor som stod i deras uterum, och hon var ändå hemma.

Att sköta häcken är Lisbets sätt att ta kontroll över gränsen för det privata och det offentliga. Men hon pekar även på en annan aspekt med en markerad gräns. I bästa fall visar den obehöriga att de inte har rätt att gå in olovandes. Andra påpekar tvärtom risken med för höga avgränsningar som kan göra det möjligt för obehöriga att ta sig in osedda.

I ett av villaområdena finns gott om olika slags allmänningar i form av enkla lekplatser som ligger bilfritt och skyddat i mitten av villakvarteren. Hur man gör allmänningen till sin egen angelägenhet är ett tema som återkommer i synnerhet hos dem som har mindre barn. Vid de lekplatser där barn leker lämnas en hel del leksaker kvar efter dagens lek för att finnas kvar till nästa dag. Det ligger nära till hands att tolka detta som ett exempel på att de boende känner sig trygga och litar på varandra men också som en form av förlängning av det privata ut i det offentliga. I flera fall har de med trädgårdar som gränsar ut mot allmänningen på mer eller mindre påtagliga sätt gjort det allmänna och gemensamma till en halvprivat zon. Användningen av villaområdets allmänningar påminner på många sätt om hur allmänningar (*commons*) i olika tider och sociala sammanhang använts och fungerat – som gemensam resurs och mötesplats (jfr Olwig 2015).

I det andra området gränsar några trädgårdar mot gemensam, kommunal mark som består av kuperad terräng med inslag av berg i dagen. Sådana områden sköts relativt sporadiskt av kommunen och är därmed mindre kontrollerade och mera öppna för inmutningar, än till exempel en öppen gräsmatta eller lekplats. Nina och Toms trädgård, som vi tidigare talat om, gränsar mot en bergig brant som möter trädgårdens gräsmatta, och det var den gamla terrassen på detta berg som Nina i praktiken uppfattade som en del av den egna trädgården trots att den ligger utanför tomtgränsen. Strax intill har hon och Tom placerat en odlingslåda för barnen, även den på kommunal mark, och hela slutningen används som en förlängning av tomten. Matplatsen på terrassen direkt utanför tomtgränsen kan närmast sägas ha varit annekterad, för att längre ut följas av andra former av nyttjande som ytterligare bidrar till intrycket av en upplöst gräns mellan privat och offentligt.

I anslutning till bostadsområden finns inte sällan gränzoner och mellanrum av olika slag, där oklarhet råder kring vem som har rättigheter och ansvar i relation till marken och miljön. Ofta är dessa mellanrum av mer eller mindre tillfällig natur. Sådana platser uppfattas ofta som skräpiga och otydliga, men otydligheten öppnar möjligheter för oplanerade former av liv, nyttjande och ianspråkstagande (Saltzman 2009). I mellanrummen kan man allt som oftast hitta växter som ”smitit” från närliggande trädgårdar, eller i vissa fall placerats där av trädgårdsinnehavare som gjort sig av med

sitt överskott. I vårt arbete har vi stött på berättelser om att man kan göra fynd på sådana platser.

Där inne hittade jag en guldgruva första våren! Grannar hade slängt bortrensade växter och växtdelar då och då. I den goda lövrika mullen trivdes de utmärkt och jag kunde utan skrupler fylla våra skottkärror med flox, violviva, astillbe, stormhatt och annat godis. Ser man på plantskolans priser handlade det nog om betydligt mer än 1000 kr i pengavärde. (LUF M 26194)

I vissa fall menar informanter att kommunen inte sköter mellanrummen så bra och att de därmed gör alla en tjänst om de förvaltar det som ändå ingen tar hand om. Ansvarstagande för, liksom ianspråktagande av, det gemensamma är exempel på förhållningssätt till det som ligger bortom det enskilda och privata. Att ta tillvara växter som smitit eller blivit över hos någon annan kan ses som inslag i en informell trädgårdsekonomi, något vi sett många exempel på i villaområdena. Mitt görs till ditt och vice versa, genom att man byter, lånar och delar med sig av växter, redskap, kunskap och tjänster. Växter förökas och flyttas från trädgård till trädgård, vilket ofta innebär att de blir bärare av berättelser och minnen. En del odlare talar i termer av att man vårdar ett kulturarv, vilket är ett sätt att betrakta trädgårdsväxterna som ett gemensamt vårt. Historien om en viss växts ursprung, oavsett om den kommer från mormors kolonilott eller från en ”guldgruva” i skogen, kan ge växten ett särskilt värde och hjälper den därmed att leva vidare. Att ta vara på levande växtdelar från en hög med trädgårdsavfall kan därigenom bli ett slags biosocialt förvaltande, där växtens, berättelsens och människans liv tvinnas samman.

Bortom mitt och ditt

När kan man egentligen åberopa att något är mitt och inte ditt? Och: när är något mitt men samtidigt också ditt? Det är uppenbart att föreställningarna om vad som är mitt och ditt i ett villaområde är både tydliga och otydliga beroende på var, vem och när det handlar om. Även gränsen för vad som betraktas som vårt eller allas är i rörelse. Den som äger ett hus och

en tomt är också del i den gemensamhetsskapande helhet som området utgör. I de flesta villaområden finns dessutom olika slags allmänningar och randområden där gränserna mellan enskilt och gemensamt är flytande.

Vad det innebär att göra en trädgård till sin, och vad det är som gör den till just något eget, varierar och vi ser att det är flera olika faktorer som spelar roll, bland annat vilken livssituation man befinner sig i. Nina och Tom har kommit att använda en del av den angränsande kommunala marken som sin. Liksom många andra har de med hjälp av olika slags mer eller mindre tydliga markeringar tydliggjort vad de betraktar som sitt eget. Trots att såväl officiella som inofficiella gränser kan vara väl markerade ser vi ständigt exempel på hur gränserna på olika sätt tänjs, utmanas och omförhandlas. Andra människors insyn i den egna trädgården uppfattas exempelvis ofta som en form av gränsöverskridande, men här finns stora variationer i hur man väljer att hantera detta; några välkomnar insyn men andra försöker till varje pris undvika den. Likaså kan växter och djur som rör sig över gränser i vissa lägen välkomnas men i andra situationer resultera i såväl klagomål som handgripliga försök att stänga dem ute eller ta livet av dem.

Villaträdgårdar formas genom ständig förhandling mellan olika aktörer, mänskliga såväl som icke-mänskliga. I trädgården levs många liv sida vid sida, i samspel och konkurrens med varandra. För några av dem är upprätandet av gränser mellan mitt och ditt viktigt, medan andra ständigt på olika sätt utmanar och överskrider dessa gränser. Sociala relationer i ett villaområde handlar inte sällan om andra än mänskliga organismer i trädgårdarna, vars liv inverkar på båda sidor om tomtgränser och andra skiljelinjer. Vi menar att ett biosocialt perspektiv på livet i trädgården kan hjälpa oss förstå dessa artöverskridande relationer.

Referenser

Otryckta källor

Intervjuer, i författarnas ägo.

Folkliksarkivet i Lund: Svar på frågelistan *Trädgården* (LUF 233) 2010.

Litteratur

- Bhatti, Mark, Church, Andrew, Claremont, Amanda & Stenner, Paul (2009): "I Love Being in the Garden'. Enchanting Encounters in Everyday Life". *Social & Cultural Geography*, 10(1).
- Gunnarsson, Allan, Saltzman, Katarina & Sjöholm, Carina (2017): *Ett eget utombus: Perspektiv på livet i villaträdgården*. Göteborg: Makadam.
- Hagström, Charlotte & Sjöholm, Carina (2007): *Tankar om träd: En etnologisk studie av människors berättelser om träds betydelser*. Lund: Lunds universitet.
- Head, Lesley & Muir, Pat (2007): *Backyard: Nature and Culture in Suburban Australia*. Wollongong: University of Wollongong Press.
- Hitchings, Russell (2006): "Expertise and Inability: Cultured Materials and the Reason for some Retreating Lawns in London". *Journal of Material Culture*, 11(3).
- Ingold, Tim & Pálsson, Gísli (red) (2013): *Biosocial Becomings: Integrating Social and Biological Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones, Owain & Cloke, Paul (2008): "Non-Human Agencies: Trees in Place and Time". I: Knappett, Carl & Malafouris, Lambros (red): *Material Agency: Towards a Non-anthropocentric Approach*. New York: Springer.
- Kirksey, Eben & Helmreich, Stefan (2010): "The Emergence of Multispecies Ethnography". *Cultural Anthropology*, 25(4).
- Londos, Eva (1996): "Vackert och vedervärdigt i villaträdgården: om trädgården som estetikens arena." I: Valeri, Renée och Nordström, Ingrid (red). *Tycke och smak. Sju etnologer om estetik*. Stockholm: Carlsson.
- Olwig, Kenneth R (2015): "Heritage as Common(s) – Commons as Heritage: Things We Have in Commons in the Political Landscape of Heritage". I: Benesch, Henric, Hammami, Feras, Holmberg, Ingrid Martins & Uzer, Evren (red): *Heritage as Common(s) – Common(s) as Heritage*. Göteborg: Makadam.
- Ravn, Helle (2011): *Gulerødder, græs eller granit: Danske parcellhushaver 1950–2000*. Rudkøbing: Øhavsmuseet, Langeland.
- Rosengren, Annette (1991): *Två barn och eget hus: Om kvinnors och mäns världar i småsamhället: En etnologisk studie*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Saltzman, Katarina (red) (2009): *Mellanrummens möjligheter: Studier av föränderliga landskap*. Göteborg & Stockholm: Makadam förlag.
- Saltzman, Katarina, Sjöholm, Carina & Gunnarsson, Allan (2016): "Önskat eller oönskat? Växter i rörelse i den privata trädgården". *Rig: Kulturhistorisk tidskrift*, nr 1.

MITT KÖRSBÄRSTRÄD OCH DIN KIRSKÅL

SCB (2014): "Villa vanligaste boendeformen". I SCB:s tidskrift *Välfärd*, nr 1, (http://www.scb.se/sv_/Hitta-statistik/Artiklar/Villa-vanligaste-boendeformen/).

Taylor, Lisa (2008): *Taste for Gardening: Classed and Gendered Practices*. Aldershot, Burlington: Ashgate Publishing.

Wilke, Åsa (2006): *Villaträdgårdens historia: Ett 150-årigt perspektiv*. Stockholm: Bokförlaget Prisma.

Åsberg, Cecilia, Hultman, Martin & Lee, Francis (red) (2012): *Posthumanistiska nyckeltexter*. Lund: Studentlitteratur.

Den tånjbara gemenskapen

Måltiden som spänningsfält mellan mitt, ditt och vårt

Håkan Jönsson

Jag tycker att måltider är mycket viktiga samlingspunkter och att bryta bröd tillsammans ger gemenskap och förståelse. Även vid en sk ytlig middagskonversation kan man lära mycket av/om en annan människa. Jag har varit förskonad från kontroverser vid matbordet. Lite beror det nog på att jag försökt servera familjen den mat jag har trott de tycker om. När det gäller tider och bordsskick har alltid allting fungerat. Familjen lärdes från början. Jag tycker nog om de flesta måltider. En måltid med livlig konversation är upplyftande och en med vänlig tystnad är rogivande. (M27468)

Så beskriver en av Folklivsarkivets meddelare sin uppfattning om måltider. Citatet skildrar måltiden som något positivt, men också som något som kräver engagemang och fingertoppskänsla. För den lyckade måltidsgemenskapen krävs både anpassning (att servera den mat som familjemedlemmarna uppskattar) och en fast hand (att från början lära familjen vilka regler som gäller för tider och bordsskick). Andra meddelare har inte lyckats lika väl. Måltiden är inte bara gemenskap, utan innebär också konflikter. Det är en hårfin gräns mellan livliga konversationer och kaos. Om förståelsen inte uppstår, kan tystnaden bli ovänlig och ångestskapande. Varför är det då så svårt att få till en fungerande måltidsgemenskap? Med den frågan som utgångspunkt problematiserar detta kapitel hur måltider och dess tillagande kan ses som fält där frågor kring vad som är mitt, ditt och vårt aktualiseras och ofta hamnar i konflikt med varandra.

Hur kan dynamiken mellan ditt, mitt och vårt i måltidssammanhang se ut? Om vi utgår från den familj som beskrivs i citatet ovan framgår att den person som skrivit det uppenbarligen haft det huvudsakliga ansvaret för att tillreda familjens måltider. Det är inget unikt, de flesta hushåll har det just så, att en person står för det mesta av matlagningen.¹ Det finns andra personer i hushållet, som har liten eller ingen inblandning i att preparera måltiden. Den gemensamma måltiden är alltså en konsumtionsgemenskap, men mera sällan en produktionsgemenskap. Om vi istället för att utgå från matlagarens perspektiv sätter oss i någon av de andra personernas situation, så har vi att förhålla oss till att din (matlagarens) mat ska in i min kropp, samtidigt som måltiden förhoppningsvis ska skapa eller förstärka en vi-känsla mellan oss som delar måltiden.

De måltider som tillreds av en person men ska ätas av flera förutsätter att transformationen mellan min matlagning och din kropp sker på ett så smidigt sätt att vår måltid inte blir lidande. Att äta mat som någon annan lagat kan verka trivialt, men ätandet är ett av få tillfällen när kroppen rent fysiskt är öppen mot omvärlden (Falk 1994). Att äta mat som lagats av andra innebär att fysiskt överskrida gränser mellan mitt och ditt. Spänningen mellan individers kroppar och sociala gemenskaper blir därför väldigt påtaglig när det gäller matlagning och måltider.

Kapitlets utgångspunkt är alltså att de flesta måltider innehåller aspekter av mitt, ditt och vårt. Då måltider och matlagning har förändrats genom historien, uppstår därmed frågan om dynamiken mellan mitt, ditt och vårt i måltidssammanhang också har förändrats historiskt. För att försöka besvara den frågan utgår analysen från ett historiskt komparativt perspektiv där nutida beskrivningar sätts i relation till tidigare insamlat material.

Intresset för måltider och matlagning har följt svensk etnologi sedan den utvecklades som vetenskaplig disciplin för cirka hundra år sedan. Därför finns också ett rikt material som kan användas till jämförelser för den som vill studera de kulturella förändringar som blir synliga via måltiden. Kapitlet bygger framför allt på frågelistor om matlagning och kosthåll som

¹ I en större studie av matlagning i nordiska hem framkom att drygt 80 % av måltiderna lagades av en person 2012 (Holm m fl 2015:598). Andelen hushåll där flera personer delar på ansvaret har ökat sedan motsvarande mätning genomfördes 1997, vilket jag återkommer till längre fram i artikeln.

skickats ut från olika folklivsarkiv i Sverige. Det är dels frågelistor från 1970- och 1980-talen, dels en frågelista som skickades ut i januari 2016.² Utsagor i de olika frågelistorna om hur mat, matlagning och måltider har praktiserats, organiserats och upplevts jämförs och analyseras för att få syn på kulturella processer som påverkar hur upplevelser av mitt, ditt och vårt praktiseras, förhandlas och omformuleras. Som komplement har även observationer och intervjuer använts.³

Vår gemensamma måltid

Det finns en stark föreställning om att måltider ska delas med andra. Måltidens gemenskap är en grundläggande mänsklig företeelse, som funnits i alla kulturer sedan människan som art utvecklades (se t ex Douglas 1972, Wrangham 2009). I det inledande citatet görs en referens till hur brytandet av bröd skapar gemenskap och förståelse. Det är en återkommande figur i den judisk-kristna traditionen. I bibeln är bröd synonymt med mat, och att bryta bröd och dela med sig är symbolen för att ingå ett partnerskap. Ordet kompanjon betyder just ”den man delar bröd med” (Falk 1994).

Även om måltidens gemenskap i sig är tidlös, skiljer dess gestaltning och praktiker sig åt, beroende på tid, rum och social miljö. Sådana skillnader leder ofta till meningsskiljaktigheter. Olika måltidsgemenskaper har skilda uppfattningar om vad en riktig måltid är, hur den ska ätas, och vem som kan delta. Men genomgående finns uppfattningen att måltider helst bör delas med andra. Värderande omdömen om personer som inte äter tillsammans är vanliga, såväl i debatten om kost och hälsa som bland Folklivsarkivets informanter. En person som äter tillsammans med andra anses vara lyckligare än den som äter ensam. Lyckligast, i alla fall i populärkulturella

² Mera specifikt rör det sig framför allt om frågelistorna *Förändringar i kosthållet* från 1972, *Kökets redskap och maskiner* från 1988 och *Måltid i förändring* från 2016. Vad gäller den senare utformades frågorna i denna medvetet så att de i så stor utsträckning som var praktiskt möjligt var identiska med frågor i de föregående frågelistorna. Då många av svaren i frågelistan från 1972 rör förhållanden från 1900-talets första decennier innebär detta att svaren täcker en period om närmare hundra år.

³ Materialet är insamlat som en del av projektet *Måltiden i upplevelseekonomin*, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond. Förutom frågelistan LUF 244 *Måltid i förändring* har trettio intervjuer och fem observationer i hemmiljöer genomförts inom projektet.

sammanhang, är stora familjer som bor runt Medelhavet, eftersom dessa ständigt förutsätts samlas till gemensamt samkväm vid matbordet.

Detta säger mer om synen på den egna kulturens måltidssammanhang än om de faktiska måltiderna kring Medelhavet. Att lyckliga måltider förknippas med en annan plats eller med en annan tid visar hur måltider blivit ett spänningsfält, där en upplevelse av en fragmentariserad och kaotisk nutid i Sverige, ställs mot en förmodat stabil och harmonisk dåtid eller platser befriade från moderniseringens avarter. Det är en retorisk figur som har till syfte att värna måltiden, inte nödvändigtvis en beskrivning av verkligheten. Det kan alltså inte i sig tas som intäkt för att måltidsgemenskapen är hotad. Om vi tittar på vad som faktiskt sägs om måltider i frågelistorna är det tydligt att idealiska måltider är de som leder fram till en känsla av ett ”vi”.

Däremot är det tydligt att det blivit mera problematiskt att navigera i vardagen för många informanter. I de tidigare frågelistorna beskrivs måltiderna som en viktig del av vardagens struktur. På det stora hela fanns en återkommande rytm i vardagen som definierades av måltiderna. Vardagsmåltiderna följde ett invariant mönster, och därmed blev också avstegen i samband med olika festligheter eller högtider särskilt tydliga. Det var vanligt med gemensamma måltider, men det fanns även gott om tillfällen när familjen inte var samlad. Arbeten på åker, äng eller i skog, liksom i industrier eller andra platser för lönearbete, gjorde att familjemedlemmarna inte alltid var tillsammans. Barnen hade ofta lång väg till skolan. Då liksom nu krävdes helt enkelt en flexibilitet kring måltiderna för att få vardagen att fungera. Hur fungerar då egentligen praktikerna i dagens hem vad gäller att navigera mellan de olika krav som vardagen – såväl arbete som fritid – ställer? Och hur ser det ut i olika faser av livet?

Måltiden som socialiseringsarena

Medan tidigare uppbrott från den familj man föddes i brukade åtföljas av bildandet av ett nytt hushåll, ofta med egna barn, är det nu betydligt vanligare med en längre övergångsperiod. I det tidiga vuxenlivets ensamhushåll eller lösare hållna gemenskaper är måltiden ofta lägre prioriterad än andra vardagsaktiviteter. Flera beskriver hur måltidens gemenskap helt plötsligt blir viktig i samband med familjebildningen:

När jag bodde själv lagade jag pasta med nån sås till i princip varje kväll – ofta med tomater på ett eller annat sätt. Jag åt snabbt – ofta direkt ut kastrullen och diskade ett par gånger i veckan. Som gift tycker jag måltiden har ett mycket stort värde av att samla familjen. Jag VILL sitta ned alla tillsammans, skapa en mysig och lugn atmosfär och jag VILL lära barnen att äta varierat och uppskatta och prova nya saker – men också lära sig kulturtraditioner genom maten. (M 2747524)

En annan av informanterna, en ensamstående man, 47 år, skriver:

Jag har blivit mer noggrann med att måltiden ska intas vid sittande bord sedan jag fick barn. Jag vill lära mitt barn mer om den sociala samvaro som en måltid kan vara. Jag är sedan länge ganska intresserad av matlagning och uppskattar själv en trevlig och vällagad måltid, helst i samvaro med andra. (M 2747539)

Att den gemensamma måltiden är ett redskap för socialisation, ett sätt att lära det uppväxande släktet om hur världen är, eller åtminstone om hur den borde vara, kan knappast sägas tydligare. Med måltiden berättas för barnen om var föräldrarna kom ifrån, vilka de är och vad de vill att deras barn ska bli i framtiden. Så är det, och så har det varit. Att inte ha armbågar på bordet eller stoppa kniven i munnen var återkommande i berättelserna om barndomens måltider i de tidigare frågelistorna. De har nu ersatts av normer som mobilförbud vid matbordet och att våga prova nya smaker, men principerna är desamma.

Det finns familjer där goda intentioner som finns om socialisation, värderingar och gemensamma måltider har en tendens att stupa på att familjemedlemmarna är för olika eller gör motstånd mot idealen, vilket också påpekas i Orvar Löfgrens kapitel i denna volym. ”Två söner äter det mesta och två döttrar är väldigt kräsna”, berättar en informant. Det är ett exempel på hur svårt det kan vara att få vardagens ideal och praxis att gå ihop. Richard Wilk (2010) har hävdats att det är få tillfällen där det är så stor skillnad mellan det normativa och det performativa som vid familjemåltiden. Det sker ett ständigt jämkande, förhandlande, tandgnisslande, förmanande och tröstande för att få familjemåltiden att gå ihop.

Liksom med andra uppföranderegler är det viktigare att visa att man känner till dem än att slaviskt tillämpa dem. Det finns en viss flexibilitet i sanktionerna. Det är få som stoltserar med att de brukar korrigera övriga måltidsdeltagare. Som Norbert Elias ([1939]1994) påpekat är den effektivaste formen av socialisation den som sker i vardagens praktiker, med små medel. Det är dessa små medel som ofta, men inte alltid, leder fram till känslan av ett ”vi” – att ingå i en gemensam måltidsgemenskap.

Delandets ideal och praktik

På frågan om alla i hushållet äter samma mat framkommer att en gemensam måltid inte självklart innebär att alla äter samma saker. Det kan röra sig om helt separata mathållningar som i fallet när ”En vill undvika gluten samt dra ner på rött kött. Två vill äta så mycket grönt som möjligt och två kan inte få nog av kött. En får vara flexibel i matplaneringen hemma hos oss...” (M 2747534).

Andra exempel på samma tema är: En är vegetarian och en äter endast viss speciell mat – har en liten matfobi (M 2747523), ”Jag äter inte gluten och kolhydrater. Det gör min sambo” (M 2747557). Det kan även finnas variationer vid enstaka tillfällen eller perioder: ”Ja det har förekommit. Jag vill ha fisk oftare än min fru” (M 2747555), eller ”Ja (utom när hustrun bantar!)” (M 2747542).

Ibland rör det sig om mindre justeringar, som att ”Viss skillnad i kryddning kan förekomma då barnen inte gillar alltför stark mat” (M 2747568), ”Vi äter ofta samma men barnmat förekommer t ex smoothies, välling, mjukt bröd och mitt barn får osaltad mat” (M 2747550), eller ”ibland en liten avvikelse för yngsta barnet som absolut inte klarar av fisk, som smakar fisk” (M 2747549).

Allergi/intolerans och olika dieter utmanar också den gemensamma måltiden. ”Oftast samma till middag, men olika tillbehör när min fru följer en diet. Övriga mål olika” (M 2747532). Mannen som citeras hänvisar till att övriga mål, som frukost och lunch, inte är gemensamma. I dessa fall kommer ätandets kroppslighet i fokus (Cridland 2017). Vi delar en måltid, men det jag stoppar in i min mun stannar i min och bara i min kropp. Denna rent fysiska inkorporation av omgivningen är en delikat

praktik, som orsakat många konfliktfyllda spänningar (Lupton 1996). Vem blir jag om jag äter detta? Och varför ska du bestämma vad jag ska äta och därmed bestämma över min kropp? Och vad händer när storhushållen och livsmedelsindustrin får makten över våra barns kroppar när de äter i skolmatsalarna?

Vissa måltider är uppenbarligen viktigare att inta gemensamt än andra. Lunch intas ofta på annan plats än hemmet (arbetsplats, skola eller liknande), och frukosten är individualiserad även när den intas tillsammans. Det är framför allt när det gäller middagsmålet som det uppfattas som ett problem att inte äta samma mat, och det är också då som det görs störst ansträngningar för att dela samma mat.

Äter oftast ensam, men har på senare tid allt oftare ätit tillsammans med min vuxne son (då vid matbordet). Är den sonen med, så äter vi alla samma mat, alltid 100 % LAKTOSFRI för hans skull. (M 2747560)

Vi äter samma mat. En i familjen är laktosintolerant men alla äter laktosfri kost. (M 2747565)

Jag äter vegetarisk kost, medan min pojkvän äter kött. Men vi äter samma rätter till middag (vegetariskt), men han kan t ex ha skinka på mackan ibland. (M 2747524)

Att dricka samma sak är däremot inte lika viktigt som att äta samma sak. Att det dricks vatten, mjölk, lättöl, lättdryck, vin och läsk vid samma matbord har inte samma sociala konsekvenser som när maten av olika skäl inte kan delas.

Det är uppenbarligen ingen lätt sak att försöka dela måltider. Tvärt emot retoriken om ätandets förflackning genom individualisering och småätande står det klart att de flesta verkligen anstränger sig för att hitta former för gemensamma måltider. Som ideal verkar familjemåltiden vara minst lika stark som tidigare, i alla fall om man ska döma av frågelistsvaren. Det bekräftas även av mera kvantitativ forskning om måltider i nordiska länder (Holm m fl 2015). Trots problemen fyller måltiden en funktion. En ensamstående man beskriver det som att: ”Det är vanligen trevligt att äta lunch

Familjemåltiden så som vi önskar att den alltid vore. Glädje och gemenskap över generationsgränser. Foto: Glenn Svensson

tillsammans med grannar här på Norrby senior. Det är ofta en känsla av ensamhet i mina morgon- och kvällsmål i bostaden” (M27445).

Däremot är det långt ifrån alltid så lätt att leva upp till idealet. Förutom det faktum att en stor andel av Sveriges befolkning lever i singelhushåll, är det inte heller bland dem som bor i flerpersonghushåll någon självklarhet att måltiderna intas gemensamt. Det kan vara svårt att samla familjen till måltider. Arbete och fritidsaktiviteter gör att måltiderna mera sällan än vad som önskas blir gemensamma. För att det ska kunna ske anpassas måltidstiden. En jämförelse mellan måltiderna på 1970-talet och 2016 ger vid handen att huvudmålet flyttats framåt i tid. Medan middagen ofta intogs vid 17-tiden under 1970-talet, är klockan 19, eller 20, inga ovanliga mat-tider idag. Det har också blivit vanligare att variera tidpunkten för måltiderna beroende på olika fritidsaktiviteter. En informant skriver att det förut var extremt noga med tiden, men nu anpassas måltidstiden efter personerna i hushållet, så att alla kan vara med. Den dagliga rytmen, som

tidigare uppfattades som en av mål-tidens viktigaste funktioner, har fått nedprioriteras på bekostnad av gemenskapen. Skiftarbete, olika arbetstider, långa pendlingsavstånd och fritidsaktiviteter påverkar möjligheterna att överhuvudtaget kunna dela måltider i ett hushåll.

Måltiden är ett socialt evenemang. Som sådant pockar det också på ett gestaltande av jaget i relation till gruppen. Det var ingen slump att Erving Goffman (1959) formulerade sin teori om det performativa jaget utifrån observationer av måltidssituationer. Under måltiden har vi olika roller, men alla förväntas att spela en roll för att få måltiden att fungera. Vem tar vad i vilken ordning? Vem dukar och vem dukar av? Vilka ämnen kan konversationen röra sig kring och i vilket tonläge? Måltiden kan uppfattas som en tvångströja, men liksom i en teaterensemble finns möjligheter att få en känsla av mening och flow när allt klaffar. Med tvånget att uppföra sig inför andra motverkas den känsla av socialt förfall som kan smyga sig på för den som inte längre har någon att visa upp sig för till vardags. På frågan om hur dukning och ätredskap förändrats skriver en informant: ”När barnen flyttat hemifrån har vi börjat äta framför tv:n. När barnen var små var vi noggranna med dukning o uppläggningsfat” (M 2747537).

Måltidens performativa gemenskap är således också relaterad till livscykeln. Samma personer som är måna om gemensamma, ”riktiga”, måltider i samband med att barnen växer upp, har ett betydligt lösare förhållnings-sätt när barnen har flyttat ut. Detsamma gäller för perioden under ungdomsåren fram till mera permanent hushållsbildning.

När det gäller utsagor om familjemåltider står däremot skapandet av ett ”vi” i centrum. Måltiden bör skapa en vi-känsla, och när den inte gör det vidtas åtgärder. Det finns en ovilja mot att skilja mellan mitt och ditt vid ett gemensamt matbord, och det har skapats en hel infrastruktur som är både materiell och immateriell för att skapa en vi-måltid. Materiell i form av mat, ett gemensamt bord, och stolar, porslin och glas för att nämna några av alla de artefakter som genom sitt uniforma utseende markerar att här delar vi en måltid. Immateriell i form av beteenden, blickar, samtal och förväntningar som tillsammans avgör om vi-känslan verkligen uppstår. Även när det i praktiken finns situationer som gör att det faktiskt finns mitt och ditt på bordet, är det viktigt att inte göra någon stor sak av det. Om det råkar vara så att det finns en köttbit som bara är min, beroende

på att övriga vid matbordet har valt att avstå från kött, eller en glutenfri pasta som bara är din, ges detta en så undanskymd roll som möjligt i performansen av den gemensamma måltiden.

Vi-känslan skapas i alla dessa gestaltningar och förhandlingar mellan dem som delar en måltid. Familjemedlemmarna lär sig hur det går till här hemma hos oss. Därför är det inte helt enkelt att bjuda in någon annan i gemenskapen. I projektet *Kulturkrockkudde* samlades år 2017 berättelser om invandrares möten med svenska vanor.⁴ En av de vanligaste återkommande berättelserna var den om hur svårt det verkar vara för svenska familjer att bjuda in andra till matbordet. Det finns flera orsaker till hur detta fenomen har uppstått. En av dem är förmodligen den skörhet som finns när det inte finns en tydlig auktoritet vid matbordet. Det är inte lätt för en nykomling att läsa av de koder som gäller när normerna inte är tydligt uttalade. Att ordet ”främmande” kan användas synonymt med ”gäster” i svenska språket är en indikation på att det inte är så enkelt att bjuda andra till bords.

Hundra år av ensamhet – vid spisen

Måltiden har både en för- och en efterhistoria. Vad händer med föreställningar om mitt, ditt och vårt om vi istället vänder blickarna mot vad som händer när måltiderna förbereds, och efter det att måltiden konsumerats?

Jag lagar nästan alltid mat ensam. Någon enstaka gång hjälper maken till eller så byts vi av. (M27468)

Att laga mat med andra undviker jag, lika mycket som man skulle undvika att måla en tavla tillsammans med en annan person! (M27472)

Samma personer som uttrycker uppskattning för gemensamma måltider kan ha en helt annan inställning när det kommer till matlagning. Det är en syssla som utförs i ensamhet, och detta uppfattas sällan som något negativt. Den brittiska sociologen Frances Short har i en studie av matlag-

⁴ www.facebook.com/KulturKrockKudde

Medan måltider förväntas vara gemensamma, har matlagningen ofta varit en ensam syssla, vilket också märks i köksinredningen. Det är sällan enkelt att vara mer än en person vid spisen. Foto: Leif Johansson, (LUF)

ningens mening konstaterat att ”cooks want to cook alone” (Short 2006). Även om många vill att matlagning som hushållsarbete ska delas mellan medlemmarna i hushållet, innebär det inte nödvändigtvis att flera ska laga mat tillsammans. Makarna kan ta ansvar för olika måltider, det gäller även för större barn i hushållet som kan ta ansvar för vissa måltider i veckan. Också i fall där flera faktiskt är aktiva samtidigt i förberedandet av en måltid, innebär inte detta nödvändigtvis gemensam matlagning. Det finns en tydlig distinktion mellan att ”laga mat” och att ”hjälpa till”. Att duka och diska kan förvisso avfärdas som arbete som inte innefattar direkt matlagning, men även potatisskalning och att ordna sallad hänförs regelmässigt till kategorin ”hjälpa till”. Varför har det då varit så viktigt för den som haft ansvar för hushållet att betona att det är ”min” matlagning?

Den bekönade matlagningen

Matlagning har alltid varit en viktig del av relationerna mellan könen, inte minst när det kommer till könsuppdelning av arbete. Matlagning är därmed en viktig komponent för maktrelationer mellan män och kvinnor (se t ex Charles & Kerr 1988, Counihan 1999). Hur denna makt ska tolkas finns det emellertid olika svar på. Feministisk forskning har pekat på hur den traditionella kvinnorollen att vara ansvarig för familjens omvårdnad, i vilket mathållningen har ingått som ett bärande element, har varit en viktig del i utestängandet från maktpositioner i offentligheten (DeVault 1991, Murcott 1995). Att verka för att kvinnor inte ska vara fjättrade vid spisen har varit en viktig drivkraft i denna forskningstradition. Först när ansvaret för matlagningen i hemmet upphör kan kvinnans underordning brytas.

Andra forskare har riktat kritik mot detta synsätt och hävdade att matlagning också är en form av makt. Genom att kontrollera födointaget för en annan person, liksom genom möjligheten att inpränta en världsbild via maten i dem man lagar mat till får den matlagande en maktposition (Avakian 2006). Denna makt att kontrollera hushållet ligger inte bara i själva matlagandet, utan också vid matbordet. Genom att lägga upp maten till hushållsmedlemmarna kan en subtil maktutövning utövas av kvinnan i familjen (Ehn, Löfgren & Wilk 2016: 52f). Att bestämma över vem som får vilken mat i vilken ordning, hur mycket, och med vilka kommentarer som maten serveras är ett sätt att upprätthålla en matrifokal struktur i hemmet, som existerat parallellt med patriarkala strukturer i offentligheten (jfr Døving 2003). Att dela med sig av denna makt är långt ifrån självklart. Detta trots att det kan innebära andra vinster, som att minskad andel av hushållsarbetet ger möjlighet att lägga mer kraft på yrkeskarriären eller på fritidsaktiviteter utanför hemmet.

Att hålla fast vid att det är min matlagning som gäller i detta hushåll kan motiveras med att det blir så stökigt när någon annan ska laga maten, eller att redskapen hamnar i fel kökslådor efteråt. Bakom dessa nog så viktiga praktikaliteter vilar emellertid frågan om maktbalansen i hushållen. Denna levs ut på olika sätt i olika tider och på olika platser. Exemplet om maktutövning genom att lägga upp till andra hushållsmedlemmar av ma-

ten är hämtat från USA. Det verkar däremot inte vara vanligt i Sverige. Inte heller i de tidiga frågelistorna omnämns det. Reglerna har istället fokuserat på att förmaningar åtföljs av individerna. Det är sju köttbullar per person! Du måste ta mer av grönsakerna! Om du inte äter upp blir det ingen efterrätt! På så sätt har hushållningslogiken inpräntats inte bara i den som har huvudansvaret för hushållet, utan också i dess övriga medlemmar. Det är inte otänkbart att det mera jämställda matlagandet i Sverige jämfört med Sydeuropa och Nordamerika delvis hänger ihop med mikropraktikerna vid matbordet. Vem som håller i uppläggningsbesticken är mindre trivialt än vad det kan verka.

Att lära sig laga mat

Vilka följder har då det ensamma matlagandet fått? Av materialet framgår att en, förmodligen oönskad och oförutsedd, följd var att kunskapsöverföringen inte fungerat från en generation till en annan. I de tidiga frågelistorna nämner flera informanter att de inte lärt sig laga mat i hemmet. Tvärtom ville mor inte ha dem i köket. En meddelare skriver ”Jag fick aldrig lära mig laga någon mat hemma och inte min syster heller”. En annan att ”Hur jag lärt mig laga mat? Ja i mitt hem genom egna misstag och träning”.

Vissa nämner hur de diskuterar hushållsarbete med väninnor, men det är inte helt oproblematiskt det heller. Det finns nämligen en viss rädsla för att erkänna okunskap. ”Jag diskuterar sällan hushållsarbete med någon. Jag känner mig underlägsen fruar som pratar om kakbak och puddingar och sådant” (M239/35015).

Samma känsla kom allt mer att drabba de män som från 1960-talet tagit en aktiv del i matlagningen. År 1988 skriver en man i 70-årsåldern:

Vi är ett gäng pensionärer som tar en promenad var tisdag och efter en timmes vandring dricker vi kaffe och pratar ett par timmar. En del karlar är så duktiga på matlagning så den som inget kan känner sig underlägsen. Jag anser att intresset för matlagning och köksarbete ökat bland männen. Förr körde männen med hästar och jagade, nu bakar dom sockerkakor. (ULMA 34916)

Här visas hur det även för män blivit en viktig social kompetens att kunna behärska matlagning. Om det tidigare funnits en viss status i att stoltsera med att man ”inte ens kan koka ett ägg”, eftersom enda sättet att överleva med sådana bristande kunskaper rimligen var att mannen var kapabel att försörja en hustru som kunde stå för matlagningen, blev matlagningskompetens för den manliga delen av befolkningen i Sverige allt viktigare från 1960-talet och framåt.

Medan det i de tidigare frågelistorna finns exempel på manliga informanter som skrivit att de har svårt att svara på frågorna eftersom de inte lagar mat, eller i vissa fall överlåtit besvarandet av den aktuella frågelistan på hustrun, finns inga sådana exempel i 2016 års frågelistan. Däremot finns det flera exempel på kvinnor som berättar hur de lärt sig laga mat av sin manliga partner. Detta fenomen pekar på hur matlagning inte längre per definition är en kvinnlig syssla. Män står idag för mer än en tredjedel av alla måltider i svenska hem, och i yngre hushåll är andelen ännu större. Den senaste större undersökningen av matlagning som gjorts i de nordiska länderna (2015), visar också att det inte längre finns några stora skillnader mellan olika samhällsgrupper. Medan det femton år tidigare var betydligt vanligare i medelklasshushåll att mannen hade aktiv del i matlagningen än i motsvarande arbetarhushåll, har skillnaderna nu försvunnit (Holm m fl 2015).

På väg mot en nygammal matlagningsgemenskap?

Vikten av att skilja på min matlagning och våra måltider är inte historiskt konstant. I de tidigare frågelistorna finns det flera som refererar till traditioner från deras uppväxt under början av 1900-talet, där vissa typer av matlagning, framför allt på landsbygden, var en gemensam syssla.

Det var vanligare med samarbete ifråga om hushållssysslor i min ungdom än nu. Jag tänker på mina år i Småland där alla ”statarfruar” bakade gemensamt massor av bröd till stora familjer i gårdens sk bagarstuga. Vilket gott bröd det blev!! Och det var säkert praktiskt att baka så istället för i ett trångt kök med den tidens bostäder, ofta också roligt att träffas i gemenskap. (ULMA 34917)

Från början gick vi här på landet till varandra och malde kött till ex. Och även den som hade en maskin som kunde passera äpplen fick besök. (ULMA 35025)

Samarbete i vissa hushållsarbeten förekommer sällan. Möjligen vid julbak, och då med barnen (vuxna). Förr var det nog mera gemensamhetsarbete, åtminstone på landet. (ULMA 35023)

Om vi återvänder till det nutida materialet finns det en del intressanta tendenser till att matlagningens karaktär av ensamarbete är på väg att brytas. I den tidigare refererade undersökningen av matlagning och måltider i nordiska länder noterades att de tillfällen där mannen och kvinnan lagade mat tillsammans nästan fördubblats mellan 1997 och 2012 (från 7 till 12 % av middagsmålen, Holm m fl 2015:598).

En av de mest populära rätterna bland barnfamiljer i Sverige är tacos, åtminstone om vi ska tro på branschens egna undersökningar. Enligt en sådan, utförd 2014, äter fler än 8 av 10 svenskar tacos regelbundet, helst på en fredag.⁵ Tacos är en rätt som inbjuder till deltagande i själva lagandet. Flera kan strimla, hacka, steka eller röra samtidigt. Samtidigt går det enkelt att individualisera maten på tallriken. Veganen kan samsas med glutenallergikern och foodien med mindre justeringar av innehållet. Quornfärsen kommer inte i konflikt med den lokalproducerade högrevsfärsen, och att majschipsen är glutenfria och vegetariska är underordnat dess koppling till det internationella och (hemvävt) exotiska.

Det finns i materialet flera exempel på hur personer som inte är inne i de mest intensiva småbarnsåren har återskapat gemensamma former för matlagning. Ibland påpekas att ifall det sker matlagning endast av en person i hushållet, är detta betingat av nödvändighet, och inte av fri vilja. Så var det hos ett av de par som ingick i hemobservationerna i projektet. Paret hade tidigare haft som gemensam livsstil att laga mat tillsammans.

⁵ Företaget Questback genomförde 2014 en undersökning baserad på 1 000 respondenter på uppdrag av Santa Maria. Santa Maria – PRESSMEDDELANDE Februari 2014. Tillgänglig på: http://www.mynewsdesk.com/se/santa_maria/pressreleases.

Då mannen fått ett nytt arbete som gjorde att han slutade sent om dagarna hade det dock blivit så att kvinnan numera lagade maten under vardagarna. Under helgerna lagade det mycket matintresserade paret fortfarande mat tillsammans. Det verkade inte vara betingat av en känsla av att hushållsarbetet skulle fördelas rättvist. Liksom i flera av svaren på den nutida frågelistan hade den gemensamma matlagningen antagit rollen av ett gemensamt livsstilsprojekt, något som de helt enkelt trivdes med att göra tillsammans.

De exempel som finns i materialet handlar dels om yngre par, dels om äldre par där eventuella barn blivit stora eller till och med lämnat hemmet. Det är möjligt att den pågående omvandlingen av matlagningens könskodning kommer att innebära nya mönster för matlagning i hemmen. Det finns exempel på när männen tar över i köken, och lika svartsjukt som tidigare generationer av matlagare bevakar sin ställning som den som kan något i köket. Men det går också att ana nya mönster. Ett sådant är att matlagningen, åtminstone i vissa hushåll, blir mindre laddad som maktfenomen, både vad gäller över- och underordning. Detta kan hänga samman med att personerna i de relaterade exemplen inte verkar betrakta matlagning primärt som ett hushållsarbete. Istället antar matlagningen formen av ett gemensamt projekt, ett sätt att underhålla och utveckla relationerna till partnern.

Det spelar säkerligen in att det i svaren på frågelistorna ofta rör sig om hushåll där möjligheten att köpa färdig mat eller gå ut och äta finns de dagar när lusten eller tiden att laga mat tryter. Allt fler hushåll får denna möjlighet. Sedan 1980 har kostnaderna för mat sjunkit från 25 till 13 procent av hushållskassan, medan utgifterna för uteätande och färdigmat under samma period ökat markant (SCB – Hushållens utgifter). Med hämtmaten gör nya matlagare intåg i hemmet, familjemåltiden lagas av någon utanför familjen. I denna förändrade vardagsverklighet får matlagningen nya former, och kan för första gången på länge anta formen av gemensamhetssyssla. Utvecklingen främjas av de kommersiella aktörer i form av matkassaföretag och kreativa handlare och livsmedelsproducenter som ser affärsmöjligheter i att underlätta livsstilsmatlagandet. Hundra år av ensamhet i matlagningen kan vara på väg mot ett slut.

Din mat, min kropp och våra måltider

Genom att jämföra informanternas berättelser om måltider och matlagning med varandra framgår hur det finns en dynamik mellan det individuella och gemensamma i samband med matens lagande och ätande. Maten aktualiserar spänningar mellan jaget och omvärlden, mellan mitt, ditt och vårt.

Både måltidens och matlagningens relation till gemenskaper undergår nu några viktiga förändringar. Matlagningens och måltidens förändringar skapar i sin tur nya förutsättningar för hur genus görs i vardagen. Matlagningens ökade status och männens intåg i en kvinnodominerad maktsfär kommer att få återverkningar på hur vi ser på vad en familj egentligen är. Då matlagning länge har varit en del av ett kvinnligt omsorgstagande, ett ”modrande” (Molander 2011), väcks frågor om hur det ser ut när fadern tar aktiv del och inte sällan helt dominerar köket. Vad händer när matlagning går från ”modrande” till ”fadrande”? Medan generationer av kvinnor har fått lära sig att matlagning ska vara inriktad på att hushålla med begränsade resurser och att ge rätt och lagom mycket näring till familjemedlemmarna, har de flesta män kommit in i köket med matlagande män i restaurangkök som främsta förebilder. Det lär få konsekvenser, för matens smak, val av råvaror och ingredienser, och för folkhälsan. Exakt vilka konsekvenser får kommande forskning visa, men det kommer säkert att påverka uppfattningar om familjen och skillnader mellan mina, dina och våra uppgifter i hemmet, det som också diskuteras av Orvar Löfgren i denna bok.

Trots en tydlig vilja att upprätthålla gemensamma måltider, speciellt under den tid av livet när familjen uppfattas som särskilt viktig, är det otvivelaktigt så att det skett en individualisering. Det finns fler ensamhushåll, och fritidsaktiviteter och arbetsliv gör att fler måltider förtärs i ensamhet än vad de flesta av informanterna anser vara önskvärt. Det förtjänar att påpekas att det finns gott om konflikter kring måltiden. Det gäller val av mat, tidpunkt, och vem som ska laga maten. För vissa är uppbrott från normen om en gemensam måltid något av en befrielse, men de flesta är ändå villiga att genomleva en hel del konflikter för att i så stor utsträckning som det är rimligt kunna upprätthålla känslan av att måltider är en gemen-

sam angelägenhet för familjen. Måltider har trots allt en förmåga att här-
bärgera relativt många ”mitt”, i form av preferenser, etiska val, allergier och
annat, utan att falla sönder.

Om måltiden går i riktning mot individualisering, har matlagningen
snarare gått i motsatt riktning. Det är inte omöjligt att den ensamma
matlagaren i form av en kvinna i ett rationellt kök i framtiden kommer att
ses som en historisk parentes. Det ska bli intressant att se om tendenserna
mot ett återskapande av gemensam matlagning kommer att leda till att
matlagningens gemenskap i framtiden blir lika viktig som ideal som mål-
tidens gemenskap är idag. Vardagsmatlagningen kan allt oftare skötas av
marknaden. Färdigmat, take away och semi-preparerade matkassar gör att
själva lagandet kan reduceras till montering av prefabricerade element,
utom i de fall där det faktiskt finns en vilja att göra mer avancerade rätter.
Matlagning går från ett nödvändigt dagligt arbete till något som det i allt
större utsträckning går att välja bort. Detta öppnar för ett nyskapande av
matlagningens mening. Normerna förändras från hushållning och kon-
troll, till upplevelse och gemenskap. Kanske kommer gränserna mellan
mitt, ditt och vårt därmed dras annorlunda i framtiden. Det finns inga
praktiska hinder för att den gemensamt lagade maten kan konsumeras
individuellt i form av medlemmar i hushållet som följer olika dieter.

En sak torde dock vara säker. Via maten kommer upplevelser av mitt,
ditt och vårt att fortsätta aktualiseras. Varje dag.

Referenser

Otryckta källor

Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala:

Svar på frågelistan *Förändringar i kosthållet* (S27) 1972.

Svar på frågelistan *Kökets redskap och maskiner* (M239) 1988.

Folklivsarkivet i Lund:

Svar på frågelistan *Måltid i förändring* (LUF 244) 2016.

Elektroniska källor

Kulturkrockkudde: www.facebook.com/KulturKrockKudde

Santa Maria, pressmeddelande, 6 feb 2014. ”På fredag äter varannan svensk Tex Mex – många drömmer om TV-middag med Martin Stenmarck.” Tillgänglig på: http://www.mynewsdesk.com/se/santa_maria/pressreleases http://www.mynewsdesk.com/se/santa_maria/pressreleases

Litteratur

Avakian, Arlene Voski (red) (2006): *Through the Kitchen Window: Women Writers Explore the Intimate Meanings of Food and Cooking*. Oxford: Berg.

Charles, Nickie & Kerr, Marion (1988): *Women, Food and Families*. Manchester: Manchester University Press.

Counihan, Carole (1999): *The Anthropology of Food and Body: Gender, Meaning and Power*. New York: Routledge.

Cridland, Meghan (2017): *May Contain Traces of: An Ethnographic Study of Eating Communities and the Gluten Free Diet*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 15.

DeVault, Marjorie (1991): *Feeding the Family: The Social Organisation of Caring as Gendered Work*. Chicago: University of Chicago Press.

Douglas, Mary (1972): Deciphering a Meal. *Daedalus*, 101(1).

Døving, Runar (2003): *Rype med lettøl: En antropologi fra Norge*. Oslo: Pax.

Ehn, Billy, Löfgren, Orvar & Wilk, Richard (2016): *Exploring Everyday Life: Strategies for Ethnography and Cultural Analysis*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Elias, Norbert ([1939] 1994): *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Rev uppl. Oxford: Blackwell.

Falk, Pasi (1994): *The Consuming Body*. London: Sage.

Goffman, Erving (1959). *Jaget och maskerna*. Stockholm: Norstedts.

Holm, Lotte, Pipping Ekström, Marianne, Hach, Sara & Bøker Lund, Thomas (2015): ‘Who is Cooking Dinner?’. *Food, Culture & Society*, 18(4), s. 589–610.

Lupton, Deborah (1996): *Food, the Body and the Self*. London: Sage.

Molander, Susanna (2011): *Mat, kärlek och metapraktik: En studie i vardagsmiddagskonsumtion bland ensamstående mödrar*. Stockholm: Stockholms universitet.

DEN TÄNJBARA GEMENSKAPEN

- Murcott, Anne (1995): 'It's a Pleasure to Cook for Him': Food, Mealtimes and Gender in Some South Wales Households. I: Jackson, Stevi & Moore, Shaune (red): *The Politics of Domestic Consumption*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Short, Frances (2006): *Kitchen Secrets: The Meaning of Cooking in Everyday Life*. Oxford: Berg.
- Wilk, Richard (2010): Power at the Table: Food Fights and Happy Meals. *Cultural Studies Critical Methodologies* 10(6) s. 428-436.
- Wrangham, Richard (2009): *Catching Fire: How Cooking Made Us Human*. New York: Basic Books.

När hennes kropp är hans

Besittningsrätt, dispositionsrätt, ägande och stöld i fråga om våldtäkt

Gabriella Nilsson

I den självbiografiska debattboken *Jag – en advokat* från 1974 förklarar brottmålsadvokaten Leif Silbersky våldtäkt som en konsekvens av ”det sexuella spelets regler”. Med en målande beskrivning omdefinierar Silbersky våldtäktskontexten till ett normalt heterosexuellt förspel:

Hon är våldtagen – han har bara gjort en lyckad förförelse. Hon har varit med på det mesta. Hon har tillåtit kyssar och smek. Hon har tillåtit avancerad petting. Men inför det avgörande momentet slår hon bakut. Hon säger nej. Man kan tala om erotisk jämställdhet mellan könen hur mycket man vill, men när det kommer till kritan lyder de flesta flickor sin uppfostran att säga nej till ett samlag med en man som de inte känner så väl. Det vet mannen instinktivt. Han vill vara erövraren och han anser det vara i enlighet med spelets regler att hon säger nej. Hennes nej blir en extra eggelse. Han är upptänd och har svårt att styra sig. Hon tänder långsammare och han gör vad han kan för att få henne på samma plan. Han vet av erfarenhet att gången brukar vara: ”jag vill inte... jag vill inte... jag vill!” (Silbersky 1974:56).

Exemplet visar hur föreställda skillnader mellan kvinnors och mäns sexualitet öppnar för en glidning mellan förförelse och våldtäkt, samtycke och tvång, ja och nej. I det här kapitlet är avsikten att problematisera denna glidning genom att synliggöra kulturella föreställningar om *när hennes kropp är hans*.

Det kan tyckas självklart att en kvinna i ett modernt samhälle äger sin kropp. ”En kvinna äger sin kropp i varje ögonblick. Det är en modern, jämställd syn på kvinnlig sexualitet”, konstaterar *Expressen* i en ledare efter Svea hovrätts fällande dom i fallet med den så kallade Stureplansvåldtäkten, där två unga män åtalades för grov våldtäkt mot en ung kvinnlig bekant (*Expressen* 2007-10-17). Om det 1974 kunde ses som legitimt att ”erövra” en kvinnas kropp genom att få hennes nej att omvandlas till ett ja (”jag vill inte... jag vill inte... jag vill!”), så representerar *Expressen* trettio år senare ett närmast motsatt perspektiv:

[Kvinnan] följde frivilligt med männen hem för att ha sex. Hon var inledningsvis med på samlag. Sedan hände det: hon ändrade sig. Hon sade stopp. Och hovrätten slår fast att då förvandlades sexet till våldtäkt. Kort sagt, kvinnor har rätt att säga ja, ja, ja – nej! Det finns ingen ”point of no return” då den som sig i leken ger, må leken tåla (*Expressen* 2007-10-17).

Vid en jämförelse mellan dessa två beskrivningar framstår en kvinnas rätt att ”äga sin egen kropp i varje ögonblick” som något nytt och jämställt till skillnad från ett mer traditionellt synsätt där kvinnan fick ”skylla sig själv” om hon blivit våldtagen (Boëthius 1976). Är det möjligt att det skett en förändring av synen på en kvinnas kroppsliga integritet? Eller är våldtäkt, som författaren och debattören Kajsa Ekis Ekman beskriver det, ”ett brott där tiden tycks stå stilla” (2014)?

Det kan konstateras att under de trettio år som passerat mellan dessa två utsagor har synen på våldtäkt förändrats radikalt i Sverige, något som framgår både av omfattande förändringar av lagtexten och i brottsstatistiken. I den nya så kallade samtyckesbaserade lagstiftning som är tänkt att träda i kraft 1 juli 2018 är det uttalade syftet att ytterligare stärka individens rätt att äga sin kropp genom ett fokus på att sexuell samvaro ska vara frivillig (SOU 2016:60). Frågan är om det fortfarande finns omständigheter då en man anses ha rätt att *ta* en kvinnas kropp i anspråk?

I det här kapitlet undersöks företeelsen heterosexuell våldtäkt, mer specifikt mäns våldtäkter på kvinnor. Denna avgränsning motiveras av att såsom kulturell företeelse betraktad, det vill säga som något som laddas med mening i en specifik kontext, betyder en våldtäkt mot en kvinna

något annat än en våldtäkt mot en man. Syftet är att visa hur en kvinnas rätt till den egna kroppen är under förhandling genom upprätthållandet av flytande gränser för ägandet i politiska diskussioner, rättsliga bedömningar och massmediala beskrivningar om våldtäkt. Jag kommer att argumentera för att även om det finns en äganderätt till den egna kroppen, kan denna rätt inskränkas i de fall den krockar med andra samhällsliga eller kulturella värden som getts politiskt företräde. Så till vida är kroppen ofrånkomligen platsen för politisk kamp (Rose 1993:23).¹

Teoretiska perspektiv och begrepp

Den teoretiska utgångspunkten är Simone de Beauvoirs beskrivning av *kroppen som situation* ([1949] 1995). Perspektivet innebär ett erkännande av att vi alltid befinner oss i en viss specifik situation, men att denna situation alltid även är en förkroppsligad del av oss. Kroppen är i dialektisk interaktion med sin omgivning – den är både vår utgångspunkt och vår begränsning i mötet med världen (Moi 1997:106). Annorlunda uttryckt kan individens frihetsdimension, här i bemärkelsen rätten att äga den egna kroppen i ett sexuellt sammanhang, sägas vara sammanlänkad med hens kroppspotential, det vill säga de möjligheter och begränsningar som denna kropp ställs inför. Det som avgör fördelningen av friheter och rättigheter är den betydelse som tillskrivs kroppen i allmänhet och skillnader mellan olika kroppar i synnerhet (jfr Lundgren-Gothlin 1991:177). Så till vida är äganderätten till den egna kroppen inte absolut utan situerad.

Etnologen Simon Ekström argumenterar i sin avhandling *Trovärdighet och ovärdighet: Rättsapparatusens hanterande av kvinnors anmälan av våldtäktsbrott i Stockholm 1946–1950* (2002) för att synen på kroppen som situation är särskilt relevant i fråga om våldtäkt. Med sin studie visar Ek-

¹ Analysen i kapitlet bygger på den forskning som tidigare redovisats i böckerna *Köns-makt eller häxjakt? Antagonistiska föreställningar om mäns våld mot kvinnor* (Nilsson 2009) och *Väldets kön: Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser* (Nilsson & Lövkrona 2015), liksom på den pågående studie av nyhetsmediers beskrivningar av våldtäkt som genomförs inom ramen för det tvärvetenskapliga projektet *Våldtäkt i Sverige 1990–2013* (se Andersson m fl 2016). De referat från verkliga fall som presenteras i kapitlet bygger på nyhetsartiklar som har samlats in i detta projekt.

ström hur mäns och kvinnors olika situation genererade skilda juridiska möjligheter för dem genom att rättsapparaten sätt att handlägga våldtäktsärenden innebar något annat för anmälande kvinnor än för utpekade män. ”Då kvinnorna, i kraft av sina kroppar blir betraktade som kvinnor och inte män, blir de samtidigt inskrivna i de kulturellt grundade krav och föreställningar som skapar könsspecifika normer för moral och sexualitet” (Ekström 2002:19). Liksom Ekström vill jag fokusera den kroppsliga konsekvensen av samhällets förhållningssätt till våldtäkt genom att se den våldtagna kroppen som situerad.

I linje med temat för den här antologin kommer jag att analysera situerade föreställningar om sexuell integritet och självbestämmande, liksom den förhandlingsbarhet som dessa föreställningar genererar, med begreppen ägande, besittningsrätt, dispositionsrätt och stöld. Avsikten är att genom att experimentera med begrepp som vanligtvis varken används i forskning om sexuellt våld eller i våldtäktsbrottets rättsliga sfär, synliggöra hur kulturella föreställningar om kön och heterosexualitet försvårar för rättsstatens möjlighet att upprätta tydliga gränser mellan lagliga och olagliga sexuella handlingar.

Tillämpningen av dessa begrepp kommer huvudsakligen att utgå från deras lexikala betydelse. Med äganderätt avses att ha stadigvarande rätt att, oberoende och utan inskränkningar, förfoga över något. Då rätten att förfoga över den egna kroppen inte kan betraktas som utan inskränkningar kommer jag i det här kapitlet att argumentera för att det som uppfattas som en äganderätt snarare bör förstås som en besittningsrätt. Besittningsrätt innebär en laglig rätt att förfoga över något och värnas genom ett besittningsskydd exempelvis i form av lagstiftning. Från det här perspektivet kan besittningsrätten betraktas som något som tilldelas individen genom samhällelig organisering, men som således även kan fråntas individen av olika anledningar. Stöld avser handlingen att utan tillåtelse ta något som tillhör någon annan, men eftersom äganderätten till den egna kroppen inte är absolut utan kulturellt konstruerad och samhälleligt organiserad, finns situationer då stölden mer eller mindre uttalat legitimerats. Detta förhållande kommer att problematiseras med hjälp av begreppet dispositionsrätt. Dispositionsrätt är en nyttjanderätt som handlar om rätten att bruka någon annans egendom. Med andra ord finns det en vag,

men grundläggande motsättning mellan besittningsrätt och dispositionsrätt. Överfört till att undersöka samhällsliga föreställningar om mäns våldtäkter av kvinnor kommer jag att använda begreppet besittningsrätt för att beskriva våldtagna kvinnors kroppsliga situation och dispositionsrätt för att beskriva våldtäktsmäns.

Ägande och stöld

Det kan förefalla naturligt att relatera fenomenet våldtäkt till föreställningar om ägande och stöld då redan verbet *våldta* antyder att någon form av stöld begås. Någon eller något tas med våld. Fortfarande idag anses den som våldtar en kvinna ta någonting från henne som inte kan ersättas (Mardorossian 2014, Edgren 2011, Chamberland & Svensson 2015) – en idé som inte präglar synen på våldtagna män. Så till vida får en mans våldtäkt av en kvinna en annan kulturell innebörd än en våldtäkt på en man. Den här föreställningen har sin grund i synen på kvinnors värde som kopplat till oskuld, och i myten om mödomshinnan som något som genomborras och förstörs vid första samlaget (Eriksson & Christiansson 2004). Härmed inte sagt att individuella våldtagna män inte kan känna samma sorts känslor som våldtagna kvinnor (jfr Gårdfeldt 2008).

Även en kvinnas frivilliga samlagsdebut är möjlig att framställa som en stöld genom formuleringar som att *ta* någons oskuld. Att historiskt och kulturellt konstruerade idéer om oskuld och mödomshinna fortfarande idag är en kroppslig situation som kvinnor lever genom framgång av antalet plastikkirurgiska kliniker som erbjuder unga kvinnor ”rekonstruktion” av mödomshinnan, så kallade oskuldsoperationer (Nilsson & Lövkrona 2015:99; jfr King 2008). Det som är *taget* antas härmed kunna återfås genom konsumtion av plastikkirurgiska tjänster.

Om synen på *vad* det är som tas vid en våldtäkt i någon mån är historiskt konstant, är synen på *vem* det är som blir bestulen föränderlig. Det har inte alltid funnits en juridisk koppling mellan våldtäkt och sexualitet utan det så kallade skyddsintresset, det lagstiftaren vill skydda, visar variation över tid. Så sent som 1965 flyttades våldtäktsbrottet från kapitel 1 som reglerar ”fridsbrotten” (kidnappning m fl) i brottsbalken till kapitel 6 om ”sexualbrotten”. Att våldtäkt fram till dess sågs som ett fridsbrott hänger samman

med förståelsen av en våldtäkt på en kvinna som en mans brott mot en annan man, en definition som manifesterats i lagtexten sedan 1200-talet (Hassan Jansson 2002:293ff). Med det tidigare synsättet var skyddsintresset vid en våldtäkt mannens (ekonomiska) egendom i form av dotterns eller hustruns oskuld respektive ärbarhet – ett skyddsintresse som tilldelade makar eller fäder besittningsrätten över de kvinnors kroppar som de var satta att ansvara för, genom institutioner som äktenskap och faderskap.

Genom att kvinnor i det här perspektivet huvudsakligen var objekt i den våldsamma interaktionen mellan män uppfattades de som ”rena offer” (jfr Christie 2001). Då det ansågs ovanligt för kvinnor att överhuvudtaget samtycka till samlag, misstänktes våldtagna kvinnor inte för frivillig inblandning i den sexuella samvaron. Från 1700-talet skedde emellertid en förskjutning mot en syn på kvinnor som potentiellt delaktiga i brottet, en förskjutning som skrevs in i lagtexten 1734 genom att begreppet ”mökränkning” ersattes med ”lönskaläge”, ett sedlighetsbrott som begicks av kvinnan och mannen gemensamt i form av ett utomäktenskapligt samlag (Hassan Jansson 2002:255, 302ff, jfr Telste 2000). Härigenom förändrades den kroppsliga situationen genom vilken kvinnor levde, som än idag öppnar för behovet av en gränsdragning mellan frivillighet och tvång. Denna gränsdragning har visat sig leda till oenighet i synen på vad som är en ”verklig våldtäkt” och inte, och har skapat ett behov av en juridisk distinktion mellan händelser där kvinnan på ett eller annat sätt uppfattas *ge* någon dispositionsrätt över sin kropp och händelser där någon bortom rimligt tvivel olovligen *tar* denna kropp i besittning. Oaktat vilket är det intressant att reflektera över vad det är i konstruktionen av heterosexualiteten som gör att en kvinnas kropp, oberoende av frivillighet eller tvång, på detta sätt blir objektet för en transaktion.

Dispositionsrätten som heterosexuell transaktion

Om kvinnor ses som asexuella, eller i alla fall antas ha svagare biologisk sexualdrift än män, ett perspektiv som länge dominerat inom sexologin (se Lundberg & Löfgren-Mårtenson 2002), skulle heterosexualitet kunna definieras som en mans vilja att disponera en kvinnas kropp för sexuella

ändamål. Sedan sent 1800-tal har sexologin beskrivit kvinnors och mäns sexualdrift och rollerna i det heterosexuella spelet som olika ”av naturen”. Mannens sexualitet har setts som initiativtagande, erövrande och aggressiv, och kvinnans som blyg, slumrande och dold, även för henne själv (Bergenheim 2005:69ff). Det heterosexuella spelet har således förstått som en process av erövring där kvinnors motstånd uppfattats som ett klädsamt tecken på femininitet och moral medan mäns kraftfulla framhårdande blivit ett tecken på virilitet och potens. Dispositionsrätten kan så till vida per definition ses som resultatet av någon form av övertalning. Citatet ur Leif Silberskys bok *Jag – en advokat* utgör en detaljerad beskrivning av hur det heterosexuella spelet antas gå till, nämligen att kvinnan i takt med mannens ihärdiga övertalningsförsök säger: ”jag vill inte... jag vill inte... jag vill!” (Silbersky 1974:56). Ekström beskriver detta synsätt som en Casanovaförståelse av den heterosexuella relationen (2002).

Från det här perspektivet framstår ett heterosexuellt samlag som en transaktionsakt där kvinnans kroppsliga situation består i att *ge* en man dispositionsrätten till sin kropp (eller *ge bort* sin oskuld) och mannens att *få* dispositionsrätten över denna kropp. Men i begreppet erövring ligger även ett mått av tvång. Erövra kan enligt Svenska Akademiens ordlista betyda vinna eller få, men ordets huvudsakliga innebörd är att inta, lägga under sig, kuva, betvinga, invadera eller ockupera. Ekström beskriver hur det i ett sammanhang där mannen är förföraren och kvinnan den som blir förförd, är mannens uppgift att övervinna kvinnans motstånd, gärna genom sin charm eller övertalningsförmåga, men vid behov även med tvång. Det som rätten i Ekströms rättsprotokoll från mitten av 1900-talet hade att bedöma var således inte om det förekommit tvång, utan om det förekommit *onödigt mycket* tvång (Ekström 2002:149ff). Det här synsättet har länge legitimerats evolutionsbiologiskt genom en omtolkning av Darwins teori som ”den starkares överlevnad”. Att ha en aktiv, erövrande och vid behov tvingande sexualitet är från det här perspektivet ett sätt för mannen, på samma sätt som hos andra arter, att säkra reproduktionen och sprida sina gener (Thornhill & Palmer 2000:40ff, jfr Lövkrona 2001:11f). Synsättet innebär att det inom ramen för en ”naturlig heterosexualitet” även öppnas för möjligheten att kvinnan blir *tagen* och mannen *tar*, det vill säga att ett samlag genomförs utan att mannen på förhand getts rätten att disponera kvinnans kropp.

I den här traditionella sexologiska förståelsen av kvinnors och mäns skilda sexualiteter ingår emellertid även synsättet att kvinnor vill, om inte bli våldtagna, så i alla fall ”erövrade”. För 1800-talets sexologer var tvånget, såsom en naturlig del i det heterosexuella spelet, något kvinnor åtminstone i någon mån uppskattade (Bergenheim 2005:69ff). Om, som beskrivits ovan, kvinnors kroppsliga situation är att bli erövrade, att bli *tagen*, så antas erövringsmomentet från det här perspektivet samtidigt vara grundläggande för kvinnors sexuella preferenser. Kvinnor antas vilja bli tagna, gärna ”med storm”. Att det här synsättet fortfarande är aktivt framgår av en krönika i *Aftonbladet*, skriven av journalisten Nanok Bie:

Låt mig ge ett exempel: Jag har en nära vän (en kvinnlig sådan). Hon var nyligen ute på en förstadejt och på vägen hem, uppför i trappan i porten, vräkte hon ur sig till sin manlige dejt: ”Du ska inte tro att du ska få knulla nu”, lite så där kaxigt efter några glas vin. Och det fick han inte heller. Inte hon heller då förstås, och i efterhand var hon besviken. ”Men jag ville ju bara att han skulle ta mig”, förklarade hon. ”Ta mig med storm.” Hon ville ha något passionerat. Och trodde hon hade visat det med sitt kroppsspråk. Vad hon inte förstod var att den typiske mannen i dag i Sverige inte tar med storm, övertalar eller förför. Män vågar inte göra det (Bie 2011).

Det här exemplet synliggör en återkommande föreställning om att ett jämställt samhälle skapat en relation mellan könen som leder till problem i det heterosexuella spelet. Kvinnor förmodas fortfarande vilja bli ”tagna med storm” medan de jämställda männen inte längre vågar leva ut sin ”naturliga sexualitet” av rädsla för att bli anklagade för våldtäkt. Ett annat exempel som också implicerar en kritik av det jämställda samhället kommer från brottsmåladvokaten Pelle Svensson, men istället för att tala om att kvinnor vill bli ”tagna med storm” använder han formuleringen ”bli tagen i anspråk”:

Kvinnor är rustade med en psykisk styrka som gör att de klarar både fysisk smärta och psykiska påfrestningar i stora mått [...] Kvinnan tycker om att bli tagen i anspråk på ett kraftfullt sätt [...] Hur ska en man våga släppa fram sin sunda aggressiva lust mot kvinnan när han plötsligt stämplades som sexualförbrytare (Sutorius 1996:28ff).

Formuleringen att bli tagen i anspråk kanske vid första anblicken kan uppfattas som något positivt, att bli sedd, att vara behövd, med den kan lika väl beteckna att (ut)nyttja eller beträda, vilket innebär att *tagandet* även i det här exemplet ligger i linje med den traditionella sexologiska förklaringsmodellen. I kombination med talet om mannens lust som ”sunt aggressiv” framstår det heterosexuella samlaget återigen som en stöld.

Fram till 2018 har Svensk våldtäktslagstiftning utgått från ett så kallat tvångsrekvisit, det vill säga det som ska utredas, bedömas och bestraffas är om samlaget kommit till stånd till följd av att tvång utövats på ett sätt som lagtexten reglerar. Men våldtäkt är samtidigt ett uppsåtsbrott. Det här innebär att för att en sexuell handling ska räknas som brottslig måste gärningspersonen, den person som utövat handlingen, ha förstått att denna utövats med tvång, men valt att fortsätta ändå. Det är den utsatta personens ansvar att genom aktivt motvärn visa gärningspersonen att den sexuella handlingen är oönskad och därmed utövas med tvång. Att en persons redogörelse för det sexuella övergrepp hon utsatts för bedöms som trovärdig behöver alltså inte innebära att den som utfört övergreppet har gjort sig skyldig till ett brott i lagens mening. Med en Casanovaförståelse av heterosexualitetens grundpremiss, där både erövringen och motståndet mot denna ses som ”given av naturen”, blir såväl tvånget som uppsåtet problematiskt för rättsväsendet att hantera. I den här förståelsen av en heterosexuell relation blir gränsen mellan samlag och våldtäkt svår att dra, något som visat sig öppna för en rad omdebatterade friande domar. En sådan friande dom gäller ett fall i Lund, 2013. *Sydsvenskan* rapporterar:

I november 2013 träffades en man och en kvinna på en pub i Lund. Efter stängningsdags gick de båda hem till mannen där de drack whiskey och pratade om sina sexuella preferenser. Efter en stund började de kyssas och förflyttade sig till sovrummet. När de var på väg att inleda ett samlag ångrade sig kvinnan. Hon skrek, sade upprepade gånger nej och försökte knuffa bort mannen, som dock var starkare och kunde fortsätta samlaget. Vid ett tillfälle höll han för hennes näsa och mun så att hon inte kunde andas och gav henne, enligt hans egen redogörelse, en örfil. Mannen menade att han förvisso hört kvinnans nej, men att det varit så tunt och lätt att han inte uppfattat att hon verkligen menat det. Istället hade han sett det som en del i samlaget, då han uppfattat att de haft en tyst överenskom-

melse om att ha ”dominanssex”. Lunds tingsrätt ansåg det bevisat att mannen tilltvingat sig samlag med våld, men inte att han haft uppsåt att göra detta, varför han friades från anklagelsen om våldtäkt. Hovrätten kom till samma slutsats och skrev att mannen ”hävdade att det våld som använts varit en del av det sexuella spelet och att han inte uppfattat målsägandens nej som allvarligt menade. Han har förklarat att det varit tydligt för honom att hon ville ha dominanssex och att han spelade med på det” (*Sydsvenskan* 2014-06-16).

I *Sydsvenskans* rapportering framställs rättens resonering som präglad av de historiska antaganden som omgärdar vår syn på heterosexualiteten och som till exempel underförstår att mannens sexualitet är aktiv och erövrande medan kvinnans är passiv och mottagande. Att frågan huruvida mannen uppfattat kvinnans nej som ”allvarligt menat” eller inte överhuvudtaget diskuteras, förutsätter att det fortfarande är möjligt att förstå ett nej som ett ja. Det vill säga, den kroppsliga situation som kvinnor lever sin heterosexualitet genom, är fortfarande idag omgärdad av synsättet att kvinnor kan förmås att säga ”Jag vill inte... Jag vill inte... Jag vill!” (Silbersky 1974) snarare än ha rätten att säga ”ja, ja, ja – nej!” (*Expressen* 2007-10-17).

Att skilja en våldtäkt från en våldtäkt

Sedan 1970-talet har kvinnorörelsen argumenterat för behovet av ett sammanhållet våldtäktsbegrepp, ett begrepp som omfattar alla olika våldtäktssituationer och där alla våldtäkter (av män mot kvinnor) ses som lika allvarliga (Nilsson 2009). ”Vi kvinnor vill få fram att det inte är någon skillnad. Män ska inte våldta kvinnor vare sig i parker eller på soffan i vardagsrummet. Män ska aldrig våldta kvinnor. Så enkelt är vårt budskap”, skrev journalisten Maria-Pia Boëthius redan 1976 i debattboken *Skylla sig själv*.

Anledningen till att det här har setts som en viktig politisk uppgift är att det fortfarande idag vanligen är ”överfallsvåldtäkten” som får stå modell för fenomenet våldtäkt, trots att omfattande kvantitativ forskning visar att våldtäkt vanligen utövas av en bekant, inomhus och utan grovt fysiskt våld. Beskrivningen av en ensam galning som kastar sig över sitt offer, sliter sönder hennes kläder och fullbordar penetrationen med grovt övervåld

känns igen från nyheterna (Livholts 2007, Nilsson 2015). I jämförelse med denna beskrivning riskerar andra scenarier av sexuellt tvång, och i andra konstellationer än mellan obekanta, att uppfattas och beskrivas som icke-våldtäkter. Med en stereotyp definition av våldtäkt som en överfallsvåldtäkt, en brutal stöld, väcks misstänksamhet i de fall där det tycks råda oklarhet om huruvida våldsutövaren haft dispositionsrätt över kvinnans kropp eller inte. Som kammaråklagare Rolf Hillegren uttrycker det i *Svenska Dagbladet*:

När man säger våldtäkt tänker man mest på riktiga ruggiga våldtäkter. Men tar man en man och en kvinna som känner varandra och kvinnan säger att hon inte har lust i dag, men mannen kör ändå. Visst är det oschysst, men kanske inte värt två års fängelse. Det liknar mer en ordningsförseelse (*Svenska Dagbladet* 2009-08-15).

En politisk vilja att, på ett sätt som liknar Hillegrens, skilja mellan våldtäkt och våldtäkt var rådande redan under 1960- och 70-talen då sexualbrottslagstiftningen moderniserades i Sverige. I 1976 års Sexualbrottsutredning (SOU 1976:9) föreslogs en åtskillnad mellan ”riktiga våldtäkter” (överfallsvåldtäkter) och våldtäkter som, enligt utredningstexten, var resultatet av ett missförstånd kring det ”sexuella spelets regler” alternativt en följd av ”den sexuella atmosfären” eller ”den tvingades handlande före övergreppet” (Nilsson 2009:66f). Det här synsättet skulle kunna översättas till att den kvinna, som genom sina handlingar och inledningsvisa medverkan i en sexuell samvaro ger mannen dispositionsrätt över sin kropp, samtidigt helt fränsäger sig besittningsrätten till denna. Konsekvensen av detta synsätt blir att en våldtäkt bara kan ske mot en kvinna som inte först gett mannen rätt att disponera hennes kropp.

Efter unisona protester från en heterogen kvinnorörelse antogs inte Sexualbrottsutredningens förslag (Nilsson 2009:76ff), men vad den politiska debatten i stor utsträckning handlat om alltsedan 1970-talet är hur besittningsrätten till kroppen ska kunna skyddas om en kvinna gett en man dispositionsrätten över denna kropp. Vad ska räknas som att ge någon dispositionsrätt? Hur och när ska det vara möjligt dra tillbaka denna? Formuleringen ”den tvingades handlingar före övergreppet” i Sexual-

brottsutredningens förslag 1976 syftade på handlingar och beteenden såsom kvinnans val av kläder, om hon tackat ja till en drink eller en skjuts, liksom om hon frivilligt följt med en ny bekant hem, handlingar som i 1960- och 70-talens kriminologiska forskning ansågs bidra till att våldtäkten skedde (Amir 1967), och känns fortfarande decennier senare igen i rättens hantering av våldtäktsmål (Wennstam 2002). I en krönika i *Expressen* kritiserar journalisten Ann Charlotte Marteus åklagaren i det så kallade Rissnemålet för att inte väcka åtal för våldtäkt utan sexuellt utnyttjande:

En fjortonårig flicka tillsammans med 1-2-3-4-5-6-7-8-9 pojkar. Mitt i natten. I ett övergivet parkeringshus. Pojkar som sticker in sina fingrar i hennes slida och stjärt, håller henne upprätt, skrattar åt henne och kallar henne hora. Allt enligt åklagare Anders Sundholms gärningsbeskrivning av tragedin i Rissne. Vaginala och ett analt samlag följer. Under 1-2-3-4-5-6-7-8-9... 60 minuter. Drygt. Kände den lilla flickan sig manne hotad, där, i det mörka garaget? Kände hon sig vanmäktig? Nej, farbror Sundholm tror inte att den lilla flickan kände sig hotad eller vanmäktig. Gjorde han det, skulle han nämligen ha använt rubriceringen våldtäkt i stället för "grovt sexuellt utnyttjande". Men enligt Sundholms psykologi kan alltså en kvinna inte SAMTIDIGT vara berusad OCH känna sig hotad och vanmäktig. Det ena utesluter det andra. Fast egentligen är det naturligtvis inte fråga om psykologi, utan om moral: en flicka som är berusad har förverkat sin rätt att betraktas som en människa med normala känslor och reaktioner. Var hon full så var hon full och då får hon ju SKYLLA SIG SJÄLV. Så lyder världens äldsta lag. Case closed (Marteus 2000).

Sedan Rissnemålet 2000 har svensk sexualbrottslagstiftning hunnit ändras vid tre tillfällen, 2005, 2013 och 2018. Alla dessa förändringar har syftat till att skärpa lagtexten så att den våldtagna personens ansvar för att inte utsättas för övergrepp minskat. Annorlunda uttryckt har skyddet av besittningsrätten stärkts, exempelvis så att det till skillnad från i Rissnemålet nu är möjligt att åtala för våldtäkt även i de fall då den utsatta kvinnan varit kraftigt berusad. Trots detta antyder vardagliga begrepp som "gråzonsex", "tjatsex" och att ha "halva inne" att den här gränsen mellan vad som är en våldtäkt och inte fortfarande är vag och obestämbar.

Genom att kvinnor från 1700-talet kom att betraktas som potentiellt delaktiga i det så kallade sedlighetssårande brott mot samhällsmoralen som våldtäkt här efter blev, uppkom behovet av att identifiera vilka kvinnor som per definition var undantagna denna misstanke om delaktighet. Härigenom, menar Simon Ekström, skapades en distinktion mellan två ytterligheter; å ena sidan kvinnor som skyddades av det sexuella tabu som gällde för så kallat olovliga, och där varje form av sexuell samvaro med dem räknades som ett brott begått av mannen ensam, och å andra sidan kvinnor som inte ansågs kunna neka till samlag, såsom egna hustrur och prostituerade (Ekström 2002). Annorlunda uttryckt skapades en distinktion mellan de kvinnor vars kroppar det inte gick att få dispositionsrätt över, eller som någon annan man redan tilldelats dispositionsrätten, och de kvinnor som frantagits besittningsrätten över sina kroppar till exempel genom ”yrkesvalet” prostituerad. För rättens vidkommande, argumenterar Ekström, gällde det att först ta reda på om de kvinnor som anmälde en våldtäkt var möjliga eller omöjliga att våldta (Ekström 2002).

Det här synsättet har avspeglats i lagtexten så till vida att våldtäktsbegreppet länge reserverats för vissa kvinnors utsatthet för sexuella övergrepp. Först genom förändringar av lagstiftningen under senare decennier har våldtäktsbegreppet vidgats så att nya grupper successivt kommit att omfattas – hustrur 1965; män 1984; barn, berusade, medvetslösa, sovande och förståndshandikappade 2005. Fortfarande på 1990-talet tycks det emellertid ha förekommit oenighet om huruvida det är möjligt att våldta en prostituerad eller inte:

I augusti 1989 misshandlade och våldtog en sexköpande man en prostituerad kvinna. Våldtäkten skedde i mannens lägenhet, dit kvinnan följt med efter att parterna kommit överens om ett samlag mot betalning. Väl där hade mannen berättat att han inte hade pengar att betala med, varpå kvinnan började klä på sig för att gå. Mannen höll då fast henne, misshandlade henne och våldtog henne upprepade gånger under två timmars tid. Först när mannen somnat lyckades kvinnan lämna lägenheten. Tingsrätten dömde mannen till två års fängelse för våldtäkt och ett skadestånd på 30 000 kr. Hovrätten fastställde domen men sänkte skadeståndet till 12 000 kr. Sänkningen motiverades med att den kränkning av kvinnans sexuella integritet som våldtäkten var ett uttryck för var mindre än i andra fall av

våldtäkt eftersom kvinnan var prostituerad och därför van att tåla den formen av kränkningar. Som hovrättsrådet Olof Bremberg formulerade det enligt *Expressen*: ”Hon kan ju omöjligt ha lidit lika mycket som andra kvinnor som utsätts för samma sak”. Bremberg menade vidare att även om brottet är detsamma så är ”den kränkning den här kvinnan utsatts för [...] inte lika stor som för en vanlig kvinna” (*Expressen* 1990-12-16).

Från det synsätt som hovrättsrådet ger uttryck för här skulle alltså vanan att *sälja* (eller kanske snarare *hyra ut*) den egna kroppen minska kränkningen om någon sedan *tar* denna kropp med våld. Genom att som prostituerad befinna sig i en situation av att återkommande kränkas kroppsligen fräntas hon rättigheten att som våldtagen tillskrivas ett lidande stort nog att generera det högre skadeståndet. Att ha för vana att upplåta dispositionsrätten till kroppen mot betalning innebär i det här exemplet ett synsätt där en prostituerad kvinnas kroppsliga situation är sådan att hon fräntagits besittningsrätten över sin kropp. Detta samhällliga fräntagande legitimeras i citatet av att hon inte längre förstås som en ”vanlig kvinna”.

Besittningsrätten och äktenskapet

Fenomenet våldtäkt är intressant att relatera till de sammanhang då män haft och i viss mån fortfarande har laglig dispositionsrätt över kvinnors kroppar för att kunna utöva sin sexualitet. Världshälsoorganisation, WHO, visar i en jämförande studie att det i ett globalt perspektiv är en seg grundpremiss för relationen mellan könen i allmänhet och mellan parterna i ett äktenskap i synnerhet, att kvinnor hålls ansvariga för mäns sexuella tillfredsställelse (*Understanding and Addressing Violence* 2013:5). Ett konkret uttryck för detta är att våldtäkt inom äktenskapet inte är kriminaliserat i ett stort antal länder i världen, och blev det först 1965 i Sverige. Statsvetaren Carole Pateman menar i sin bok om det hon kallar ”det sexuella kontraktet” mellan kvinnor och män, att idén om mäns rätt till samlag utgör själva kärnan i patriarkatet (1988). Det är genom det här synsättet som den historiskt omskrivna företeelsen ”sexstrejk” som politisk stridsåtgärd blir kulturellt förståelig – att strejka innebär att (tillfälligt) lägga ner det arbete man åtagit sig, eller är skyldig att utföra.

I en samhällelig kontext där en kvinnas kropp är invävd i ett ägandeskap som går från fadern och dennes förhandling inför äktenskapet till maken som så att säga *köper* en oskuld, är idén om sexuell integritet otänkbar. Äktenskapet blir då ett avtal där kvinnan, snarare än tilldelar maken dispositionsrätten, ger upp besittningsrätten till sin kropp i utbyte mot försörjning (jfr Eriksson Baaz & Stern 2010, King 2008). Det är av den här anledningen som den allt vanligare trenden i Sverige att bruden under vigselakten symboliskt låter sig överlämnas till den blivande maken av sin far, efter förebild från amerikansk romantisk film, provocerar de präster inom svenska kyrkan som ser det här som en reaktionär tradition.

Först 1965 går det att tala om att ägandet av en sexuell integritet fullt ut ges till kvinnor i Sverige, närmare bestämt i samband med att våldtäkt inom äktenskapet blev möjligt att tänka. Slentrianmässigt talas ofta om att våldtäkt inom äktenskapet kriminaliserades 1965, som om det tidigare varit tillåtet att ”våldta sin hustru”. Men tvärtom är det viktigt att betona att det som förändringen innebar, var att den äkta mannens obetingade rätt till samlag med sin hustru togs bort. Tidigare var det helt enkelt irrelevant att från rättsstatens sida fråga sig huruvida hustrun ville ha samlag med sin man eller inte. Annorlunda uttryckt skulle en kunna säga att en kvinna, genom att ingå i äktenskap, före 1965, avsåg sig besittningsrätten till sin kropp och sin sexualitet. Genom att den gifta kvinnan i den nya lagstiftningen återfick besittningsrätten, i bemärkelsen tillskrevs en sexuell integritet, fick den äkta mannen nöja sig med sexuell tillfredsställelse i situationer då han fått dispositionsrätt över hustruns kropp.

Men fortfarande uttrycks med jämna mellanrum en föreställning om att hustrur gör bäst i att ”ställa upp” för att lösa mäns problem med sin pockande sexualdrift. Hjärnforskaren Annika Dahlströms skriver i boken *Könet i hjärnan* att:

[d]et händer att en kvinna säger nej till sex inom äktenskapet. Ibland är det kanske för att hon inte har lust till sex. Det kan i vissa fall hända att hon genom att neka till sex vill straffa mannen eller kanske hålla honom på halster för att få honom att göra något, eller köpa något hon önskar? Kvinnan förväntar sig då att mannen ska acceptera hennes rättighet till sexmotstånd utan vidare. Men risken är att en man som förmenas sex genom sin otillfredsställda biologi kan få problem med att vara harmonisk och kärleksfull (Dahlström 2007:128).

I det här citatet återknyter Dahlström till idén om sexstrejken som kvinnans kanske främsta maktmedel, ett synsätt som förutsätter att en man har en stark och pockande sexualdrift som måste tillfredsställas för att han ska kunna fungera (se även Eriksson-Baaz & Stern 2010), men som också underförstår att kvinnan saknar sexualdrift. En tolkning av vad Dahlström implicerar med formuleringen att mannen riskerar att få problem med att vara harmonisk och kärleksfull om han inte är sexuellt tillfredsställd, är att mannen i dessa fall skulle riskera att *ta* det han inte *får*. I själva verket är ett av de starkaste argumenten för prostitution fortfarande idag risken att antalet våldtäkter skulle öka om det inte fanns sexsäljande kvinnor.

På 1960-talet argumenterade psykiatern Lars Ullerstam i debattboken *De erotiska minoriteterna* (1964) för behovet av att tillgängliggöra kvinnors kroppar genom prostitution vid statliga bordeller, något som han menade inte minst skulle förbättra situationen för kvinnor. De prostituerade kvinnorna skulle få bättre villkor, de gifta kvinnorna skulle slippa att ha sex mot sin vilja:

För den ogifte skulle bordellen innebära en stor tidsvinst, åtminstone vid mera svårartade fall av sexualdrift, och han skulle få mer tid över för sin utbildning. Sexuellt utsläpade hustrur kunde få lindring genom att skicka männen till dessa glädjehus, och de skulle inte behöva oroa sig för komplikationer (Ullerstam 1964).

För att sammanfatta det här resonemanget, i en kulturell kontext där kvinnor ses som ansvariga för mäns sexuella tillfredsställelse, förefaller alltså en förutsättning för att gifta kvinnor ska få behålla besittningsrätten över sina kroppar och enbart behöva erbjuda sina äkta män tillträde till dessa kroppar när de getts dispositionsrätten, vara att det finns andra kvinnor som, genom sitt yrkesval, fråntagits besittningsrätten.

Att hävda besittningsrätten

Inom juridiken används begreppet besittningsrätt huvudsakligen inom hyresrättslagstiftningen. Genom besittningsskyddet är hyrestagaren skyddad gentemot fastighetsägarens potentiella godtycklighet i valet av hyres-

tagare. En hyrestagare ska inte kunna fräntas sitt hem utan mycket starka skäl. Men för att besittningsrätten ska gälla krävs att hyrestagaren sköter om bostaden enligt överenskomna regler. Det vill säga, för att få behålla besittningsrätten förutsätts ett ansvarstagande över det som det förfogas över. Att ha besittningsrätten över något medför skyldigheter. Detsamma skulle kunna sägas gälla även i överförd bemärkelse, när det gäller kvinnors besittningsrätt över sina kroppar.

En kulturell föreställning som i stor utsträckning inverkar på den kroppsliga situation genom vilken kvinnor lever sina liv, är att kvinnor förväntas ta ansvar för att inte utsättas för våldtäkt. I sin klassiska bok *Våldtäkt* (1975, org. *Against Our Will*) återger journalisten och radikalfeministen Susan Brownmiller vad dåvarande fängelsedirektören vid Saint Quentin-fängelset i USA ansåg vara de mest elementära försiktighetsåtgärderna som en kvinna borde vidta för att inte riskera att utsätta sig för våldtäkt: att inte gå ensam på barer, inte lifta med främlingar, inte bära korta kjolar, inte uppträda utmanande, dra för gardiner och släcka ljuset vid avklädning, låsa dörrar och fönster, anmäla om någon ringer och lägger på luren, anmäla alla lösdrivare eller sådana som såg misstänkta ut, inte släppa in främmande män i huset, inte gå ensam hem på kvällen, hålla sig borta från ödsliga gator på natten (om omöjligt, gå nära trottoarkanten med lyft huvud, blicken rakt fram, snabbt och utan att stanna), bära polisvisselpipa, inte hänga ut sina underkläder på tork så att någon kunde se dem, inte basunera ut att man lever ensam eller tillsammans med en annan kvinna, inte uppge sitt fullständiga namn, undersöka att ingen fanns gömd i den bil de steg in i, hålla bildörrar låsta och fönster uppvevade, vara beväpnad med hattnål, korkskruv, penna, nycklar eller paraply (Brownmiller 1975:341). Det vill säga, för att besittningsskyddet ska gälla ställs, enligt denna fängelsedirektör, omfattande krav på inskränkningar i kvinnors livssfär. Exemplet visar hur tydligt situerad, och reglerad på detaljnivå, en kvinnas frihet är (jfr Moi 1997).

Redan 1976 valde Maria-Pia Boëthius titeln *Skylla sig själv* på den debattbok där hon kritiserar den här synen på kvinnors ansvar. Men fortfarande förutsätts kvinnor aktivt vidta åtgärder för att inte utsättas för våldtäkt. Genom att inte dricka alkohol, som gymnasieungdomarna i sociologen Stina Jeffners avhandling *"Liksom våldtäkt, typ"* (1998) formulerar

det. Genom att konsumera produkter såsom en ”huggande” kondom (*Dagens Nyheter* 2010-06-20), en tampong med sylvass nål på spetsen (*Aftonbladet* 2003-06-28), ett nagellack som avslöjar om någon drogat drinken (*Aftonbladet* 2014-08-30) eller genom att använda kläder gjorda i ett material som tagits fram för att förhindra våldsamt forcering. Samma krav på ansvarstagande ställs inte på män, vilket ytterligare synliggör att en våldtäkt mot en kvinna har en annan kulturell betydelse än en våldtäkt mot en man. Tvärtom finns det en rad förmildrande omständigheter som friskriver män från ansvar för de övergrepp de utför, såsom alkoholkonsumtion (Jeffner 1998, Waldén 2010). Snarast förstärks argumentet att ”hon får skylla sig själv” av att ”han inte kunde hjälpa det”.

Ulrika Andersson, docent i straffrätt, visar att sexuell integritet alltid, det vill säga sedan begreppet fördes in i den juridiska diskursen i samband med att brottsbalken trädde i kraft 1965, har förknippats med rätten att ”bestämma genom att avböja” (Andersson 2004:244). Härmed blev samtycke till samlag alltså utgångsläget och gällde tills dess att en person uttryckligen nekade till samlag. Detta har kritiserats för att förutsätta en förståelse av kvinnors kroppar som ”öppna” och tillgängliga (ibid). Det vill säga, för att besittningsskyddet skulle gälla krävde lagstiftningen att kvinnan hävdade besittningsrätten till kroppen genom att aktivt stänga den för tillträde. Om inte detta gjordes hade mannen, i juridisk bemärkelse, rätt att disponera denna kropp. Från det här perspektivet fick mannen ett ansvar för det sexuella mötet först efter att kvinnan uttryckt sitt nekande: han kunde då välja att avbryta sin invit till samlag eller fullfölja, varpå handlingen kunde komma att förstås som våldtäkt.

Det här innebär att sättet på vilket kvinnan avböjer blir centralt, men också problematiskt på minst två olika sätt. För det första måste hon vara i stånd att kunna avböja, för det andra måste mannen förstå att hon avböjer. I den så kallade Rissnevåldtäkten som beskrivits ovan, liksom i många liknande gruppvåldtäktsfall, har de utsatta flickornas och kvinnornas berusningsgrad vållat rättsväsendet problem och försvårat åtal för våldtäkt. Men även då en kvinna varit i stånd att säga nej, har hon förväntats göra det på ett visst sätt. I tidigare exempel har det framgått att ett nej som visserligen hörs, men varit så ”tunt och lätt” att mannen antagits inte ha uppfattat det som allvarligt menat, kunnat leda till friande domar (*Sydsvenskan* 2014-06-

16). Efter den medialt uppmärksammade friande domen i Lunds tingsrätt förklarade lagman Ralf G Larsson i en intervju att: ”Om grannarna hade hört ett jäkla liv och henne skrika nej, nej, nej – ja då hade han varit rökt. Men ingen granne hade hört något” (*Sydsvenskan* 2014-02-24).

På motsvarande sätt skiljer ungdomarna i Stina Jeffners avhandling mellan vad hon benämner ett ”absolut nej”, där tjejen, som de formulerar det, tydligt visar att hon inte vill ha med killen att göra och går där ifrån, och ett ”vanligt nej”, där tjejen kanske är kär i killen men inte vill ha samlag, hon säger nej först men går med på samlag efter tjat eller hon går med på förspel men säger nej i sista stund (Jeffner 1998). I ungdomarnas synsätt är det bara det absoluta nejet som räknas som att hävda besittningsrätten till kroppen och som följaktligen gör det möjligt att åberopa besittningsskyddet i bemärkelsen att göra en anmälan om våldtäkt.

Ett annat sätt på vilket en kvinna förväntas ”stänga sin kropp” och därigenom markera besittningsrätten, är genom fysiskt motstånd såsom att hålla ihop benen för att förhindra penetration. Detta kom att diskuteras i relation till den så kallade ”flaskvåldtäkten” i Umeå 2012, där några unga män penetrerade en ung kvinnas vagina med en vinflaska.

Vid en lägenhetsfest i Umeå 2012 befann sig tre män i 18-årsåldern och en 16-årig kvinna i sovrummet. En man höll fast kvinnan, en annan förde upp en vinflaska i kvinnans vagina och en tredje filmade sekvensen. Kvinnan sade inte ifrån verbalt, men höll ihop benen för att visa att hon inte ville bli penetrerad, varpå mannen särade dem för att kunna föra in flaskan. Penetrationen resulterade i smärta och blödning. Umeå tingsrätt underströk i domen att mannen agerat utomordentligt omdömeslöst genom att inte försäkra sig om att flaskan inte kunde förorsaka skador på kvinnan, men det var inte ställt utom rimligt tvivel att kvinnan inte samtyckt till penetrationen, varpå männen friades. Rådman vid Umeå tingsrätt, Olof Johanson, försvarade enligt *Expressen* domslutet med att ”När människor har sexuell samvaro gör man vissa saker utan att fråga om lov. Det finns en möjlighet att detta har skett utan att hon egentligen har velat det men att hon inte manifesterat det, hon är inte betvingad med våld och killarna har inte förstått att hon inte var med på det”. Detta till följd av att hon ”aldrig spjånade emot eller visade tillräckligt tydligt att hon inte ville att det skulle hända”. Att hon hållit ihop benen behövde inte tolkas som mot-

stånd, menade tingsrätten i domen, utan ”möjligen som tecken på blygsel eller inledande tvekan” (*Expressen* 2013-05-15).

Att ta ansvar för att inte utsättas för våldtäkt innebär att inte försätta sig i situationer där en våldtäkt kan förväntas ske, eller uppträda på ett sätt som kan tolkas som att kroppen är öppen och tillgänglig. Men det handlar också, och kanske i synnerhet, om hur en kvinna bör agera i den situation hon blir våldtagen. Kraven på motvärn har länge varit högre än vid rån (jfr Andersson 2004), det vill säga den betvingande handlingen har behövt vara mer kraftfull för att en våldtäkt ska förstås som en våldtäkt än för att ett rån ska förstås som ett rån. Det här innebär att den kroppsliga situation som en kvinna befinner sig i under det att hon blir våldtagen, utgörs av att hennes frihet, i bemärkelsen rätten att äga sin egen kropp, begränsas av hennes kroppspotential att göra fysiskt motstånd. Den är enbart för den kvinna som gör tillräckligt motstånd, eller åtminstone skriker så att ”grannarna hör ett jäkla liv”, som besittningsskyddet går att hävda. Det här blir inte minst problematiskt i relation till den så kallade frysreaktion som många våldtäktsutsatta kvinnor beskrivs reagera med under övergreppet, då de blir orörliga och oförmögna att göra motstånd. Trots att utsatthet för våldtäkt till synes leder till avstängning och passivitet kräver rättsstaten aktörskap och kraftigt motvärn.

Men exemplet med den så kallade flaskvåldtäkten visar samtidigt att inte heller fysiskt motvärn räcker för att en handling ska förstås som våldtäkt. När att hålla ihop benen, enligt Umeå tingsrätt inte behöver tolkas som motstånd utan som ”tecken på blygsel eller inledande tvekan” blir det tydligt att kulturella föreställningar om heterosexualitetens grundpremiser, så som de beskrivits i det här kapitlet, i allra högsta grad fortfarande är verksamma i människors syn på vad som är en våldtäkt och inte. Precis som i Simon Ekströms studie av rättens hantering av våldtäktsanmälningar på 1950-talet, tycks det även här ha handlat om att bedöma inte om det förekommit tvång utan om det förekommit onödigt mycket tvång (jfr Ekström 2002).

Mot en sexuell frivillighet?

I det här kapitlet har jag velat visa att gränsen mellan mitt och ditt inte är självklar, inte ens när det handlar om den egna kroppens gränser. Mer specifikt har jag velat diskutera de glidningar som uppstår mellan ägande och stöld, besittningsrätt och dispositionsrätt i fråga om mäns våldtäkter av kvinnor. Detta har jag gjort genom exempel från olika historiska kontexter, inte minst för att visa på den kontinuitet i synen på våldtäkt som framstår som central även i den samtida politiska och juridiska diskussionen. En förklaring till denna kontinuitet är att rättsstatens hantering av sexuellt våld vävts samman med (ibland vetenskapligt legitimerade) kulturella föreställningar om naturlig heterosexualitet. Den massmediala debatten om specifika våldtäktsfall handlar inte sällan just om de tolkningar av våldtäktsfallet som rätten gör i termer av sexualitet, såsom när fysiskt motstånd tolkas som ”inledande blygsel” i exemplet ovan, tolkningar som, i alla fall för en lekman, förefaller gå bortom det juridiska uppdraget. Jag menar att denna väv av kulturella föreställningar och juridiska resonemang i stor utsträckning utgör den kroppsliga situation genom vilken kvinnor lever.

För att komma ifrån den här typen av tolkningar har många länge argumenterat för behovet av en så kallad samtyckeslagstiftning, det vill säga en lagstiftning som vänder på perspektivet och ser kvinnans kropp som stängd i utgångsläget, tills dess att hon aktivt hävdar motsatsen. I flera statliga utredningar har möjligheten till en dylik förändring diskuterats men tenderat att väcka starkt motstånd, både juridiskt och medialt. En samtyckeslagstiftning, menar till exempel journalisten Nanok Bie, ”ställer till det inte bara för rättssäkerheten, utan också för våra könsroller och för det sexuella spelet” (Bie 2011). Här är det tydligt att kritiken mot en samtyckeslagstiftning utgår från ett försvar av vad som uppfattas vara en naturlig heterosexualitet.

I SOU 2016:60 tas emellertid för första gången ställning för att det så kallade tvångsrekvisitet i den gällande lagstiftningen ska ersättas med ett samtyckesrekvisit. Redan av utredningens titel, *Ett starkare skydd för den sexuella integriteten*, framgår att avsikten är att stärka det som jag i det här kapitlet talat om som ett besittningsskydd; förslaget skulle kunna sägas

innebära en förflyttning från en rättslig prioritering av dispositionsrätten till en prioritering av besittningsrätten. I utredningen framhålls att syftet med en sådan förändring framförallt skulle vara att motverka en traditionell syn på hur ett (heterosexuellt) samlag ska gå till och aktivt eftersträva en mer jämställd sexualitet. I förslaget beskrivs en våldtäkt (eller ”sexuellt övergrepp” som är den benämning som föreslås istället för våldtäkt) vara följande handling: ”Den som, med en person som inte deltar frivilligt, genomför ett samlag eller en annan sexuell handling som med hänsyn till kränkningens allvar är jämförlig med samlag” (SOU 2016:60:73). Genom att på det här sättet förutsätta att ett (heterosexuellt) samlag är något som utgår från ”frivillighet” (det begrepp som valts istället för ”samtycke”), görs, menar jag, för första gången ett kraftigt avståndstagande från den rådande Casanovaförståelsen av heterosexualiteten och det öppnas härmed, idealt sett, upp för en förändring av kvinnors kroppsliga situation.

Referenser

- Aftonbladet* (2003-06-28): ”Tampongen döljer ett stickvapen”. Christina Larsson.
- Aftonbladet* (2014-08-30): ”Nagellack avslöjar droger på krogen”.
- Amir, Menachem (1967): ”Victim Precipitated Forcible Rape”. *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 58(4), s 493–502.
- Andersson, Ulrika (2004): *Hans (ord) eller hennes? En könsteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*. Lund: Bokbox Förlag.
- Andersson, Ulrika, Edgren, Monika, Karlsson, Lena & Nilsson, Gabriella (2016): ”Våldtäkt i Sverige 1990–2013: Ett historiskt och ett intersektionellt perspektiv på berättelser om våldtäkt inom olika genrer”. *Gränslös: Tidskrift för studier av Öresundsregionens historia, kultur och samhällsliv*, nr 6 2016, s 83–92.
- de Beauvoir, Simone ([1949] 1995): *Det andra könet*. Stockholm: Pan pocket.
- Bergenheim, Åsa (2005): *Brottet, offret och förövaren: Vetenskapens och det svenska rättsväsendets syn på sexuella övergrepp mot kvinnor och barn 1850–2000*. Stockholm: Carlssons.
- Bie, Nanok (2011): ”Stoppa lagen om samlagskontrakt”. *Aftonbladet* 2011-04-15.
- Boëthius, Maria-Pia (1976): *Skylla sig själv: En bok om våldtäkt*. Stockholm: Liber.
- Brownmiller, Susan (1975): *Våldtäkt*. Stockholm: Pan/Norstedts. [*Against our Will: Men, Women and Rape*. New York: Ballantine Books.]
- Chamberland, Alexander Alvina & Svensson, Anna (2015): *Allt som är mitt: Våldtäkt, stigmatisering och upprättelse*. Stockholm: ETC.
- Christie, Nils (2001): ”Det idealiska offret”. I: Åkerström, Malin & Sahlin, Ingrid (red): *Det motspänstiga offret*. Lund: Studentlitteratur, s 46–58.

- Dagens Nyheter* (2010-06-20): ”Taggig kondom vapen mot våldtäkt”.
- Dahlström, Annica (2007): *Könet sitter i hjärnan*. Göteborg: Corpus Gullers.
- Edgren, Monika (2011): ”Berättelser om sexuellt våld i feministisk forskning”. *Tidskrift för genusvetenskap*, nr 4, s 139–160.
- Ekman, Kajsa Ekis (2014): ”Rutten sexism bland Sveriges domarkår”. *ETC* 2014-II-07.
- Ekström, Simon (2002): *Trovärdighet och ovärdighet: Rättsapparaterns hanterande av kvinnors anmälan av våldtäktsbrott Stockholm 1946–1950*. Stockholm: Gidlunds.
- Eriksson, Carola & Christiansson, Monica (2004): ”Myter om mödomshinnan – en genusvetenskaplig betraktelse av mödomshinnans natur och kultur”. I: Hovellius, Birgitta & Johansson, Eva E (red): *Kön och genus i medicinen*. Lund: Studentlitteratur, s 317–324.
- Eriksson Baaz, Maria & Stern, Maria (2010): *The Complexity of Violence: A Critical Analysis of Sexual Violence in the Democratic Republic of Congo (DRC)*. Uppsala: SIDA och Nordiska Afrikainstitutet.
- Expressen* (1990-12-16): ”Hovrättsrådet som ’dömde’ Lisa, 29”: ”Om skadestånden blir för höga kan prostituerade lockas att utnyttja dem för att få ut pengar”. Maria Ullsten.
- Expressen* (2000-04-06): ”Självsvåld: Full flicka skyller sig själv”. Ann-Charlotte Marteus.
- Expressen* (2007-10-17): ”En viktig dom”.
- Expressen* (2013-05-15): ”Tre frias från våldtäkt – rådmän försvarar domen”/”Tre män i 18-årsåldern frias från våldtäkt”. Ludvik Drevfjäll & Roland Johansson.
- Gärdfeldt, Lars (2008): ”Gärdfeldt om sexualiserat våld”. I: Östergren, Petra (red): *F-ordet: Mot en ny feminism*. Stockholm: Alfabetabokförlag.
- Hassan Jansson, Karin (2002): *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. *Studia Historica Upsaliensia* 205. Uppsala: Uppsala universitet.
- Jeffner, Stina (1998): *Liksom våldtäkt, typ: Om betydelsen av kön och heterosexualitet för ungdomars förståelse av våldtäkt*. Uppsala: Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- King, Diane E (2008): ”The Personal is Patrilineal: Namus as Sovereignty”. *Identities: Global Studies in Culture and Power* 15(3), s 317–342.
- Livholts, Mona (2007): *”Vanlig som vatten”: Manlighet och normalitet i mediernas berättelser om våldtäkt*. Malmö: Gleerups.
- Lundberg, P O & Löfgren-Mårtenson, Lotta (2010): *Sexologi*. Stockholm: Liber.
- Lundgren-Gothlin, Eva (1991): *Kön och existens: Studier i Simone de Beauvoirs Le deuxième sexe*. Göteborg: Daidalos.
- Lövkrona, Inger (2001): ”Den våldsamme mannen”. I: Lövkrona, Inger (red): *Mord, miss-handel och sexuella övergrepp: Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*. Lund: Nordic Academic Press, s 33–45.
- Mardorossian, Carine M (2014): *Framing the Rape Victim: Gender and the Agency Reconsidered*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Moi, Toril (1997): ”Vad är en kvinna? Kön och genus i feministisk teori”. *Res Publica*, nr 35/36, s 71–158.
- Nilsson, Gabriella (2009): *Könsmakt eller häxjakt? Antagonistiska föreställningar om mäns våld mot kvinnor*. Lund: Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.

- Nilsson, Gabriella (2015): "Våldtäktsgenrer". *Tidskriften 10TAL* 6 (21–22), s 24–29.
- Nilsson, Gabriella & Lövkrona, Inger (2015): *Våldets kön: Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser*. Lund: Studentlitteratur.
- Pateman, Carole (1988): *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press.
- Rose, Gillian (1993): *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Silbersky, Leif (1974): *Jag – en advokat*. Stockholm: Forum.
- SOU 1976:9. *Sexuella övergrepp: Förslag till ny lydelse av brottsbalkens bestämmelser om sedlighetsbrott*. Betänkande av Sexualbrottsutredningen.
- SOU 2016:60. *Ett starkare skydd för den sexuella integriteten*. Betänkande av 2014 års sexualbrottskommitté.
- Sutorius, Helena (1996): "Rätt, orätt och andra bakslag". *Bang* nr 1–2.
- Svenska Dagbladet* (2009-08-15): "Ny rättspraxis för våldtäktsfall". Josef el Mahdi & Hannes Delling.
- Sydsvenskan* (2014-02-24): "Lagman van vid orkan lämnar stan". Tommy Lindstedt.
- Sydsvenskan* (2014-06-16): "Våldtäktsdom står fast". Tommy Lindstedt.
- Telste, Kari (2000): *Brutte løfter: En kulturhistorisk studie av kjønn og aere 1700–1900*. Oslo: Unipub.
- Thornhill, Randy & Palmer, Craig T (2000): *A Natural History of Rape: Biological Bases of Sexual Coercion*. Cambridge, Massachusetts & London: The MIT Press.
- Ullerstam, Lars (1964): *De erotiska minoriteterna*. Göteborg: Zinderman.
- Understanding and Addressing Violence against Women (2013). *World Health Organisation* (WHO).
- Waldén, Susanne (2010): *Berättad berusning: Kulturella föreställningar i berättelser om berusade personer*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Wennstam, Katarina (2002): *Flickan och skulden: En bok om samhällets syn på våldtäkt*. Stockholm: Bonniers.

Vårt liv, min kris

Skilsmässans kulturella förändringar under 1970-talet

Kristofer Hansson

1970-talet inleddes med viktiga förändringar i hur kvinnor och män kunde leva tillsammans som en familj. Genom en ny äktenskapslag blev det möjligt att ta ut skilsmässa utan den andra partens godkännande. Det blev också enklare att styra familjebildandet genom att fri abort blev laglig (jfr Kollind 2002, Piuva 2005). Svenska kvinnor hade sedan 1964 haft tillgång till p-pillret och kunde genom preventivmedlet styra när de ville bli gravida (jfr Djerassi 2001, Ljungström 2009). Men det var inte bara genom lagstiftning och läkemedel som samhället förändrades i detta avseende. 1973 hade till exempel Ingmar Bergmans tv-produktion *Scener ur ett äktenskap* premiär, där tittarna fick följa det äkta paret Marianne och Johans separation från varandra (jfr Hedling 2008). Tv-serien gav tittarna en närgående bild av de två makarna som konfronterade sina äktenskapliga problem. Under 1970-talet kom sedan fler filmer och romaner som berörde liknande problematik.¹ Hur en enskild individ kunde förhålla sig till det gemensamma äktenskapet i relation till det egna livet började så smått att förändras (jfr Florin 2017, Ljunggren 2017).

Under andra halvan av 1970-talet kom allt fler självhjälpböcker för att hantera det individuella uppbrrott som en separation kunde innebära. Min

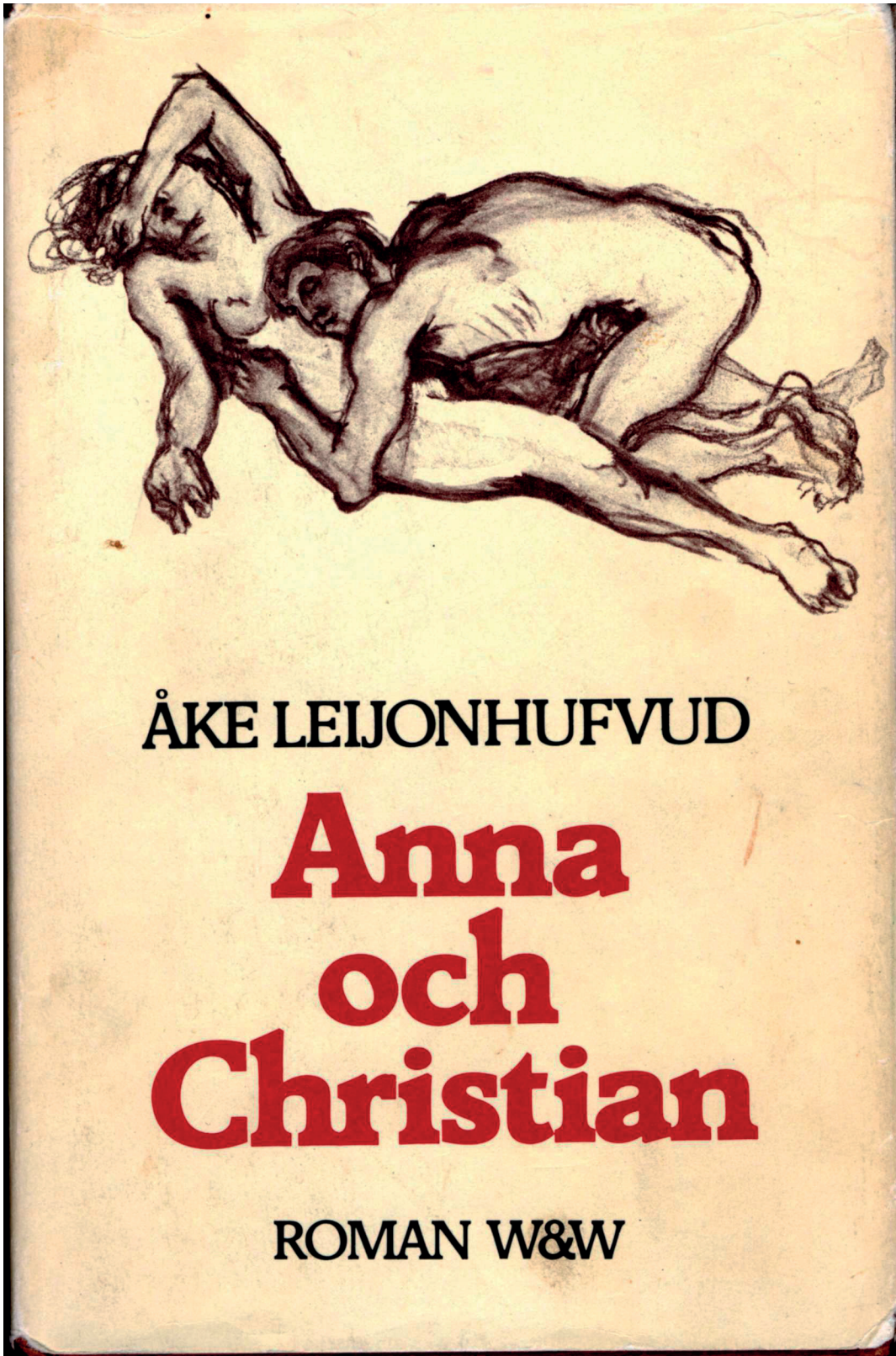
¹ Förutom de romaner och filmer som diskuteras i detta kapitel kan följande romaner nämnas: Ulf Lundells *Jack* (1976), Gun-Britt Sundströms *Maken* (1976) samt Kerstin Thorvalls *Det mest förbjudna* (1976). Se också Florin 2017 för fler exempel,

undersökning tar sin empiriska utgångspunkt i några självhjälpböcker, romaner och filmer. Syftet är att kulturanalytiskt analysera hur det individuella uppbrottet – den så kallade livskrisen² – från äktenskapet presenterades och diskuterades. Undersökningen kan därmed ses som en del i den forskning som undersöker hur en ny syn på familjen och äktenskap debatterades under detta decennium (jfr Lennerhed 1994, Wiklund 2006, Hedling 2008, Olsson 2011, Bergman 2017). I kapitlet utvecklas främst ett resonemang om hur det individuella uppbrottet beskrivs och vilket ansvar författarna i de olika böckerna tillskriver individen för det gemensamma äktenskapet respektive det egna livet. Vilka argument finns det för vilket ansvar individen bör ta för sitt eget jag? Vad var, helt enkelt, det sena 1970-talets tankar om vad som är mitt och vad som är vårt i ett äktenskap och vid en skilsmässa?

”Att inte ’fuska bort’ sitt liv”

Inledningsvis ska jag koncentrera mig på året 1978 och med hjälp av författaren Åke Leijonhufvuds roman *Anna och Christian* och Woody Allens film *Annie Hall* presentera hur det individuella uppbrottet kunde gestalts i en

² Kapitlet ingår i ett större forskningssammanhang där jag studerar *den individuella krisen* och hur detta begrepp framställs, kommuniceras och används genom 1900-talet, men med huvudfokus på 1970-talet. Det ursprungliga forskningsprojektet genomfördes inom ramen för forskningsprojektet *Program K* vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet (2009–2012). Projektet har resulterat i antologin *Kris och kultur: Kulturvetenskapliga perspektiv på kunskap, estetik och historia* (Arvidson, Geisler & Hansson 2013), där jag bidrar med kapitlet ”De svåra kriserna i livet kringgår man inte’: Psykiska kriser och synen på den utvecklande människan” samt artikeln ”Crisis and Caring for Inner Selves: Psychiatric Crisis as a Social Classification in Sweden in the 1970s” (Hansson 2012). Parallellt med kapitlet i denna antologi skrivs också ”Den utvecklande människan: En samtidshistorisk kulturanalys av vad som föregår det psykoanalytiska krisbegreppets etablering i Sverige under andra halvan av 1970-talet” och ”A Man in Crisis or Crisis of Men? Masculinity and Societal Challenge in the 1970s in Sweden.”.

Bokomslag speglar inte bara innehållet, utan kan också tillföra något mer. I Åke Leijonhufvuds roman återfinns intimiteten mellan ett par, eller är det samlivets svårigheter att förena ett "mitt" och ett "ditt" som illustreras?

roman respektive film.³ I Leijonhufvuds roman möter vi Anna och hennes existentiella funderingar om sin egen frihet under en skilsmässa med maken Christian.

Jag ville bli fri och forma mitt liv som jag ville, påverka det i en bestämd riktning, övervinna min passivitet och förlamande osjälvständighet. Kallla mig gärna naiv och vimsig och obeslutsam, men den förfärande upptäckt jag hade gjort var att mitt liv var för kort för att fuskas bort (Leijonhufvud 1978:70).

För Anna handlar det inte bara om att ta sig igenom en svår skilsmässa från den man hon är gift med, utan också att växa som individ. Hon vill inte ”fuska bort” sitt liv. Istället verkar hon vilja fråga sig vad som är hennes liv och vad hon ska göra med det. Liknande resonemang finner vi också i Woody Allens film *Annie Hall* från 1977, som hade svensk premiär året efter, den 17 april 1978.

Filmen inleds med att huvudpersonen Alvy Singer, spelad av Allen själv, direkt tilltalar publiken och konstatera att han genomgår en livskris där han nu har kommit att ifrågasätta sig själv och sitt tidigare sätt att leva: ”På senare tid har de underligaste saker gått igenom huvudet på mig. För jag blev fyrtio, och jag antar att jag går igenom en livskris eller nåt.” Anledningen till att krisen har uppstått förklaras med att förhållandet med Annie Hall, spelad av Diane Keaton, tagit slut. Singer har nu påbörjat en process för att förstå sig själv: ”Jag fortsätter att sälla delarna av förhållandet i mina tankar, undersöker mitt liv, och försöker att förstå – var trasslade allting till sig? För ett år sedan var vi förälskade, förstår ni.”

För Singer, precis som för Anna, har det blivit centralt att förhålla sig till sitt eget liv och hur det kan förstås i relation till det tidigare liv de levt tillsammans med sina respektive. Går vi tillbaka till Leijonhufvuds roman kan vi läsa på dess baksida: ”Annas och Christians äktenskap vill inte

³ Romanen och filmen används i min analys som ”tidsvittnen”, där författaren eller regisören fångar och synliggöra de mentaliteter som fanns under 1970-talet. Om denna metod skriver Christina Florin: ”Författare kan bli tidsvittnen till vad som rör sig i människors sinnen. De som skriver romaner om sin samtid kan antas ha god koll på dialoger, spänningar och mentaliteter i tiden” (Florin 2017: 87, se också Kärrholm & Cronqvist 2009).

lyckas. Konflikterna kommer tidigt. Efterhand djupnar de och fem–sex år efter giftermålet har de fört Anna och Christian in i en allvarlig kris” (Leijonhufvud 1978). Som potentiella läsare ska vi bli lockade till läsning av denna dramatisering av ett äktenskap som krisar, men det blir också genom krisen som författaren skriver fram den process som Anna och Christian genomlider i boken där de måste tydliggöra för sig själva vad som är mitt, ditt och det gemensamma. I ett tidigt skede i romanen eskalerar Christians vrede över Anna och över kvinnor i stort, vilket resulterar i en kraftig våldshandling mot en annan, och för Christian okänd, kvinna. Allt sker under kraftig berusning och han ger alla kvinnor skulden för den förestående separationen. Förebråelserna har likheter med Alvy Singers monolog genom att den synliggör hur de båda männen genomlider en kris på grund av separationen med en kvinna som de byggt upp ett gemensamt liv med och som nu måste brytas upp i ett mitt och ditt.

Istället vill Christian – och Singer – backa historien och börja fundera var i livet det gick snett, var de förlorade det egna i relation till det gemensamma. Dramaturgin i verken är upplagd som ett retrospektivt tillbakablickande där inte minst barndomens relationer till föräldrarna skapar problem för hur individen kan förhålla sig till äktenskapet och till det egna jaget. De båda berättelserna kan sägas hämta sitt idégodis från den jagpsykologiska inriktningen som utgår från att individen – jaget – påverkas av omedvetna emotionella konflikter som bland annat härrör från barndomen (Erikson & Erikson 2004). Förutom att gå tillbaka till minnena av sin egen barndom, väljer Christian att också reflektera över vad dotterns födelse har betytt. Han använder här en annan metafor än Singer, som pratade om att livet hade *trasslat* till sig, nämligen att det funnits *sprickbildningar* inom det gemensamma som nu börjar rasa. Om dottern Sandras födelse säger han:

Jag vet inte när min värld började rasa samman. Det har pågått sprickbildningar länge. Ända sedan den dagen Sandra föddes och jag upptäckte att jag stod utanför och att min enda uppgift här i världen var att arbeta och förtjäna pengar och försörja familjen och i övrigt hålla käften (Leijonhufvud 1978:196).

Metaforerna kring raserande och sprickbildning får konsekvenser där den egna världen beskrivs som ett föremål som kan falla sönder, men också byggas upp på nytt. Krisen blir här det förlösande stadiet för att Christian ska börja inse att han har byggt upp sitt liv på felaktiga premisser när han trodde att han skulle skapa sig ett *vårt* tillsammans med Anna. Men till skillnad från Alvy Singer som främst söker ett svar genom att föra en outtröttlig monolog med sig själv och sin omgivning, måste Christian göra upp med ett förstelnande mansideal. Romanen dramatiserar därmed de samhällsförändringar som självhjälpsböckerna målar upp och som blir utgångspunkten för deras argumentation om behovet av att förstå och hjälpa krisande människor att sortera sitt liv i ett mitt och ett ditt.

Individens mitt som en lösning

De båda verken *Anna och Christian* och *Annie Hall* kan sägas återspegla den diskussion om samliv och livskriser som återfinns i självhjälpsböcker från andra halvan av 1970-talet. Inte sällan ville dessa böcker ge hjälp till människor med liknande frågor som Singer har i filmen: Vad är mitt liv nu när vårt liv inte längre finns? Var *trasslade* mitt och vårt till sig? För att undersöka vilka svar självhjälpsböckerna ger har tre böcker analyserats. Det är Eva Ekselius, Dag Notini och Gunnar Öbergs *Människor i kris* från 1977 samt två till svenska översatta böcker, nämligen Barbara Frieds *Krisen vid livets mitt* utgiven i Sverige 1978 och Gail Sheehys *Övergångar: Vuxenlivets förutsägbara kriser*, också den i svensk översättning 1978.⁴ De tre böckerna är ett urval av de självhjälpsböcker som kom ut under andra halvan av 1970-talet och genom att undersöka de karakteristiska resonemangen i dessa tre böcker vill jag ge en fördjupad analys av de mer generella tankar och idéer som fanns under detta decennium (jfr Cronqvist & Sturfelt 2008).

De tre böckerna representerar liknande perspektiv då de utgår från idéer hämtade från jagpsykologins diskussioner om *jaget* – en inriktning inom psykoanalysen som växte sig allt starkare i Sverige under 1970-talet med influenser från Amerika (Piuva 2005, Hansson 2012). En central del

⁴ Material har samlats in genom sökning i olika databaser samt genom de källhänvisningar som böckernas författare gör till varandra.

av denna diskussion var att människan genomgår ett antal kriser i livet och att dessa kriser är en viktig del i hennes identitetsformerande (Cullberg 1975). Kriserna ansågs som mer eller mindre förutsägbara och författarna kunde inte bara peka ut när de skulle inträffa, utan hävdade också att de var nödvändiga att genomleva. De var inte bara övergångar mellan ett stadium i människans liv till ett annat, utan genom livskrisen växte individen som människa. En sådan övergång var den som sägs inträffa mitt i vuxenlivet. I vardagligt tal har den fått heta allt från medelålderskrisen, mitt-livs-krisen till 40-årskrisen. Inte sällan har den förknippats med någon form av äktenskapskris (Hansson 2013). Det som tidigare hade varit ett vårt, blev plötsligt ett *mitt* och ett *ditt*. Men böckerna bygger inte enbart på ett jagpsykologiskt resonemang, utan de väver också in 1970-talets uppfattade samhällsförändringar.

Inte minst finns det en tanke i självhjälpsböckerna om vilka samhällsförändringar som har skapat denna nya situation som schematiskt beskrivs genom filmen och romanen ovan. Författarna i självhjälpsböckerna verkar därmed vilja föra ett resonemang om förändringarna och varför de har skapat ett behov av att man nu, i slutet av 1970-talet, behöver veta mer om de kriser en individ kan gå igenom i livet. Det finns i böckerna ett problemformuleringsprivilegium, för att hämta ett begrepp från filosofen Lars Gustafsson (1989), där författarna genom ett avstamp i samhällsförändringarna också tar sig privilegiet att definiera vilka problem som är centrala att lösa. Jag ska här ge några exempel.

Ett första exempel hämtas från den amerikanska självhjälpsboken *Krisen vid livets mitt* skriven av Barbara Fried 1967, och utgiven i Sverige 1978 av bokförlaget Natur och Kultur. På omslaget till boken är det två medelålders män i tidstypiska motionskläder som joggar tillsammans, och texten lyder: ”Den här boken skildrar de förändringar som ofta drabbar människor av båda könen. Vanligen i fyrtioårsåldern.” I boken definieras problemet utifrån att människan på grund av bättre levnadsstandard har börjat leva längre och att detta förlängda livslopp skapar nya problem. Fried utgår från det amerikanska samhället där en förväntad genomsnittlig livslängd för båda könen 1850 var 40 år, 1900 var 48 för män och 51 för kvinnor, medan det i slutet av 1960-talet var 67 respektive 74 år. Denna förändring betraktar Fried som en utveckling: ”Men denna förändring av samhällsstrukturen

Krisen vid livets mitt

Barbara Fried

*Den här boken skildrar
de förändringar som ofta drabbar
människor av båda könen,
vanligen i fyrtioårsåldern*

Natur och Kultur

Omslaget fångar 1970-talets ökande intresse för jogging, men också att 40-årskrisen ofta sammankopplades med ett nyväckt fokus på den egna kroppen. Samtidigt illustreras en bild av det "gemensamma", nämligen att träna tillsammans med andra män.

har skett så nyligen att vi ännu inte kan se vad den innebär, varken för individen eller för hans miljö. Vi vet redan att det blir problem” (Fried 1978:13). Problemet definieras i boken utifrån hur den enskilde individen nu skulle börja förhålla sig till den tid som kom efter det att man fyllt 40 år, alltså hur individen skulle förhålla sig till de stipulerade 30 åren som var kvar av livet. Kvinnan, menar Fried, framstår utifrån sin biologiska förmåga att bli och vara gravid som det mest självklara exemplet på detta problem: ”Det mest uppenbara är kanske vad man skall göra åt det faktum att kvinnor numera lever 30 år efter det att deras fruktsamma tid är slut” (Fried 1978:13). Men Fried konstaterar inte bara detta, utan tar sig också privilegiet att formulera problemet, som blir att det kan finnas behov av en ny social roll för dessa kvinnor och män som lämnar ett stadium och går in i ett annat. Rollen kallar hon ”medelåldringen”: ”Vid denna speciella ålder (observera att åldern i talesättet är 40, inte 30 eller 50) börjar vi faktiskt ett nytt liv, vilket också innebär att ett gammalt liv tagit slut” (Fried 1978:16).

Utifrån de samhällsförändringar som fanns i den amerikanska kontexten i slutet av 1960-talet beskriver Fried inte bara ett problem utan presenterar också en lösning, men det blir en lösning som är starkt kulturbunden. I en nutida läsning har vi till exempel svårt att se att det skulle vara ett problem att kvinnor lever 30 år efter det att deras fruktsamma tid är slut. Ett annat sådant exempel är när hon beskriver hur mannen i medelåldern ”börjar gnälla” över sin framgångsrika karriär, medan hemmafrun ”vaknar en dag och plötsligt blir medveten om att hon utnyttjas av ett samhälle, som är inriktat på att förslava henne i namn av den feminina mystiken” (Fried 1978:17). Det blir i Frieds resonemang en intressant spänning mellan hur hon å ena sidan synliggör de könsspecifika hinder som uppkommer när någon blir ”medelåldringen”, å andra sidan samtidigt reproducerar en tydlig uppdelning av kön genom att till exempel beskriva mannen som den som gör karriär, medan kvinnan i första hand ses som hemmafru. Men Fried skriver utifrån en amerikansk kontext. Hur såg det ut i Sverige vid denna tid?

Väljer vi istället den svenskförfattade boken *Människor i kris* finner vi en något annorlunda definition av de samhällsförändringar som sägs ha skapat behovet av att förstå människor i kris. Denna bok kom ut 1977 på

bokförlaget Esselte Studium och var författad av Eva Ekselius, Dag Notini och Gunnar Öberg. Alla tre var vid tiden flitiga skribenter och utgav också andra verk där liknande diskussioner som den som analyseras här togs upp.⁵ I den gemensamt författade boken *Människor i kris* ville författarna belysa psykiska kriser, både vad sådana kunde vara, deras förlopp och vilken hjälp som kunde vara möjlig för en människa i kris. Författarna ville se boken som en lärobok i "människokunskap" och räknar på baksidan upp alla de kriser en människa kan ha: "under ungdomsåren, i samband med familjebildning, när en anhörig dör, vid svår sjukdom, graviditet och förlossning, i samband med otrohet, skilsmässa, arbetslöshet och pensionering" (Ekselius, Notini & Öberg 1977).

Jag ska här utgå från kapitlet "Kriser vid separation och skilsmässa" och hur författarna i detta kapitel försöker definiera de "samhällsförändringar" som de menar kan vara centrala för att förstå de bakomliggande orsakerna till att skilsmässor vid denna tid ökade. De skriver att: "1975 ingicks 44 103 äktenskap. Samma år skilde sig 25 383 par" och i nästa mening konstaterar de att "[d]et är uppenbart att skilsmässorna har ökat kraftigt under de sista åren" (Ekselius, Notini & Öberg 1977:83). Sju olika orsaker lyfts fram för att skapa förståelse för dessa förändringar: (1) det har vid denna tid blivit lättare att skiljas, (2) det ges nu större möjligheter till fri rättshjälp, (3) en liberalisering av skilsmässan har skett, (4) människor har i högre grad flyttat och kommit längre ifrån nätverken av nära anhöriga och därmed stöd och hjälp, (5) kvinnan är inte längre lika ekonomiskt beroende av mannen, (6) man tycker sig se att yrkesutbildningen sammanfaller med tiden när familjen skaffar barn vilket ökar pressen på paret, samt (7) att unga familjer kan ha en dålig ekonomi. Lösningen på problemet blir inte att förändra samhället, utan istället förläggs lösningen hos den enskilda individen. Författarna menar att "vi har blivit dåligt tränade att möta" de

⁵ Ekselius var vid tidpunkten journalist och gav under 1970-talet ut böcker som *Ensam far, ensam mor: Hur den ensamstående föräldern löser sina problem* (1974) samt *Den ömtåliga människan: Om psykisk och social utsatthet* (1977). Notini arbetade som läkare och psykoanalytiker och gav ut *Flykten till missbruk: Varför flyr människor till sprit, knark och piller?* (1976) tillsammans med Anita Sjöberg. Öberg i sin tur var psykolog och familjeterapeut och disputerade 1979 tillsammans med sin fru Bente Öberg på avhandlingen *Skilsmässa, sorg och förluster: Kristerapi som alternativ till vårdnadsutredning. En effekt- och processtudie*.

komplicerade situationer som det nya familjelivet skapar (Ekselius, Notini & Öberg 1977:85).

Sammanfattningsvis har resonemanget många likheter med det som vi finner i *Krisen vid livets mitt*, inte minst att problemformuleringsprivilegiet utgår från observerade samhällsförändringar men att lösningen riktas mot individen. Skillnaden ligger främst i att Ekselius, Notini och Öberg relaterar samhällsförändringarna också till den utveckling som hade skett i det svenska välfärdssamhället. Det svenska välfärdssamhället under 1970-talet var, i alla fall i officiella texter, något annat än den raljerande bilden av hemmafruar och förvärvsarbetande män som vi finner i Frieds bok. Inte minst hade allt fler kvinnor i Sverige under 1960-talet skaffat sig en högre utbildning samtidigt som de gav sig ut på arbetsmarknaden. Nu kom de att kräva samma rättigheter i samhället som männen hade (jfr Wiklund 2006, Ljunggren 2017).

Mitt liv och staten

I Åke Leijonhufvuds roman lämnar Anna sin man Christian och flyttar in till sin vän Maggan som tidstypiskt bor i ett kollektiv. De börjar prata och det visar sig att Maggan har genomgått en liknande äktenskaplig kris som hon gärna berättar om, men som Anna vid det specifika tillfället har svårt att förhålla sig till. Till Anna säger hon: ”... och långsamt, efter veckor av vakna nätter och sönderbitna naglar och tilltrasslade nerver började jag få en uppfattning om vad jag... ville, vad jag satte främst, vad som var angelägnast för mej” (Leijonhufvud 1978:79). Den rädsla som Christian ger uttryck för när det gäller kvinnornas, som han upplever det, nyfunna frihet, blir hos Maggan snarare en frihet och en möjlighet att få sätta sitt eget jag i centrum: ”jag kunde införa ett nytt rörelseschema i mitt arbete som sjukgymnast eller stå i duschen efter ett knull med en vilt främmande karl och veta att initiativet kom inifrån mej själv och inte från nån annan” (Leijonhufvud 1978:79f). Men Anna är inte där än, hon är mitt uppe i krisen av det som är Christian och hennes gemensamma liv.

En annan skillnad är Christians allt mer introverta sökande, medan Annas kris snarare gör att hon söker hjälp utifrån. Även om hon inte gillar vad Maggan berättar så söker hon sig till henne och lyssnar på henne. Anna

är också den som kontaktar familjerådgivningsbyrån, genom att ringa till den: ”Jag sa som det var, att mitt äktenskap råkat in i en akut kris och att jag behövde all hjälp jag kunde få” (Leijonhufvud 1978:113). Leijonhufvuds roman speglar därmed inte bara de idéer som beskriver krisen som en uppgörelse med sig själv och sin omgivning, utan här finns också framväxten av ett välfärdssamhälle som en bakgrundsfond huvudpersonerna relaterar till i form av familjerådgivningsbyråer.

För att förstå hur det blir möjligt för den enskilde att skapa sig ett ”mitt” i förhållande till det gemensamma denna har haft i äktenskapet, blir också det nya samhällsnätverk som växer fram under 1970-talet centralt att synliggöra. Det är inte bara ett nytt sätt att prata om kris som förändrar människors möjligheter att handla. Familjerådgivningsbyrån är en sådan faktisk förändring som möter de nya behov kvinnor och män har när det gäller samlevnad, familj och separation (Kollind 2002). Andra förändringar var 1973 års äktenskapslag som gjorde skilsmässa till ett individuellt val snarare än ett samhälleligt. 1974 års lag om fri abort – tillsammans med p-pillret som kom 1964 – kan också betraktas som att individen, och då främst kvinnan, fick större makt att själv bestämma över barnafödandet (Ljungström 2009). Dessa nya inslag i välfärdssamhället förändrade förutsättningarna för hur individen relaterade till samhället och andra individer. Så när Anna ringer till familjerådgivningsbyrån för att få ”all hjälp” hon kan, så bör detta ses i ljuset av de många förändringar som samhället hade genomgått.

Det är, vill jag mena, genom dessa förändringar som det under 1970-talet ges handlingsutrymme för den enskilde individen att på allvar börja fråga sig vad som ska betraktas som ”mitt liv” och vad som därmed inte är det gemensamma livet med någon annan. Men det är också en förändring som föder en frustration, inte minst hos en man som Christian, som nu inte har möjlighet att styra och bestämma över kvinnans liv. Mitt och vårt liv separeras i högre grad och de verktyg den enskilde får att förhålla sig till detta är bland annat en popularisering av kunskapen kring de psykiska kriserna. Det handlar därmed inte bara om en samhällsförändring, utan i lika hög grad om nya möjligheter att resonera kring frågan om det egna livet, nya idéer som vi bland annat finner i självhjälpsböckerna.

Ett patologiskt inre

Även om mycket av förklaringarna till behovet av att utveckla en förståelse för de kriser individen kunde genomgå utgick från och definierades genom pågående samhällsförändring, så fanns det också ett resonemang i olika former av psykoanalysen som mycket tydligare definierade krisen som något mänskligt. Under 1970-talet var det främst jagpsykologin och den psykodynamiska psykoterapiformen som gjorde intåg i den svenska kontexten genom bland annat självhjälpsböcker och som jag därför kommer koncentrera mig på i detta stycke. Men den var inte den enda förklaringsmodellen för att förstå kriser som något inneboende i människans biologi, snarare än ett samhällsfenomen.

I den tidigare citerade boken *Krisen vid livets mitt* ger Fried inte bara en psykoanalytisk förklaring av krisen, utan intresserar sig också för biologins förklaringsvärde. Jag ska stanna vid denna beskrivning innan jag går vidare med det psykoanalytiska perspektivet. Genom den mänskliga biologin verkar det finnas en förhoppning att upptäcka ett naturvetenskapligt svar för krisen, att den finns och alltid har funnits. I kapitlet ”Den hormonella bakgrunden” tar hon utgångspunkt i det mänskliga åldrandet och kopplar sedan detta till livskriser i 40-årsåldern. Vad gäller kvinnans kriser söker hon en möjlig förklaring i att äggstockshormonerna minskar vid den ålder som medelålderskrisen sägs komma: ”Den viktigaste effekten av den minskade produktionen av äggstockshormoner vad gäller diskussionen av medelålderskrisen är att den rubbar feedback-förhållandet mellan äggstockarna, hypofysens framlob och binjurebarken” (Fried 1978:25). För mannen söks svaret i den minskade aktiviteten i testiklarna, som sägs kunna ge både ”utmattning, psykisk instabilitet, libidoförlust, potensrubbningar, irritabilitet och depression” (Fried 1978:27). Sammankopplingen görs inte av Fried, men den uppmärksamma läsaren ska på egen hand förstå att detta är självklara tecken på medelålderskrisen hos mannen. Resonemanget avslutas dock med en försiktig eftertänksamhet: ”Det är naturligtvis möjligt att utvecklingen som ligger bakom medelålderskrisen hos bägge könen inte har något med hormonell instabilitet att göra alls, men det finns vissa tecken på samband mellan krisen och klimakteriet” (Fried 1978:27). Trots detta trevande försöker författaren förklara de kroppsliga förändringarna som sjukdomstecken av en

kris, tecken som blir centrala för att ställa en diagnos och ge behandling. Sökandet efter det egna jaget – vad som är mitt – framställdes här inte som frammanat av tidsandan, eller relaterat till samhällsförändringar, utan snarare betraktas detta sökande som förprogrammerat i den hormonella instabiliteten hos både kvinnan och mannen.

Sökandet efter en patologi blir centralt, där den underliggande tanken är att hitta en möjlig väg för att klassificera de individer som behöver hjälp och stöd i form av behandling. Men som poängterats i tidigare etnologisk forskning är denna form av sökande efter psykiatriska orsakssamband inte friställd från den historiskt kulturella kontext den är en del av (Gerholm 1993). Karin Johannisson tar sin utgångspunkt i denna forskning när hon skriver att ”vissa symtom inte är anomalier och avvikelser inuti en kultur, utan karakteristiska uttryck för den” (Johannisson 2010:247). Ett liknande sökande efter en patologi finns också i psykoanalysens strävan att förklara individens längtan att finna sitt autentiska jag.

Det autentiska jaget

Frieds bok har sin utgångspunkt i jagpsykologin, vilken hade utvecklats inom psykologin av Heinz Hartmann och Anna Freud efter andra världskriget. I USA hade också psykologen Erik Homburger Erikson skrivit centrala verk och det är Erikson som Fried refererar till när hon skriver om den förändring som uppstår i medelåldern. Hon menar här att det inte nödvändigtvis är äktenskapet som gör individen olycklig i medelåldern, utan snarare att individen har inträtt i en viss ålder: ”I själva verket var dessa individer inte olyckliga bara på grund av sina äktenskap utan därför att de var 40 – därför att de befann sig mitt uppe i medelålderskrisen” (Fried 1978:10). Vi ska med andra ord förstå de kriser som Anna, Christian och Alvy Singers är inne i, inte som ett utslag av att de separerat från sin partner, utan snarare att åldern har bringat fram en förändring så stor att de nu upplever en kris. Fried förtydligar vad denna förändring kan innebära:

Denna förändring måste helt enkelt bringa oss ur jämvikt. Bland annat innebär den ett val, vilket i sin tur medför en konflikt – särskilt som vi under krisen måste välja mellan alternativ som vi inte så lätt kan utvär-

dera på grund av att vi av olika skäl inte kan definiera dem riktigt klart. Krisen är därför en period av ambivalens och osäkerhet, en tid när vi tenderar att känna leda, vara otillfredsställda och rastlösa, känna oss instängda av livet och plågade av en klåda som vi inte kan komma åt. Å andra sidan erbjuder också just dessa dåligt definierade, konfliktskapande valmöjligheter oss också det första tillfället vi haft på cirka 20 år att omgestalta vårt liv på ett sätt som ligger närmare våra innersta önsknings. Ty denna kris är också främst en period full av kreativa möjligheter, en tid när, som en kvinna sade, vi kan ”konfrontera verkligheten, se på nytt, skala bort många krav som kan ha hindrat oss från att leva på det sätt vi vill och förändra vårt liv medan vi ännu har tid kvar framför oss att leva” (Fried 1978:10).

Det blir inte bara en förändring som skapar en negativ konflikt för individen, utan här definieras också den lika centrala potentialen i själva krisen: att *omgestalta* det som uppfattas som ett förlorat ”mitt”. Det handlar om att ta sitt eget liv på allvar och fundera på hur man vill fortsätta att leva. Vi kan fundera på vad det innebär att betrakta krisen som något ontologiskt mänskligt, något som är jobbigt men nödvändigt för att utvecklas som människa – att vi alla kan drabbas av kriser i livet och att det är något viktigt för den egna utvecklingen (Cullberg 1975).

Ett annat exempel på sökandet efter det autentiska jaget behandlas i självhjälpsboken *Övergångar: Vuxenlivets förutsägbara kriser* som är skriven av journalisten Gail Sheehy 1974 och kom på svenska 1977. I denna bok blir krisen – eller övergången som hon hellre vill kalla denna fas i livet – något som handlar om att i medelåldern vara trogen sig själv: ”genom att släppa fram de undertryckta eller oönskade delarna av vårt jag, förbereder vi oss för formandet av en identitet som verkligen är vår egen. Vi får större frihet att söka sanningen om oss själva och därmed att se världen ur ett sannare perspektiv” (Sheehy 1977:282). Det finns därmed en tanke om att individen är bärare av ett sannare och mer autentiskt jag och något som den enskilde också bör söka efter. Medelåldern blir den övergången i en människas liv där det inte bara skapas en möjlighet att omforma sitt jag, utan det är till och med så att individen bör göra detta.

För att omforma sitt jag är det nödvändigt att individen tar sina känslor på allvar. Upprördhet, sorg och ledsenhet menar till exempel de tre förfat-

Vuxenlivet som en linje eller en väg, men också livet med ett antal övergångar som ska passeras. Omslaget blir både illustrativt och metaforiskt.

tarna Ekselius, Notini och Öberg är nödvändiga känslor för att förstå när man måste fokusera på det egna jaget (1977). Det är därmed individens ansvar att ta sina känslor på allvar och i förlängningen också sitt eget liv. Detta poängteras när de skriver: ”Att känna smärta är en förutsättning för förändring. Ett liv i lugn och konfliktfrihet är inte möjligt annat än till priset av utveckling och förändring” (ibid:3). En central del i denna förändring var att man på många olika plan i samhället började prata mer om det som kan kallas *den kännande människan* (Ekenstam 2007). Nu skulle individen upptäcka de känslor som hon tidigare hade stängt inne eller inte visste fanns (Ljunggren 2017). Det borgerliga idealet som Christian härbärgerar i form av en alienation till sina känslor, blir nu omodernt och inte möjligt att agera utifrån i förhållande till partnern eller andra människor. Snarare blir känslorna centrala redskap i självhjälpsböckerna för att individen – både kvinnan och mannen – ska våga fråga sig vad som är ”mitt egna jag” när denna lämnar ”det gemensamma vårt”. Historikern Jens Ljunggren fångar denna förändring som sker under vad han benämner det långa 1970-talet, alltså en förändring som börjar redan i 1960-talet och fortsätter under 1980-talet, när han skriver att: ”[e]n viktig fråga var vem och vad man skulle vara trogen – kollektivet, familjen, sin partner eller andra människor. Eller var det, för vilket allt fler röster höjdes under den här tiden, mot sig själv?” (ibid:23).

Men känslorna behöver inte vara översvallande, utan kan också komma långsamt. I självhjälpsböckernas resonemang lurar den existentiella ledan som långsamt tränger sig på, den som folkligt brukar benämnas spleen (Johannisson 2010). Under rubriken ”Intimitet och äktenskap” beskriver Fried äktenskapskrisen inte som en omstörtande kris, utan mer som en långsam förändring som sakta uppdragar sig för de drabbade:

Långtråkigt är ett fullt legitimt sätt att beskriva sådant som har fungerat i ett par decennier. ”Det finns miljoner bluesångare om att bli övergiven”, sa en jazzmusiker, men det finns massor av saker som är värre än att vakna och hitta ett avskedsbrev på kudden bredvid sin egen, och det är till exempel att vakna till det långtråkiga i att än en gång se samma gamla ansikte, som har legat där på samma gamla kudde de senaste 25 åren. ”Häromdagen räknade jag ut att jag måste ha lagt minst 1 500 kycklingar sen jag gifte mig, vilken deprimerande tanke!” (Fried 1978:72).

Den gnagande ledan växer sakta fram genom relationen till den gamla kudden eller de alldeles för många kycklingar som tillagats i hemmet. Det blir en ”slags kväljande tristess”, som Karin Johannisson kallar det, som tränger sig in i hemmets alla vrår (Johannisson 2010:133). Föremålen blir här centrala då känslan inte omedelbart går att finna i vår egen kropp, utan snarare är det en form av förlust av den lycka vi tidigare kunna känna av att tillaga den där kycklingen inför en gemensam fredagskväll eller att sova bredvid den man ville skapa ett gemensamt vi tillsammans med. Istället blir det som om kycklingen eller kudden talar till oss: Vart tog mitt jag vägen? Var trasslade allt till sig?

Ett jag i kris

När Christian lever med Anna i deras gemensamma boende vårdar han ömt några pjäser kinesiskt Mingporcelain, men separationen har tårt på hans ekonomi och han känner sig tvingad att sälja dem. Han tar dem till en antikvitetssaffär och innehavaren behåller dem en vecka för att undersöka äktheten. Christian skrattar överlägset åt detta då han ser det som absurt. Det visar sig dock att de är falska: ”Mina porcelainsfigurer som jag vårdat ömmare än ett barn var falska!” (Leijonhufvud 1978:261). Han börjar gråta och han känner sig genomskådad och avslöjad. Situationen får honom att uppleva att han byggt sitt liv på falska antaganden och han kommer till insikt att det finns en annan och sannare Christian: ”Sanningen var kanske att jag förtryckte mig själv? Att jag aldrig vågade visa mig sådan jag var, utan att jag alltid måste föreställa mig och gömma mig bakom olika tuffa, själv-säkra, manliga, framgångsrika roller” (Leijonhufvud 1978:262). Lite senare upplever han att han genomgått en katastrof som gett honom en styrka: ”katastroferna ger oss styrka att leva vidare” (ibid:269). Mingporcelinet åker, precis som det gamla livet, i soporna och genom krisen har han inte bara ifrågasatt vad hans liv är, utan också börjat skapa ett nytt. Porcelinet blir därmed det föremål varigenom separationsprocessen – själva livskrisen – från Anna tydliggörs som något som är möjligt att göra sig av med för att därigenom komma bort från det gemensamma och istället börja bygga upp det egna. Som metafor blir Mingporcelinet det föremål som skiljer honom från det gamla och falska livet, och tar honom ur livskrisen.

Livskrisen har kommit att bli ett begrepp den moderna människan kan använda sig av när denne känner att livet har gått i stå och det som tidigare hölls kärt inte längre riktigt passar in i vad man har kommit att bli. Livskrisen handlar på detta sätt inte bara om vad som är mitt och ditt, utan också om vad som var vårt. I de självhjälpsböcker, romaner och filmer från 1970-talet som analyserats i detta kapitel skrivs dessa idéer fram som något individen bör ta ansvar för och förhålla sig till. Ett sådant ansvar kan handla om att resonera med sig själv och komma fram till hur livet ska levas eller så kan det handla om att söka professionell hjälp. Att ta ansvar för sitt autentiska jag blir centralt. Att slarva bort ett liv är inget alternativ.

Referenser

Litteratur

- Arvidson, Mats, Geisler, Ursula & Hansson, Kristofer (red) (2013): *Kris och kultur: Kulturvetenskapliga perspektiv på kunskap, estetik och historia*. Lund: Sekel Bokförlag.
- Bergman, Helena (2017): "Feminism, kärlek och ilska: Känsloregler och känslopolitik i 1970-talets Sverige". I: Bergman, Helena, Florin, Christina & Ljunggren, Jens (red): *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet*. Stockholm: Appell förlag.
- Cronqvist, Marie & Sturfelt, Lina (2008): "En träff med tidsandan". I: Cronqvist, Marie, Sturfelt, Lina & Wiklund, Martin (red): *1973: En träff med tidsandan*. Lund: Nordic Academic Press.
- Cullberg, Johan (1975): *Kris och utveckling: En psykoanalytisk och socialpsykiatrisk studie*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Djerassi, Carl (2001): *This Man's Pill: Reflections on the 50th Birthday of the Pill*. Oxford: Oxford University Press.
- Ekenstam, Claes (2007): "Den kännande människan". I: Ekenstam, Claes & Johansson, Per Magnus (red): *Människobilder: Tio idéhistoriska studier*. Hedemora: Gidlund.
- Ekselius, Eva (1974): *Ensam far, ensam mor: Hur den ensamstående föräldern löser sina problem*. Stockholm: Bonnier.
- Ekselius, Eva (1977): *Den ömtåliga människan: Om psykisk och social utsatthet*. Stockholm: Esselte studium.
- Ekselius, Eva, Notini, Dag & Öberg, Gunnar (1977): *Människor i kris*. Stockholm: Esselte studium.
- Erikson, Erik H & Erikson, Joan M (2004): *Den fullbordade livscykeln*. 3 utg. Stockholm: Natur och kultur.
- Florin, Christina (2017): "Nya känsloregler för kärlek och sexualitet under 1960- och 1970-talen". I: Bergman, Helena, Florin, Christina & Ljunggren, Jens (red): *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet*. Stockholm: Appell förlag.

- Fried, Barbara (1978): *Krisen vid livets mitt*. Stockholm: Natur och kultur.
- Gerholm, Lena (1993): "Galenskap och djävulskap: En jämförelse av tre förklaringar till schizofreni". I: Gerholm, Lena & Gerholm, Tomas (red): *Ondskans etnografi*. Stockholm: Carlsson.
- Gustafsson, Lars (1989): *Problemformuleringsprivilegiet: Samhällsfilosofiska studier*. Stockholm: Norstedt.
- Hedling, Erik (2008): "Konsten att inte sopa problemen under mattan. Ingmar Bergmans *Scener ur ett äktenskap*". I: Cronqvist, Marie, Sturfelt, Lina & Wiklund, Martin (red): *1973: En träff med tidsandan*. Lund: Nordic Academic Press.
- Hansson, Kristofer (2012): "Crisis and Caring for Inner Selves: Psychiatric Crisis as a Social Classification in Sweden in the 1970s". *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research*, 4, s. 499–512.
- Hansson, Kristofer (2013): "'De svåra kriserna i lifvet kringgår man inte': Psykiska kriser och synen på den utvecklande människan". I: Arvidson, Mats, Geisler, Ursula & Hansson, Kristofer (red): *Kris och kultur: Kulturvetenskapliga perspektiv på kunskap, estetik och historia*. Lund: Sekel Bokförlag.
- Johannisson, Karin (2010): *Melankoliska rum: Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*. Ny utg. Stockholm: Bonnier pocket.
- Kollind, Anna-Karin (2002): *Äktenskap, konflikter och rådgivning: Från medling till samtalsterapi*. Stockholm: Carlsson bokförlag.
- Kärrholm, Sara & Cronqvist, Marie (2009): "Mimesis och moralisk fostran: Sjöwall och Wahlöö som berättande samtidsanalytiker". I: Ahlberger, Christer (red): *Historier: Arton- och nittonhundratalsens skönlitteratur som historisk källa*. Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.
- Leijonhufvud, Åke (1978): *Anna och Christian*. Roman. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Lennerhed, Lena (1994): *Frihet att njuta: Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*. Diss. Stockholm: Norstedt.
- Ljunggren, Jens (2017): "Inledning: Känslor, tid och förändring". I: Bergman, Helena, Florin, Christina & Ljunggren, Jens (red): *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet*. Stockholm: Appell förlag.
- Ljungström, Åsa (2009): "I hamn utan skam". I: Berglund-Lake, Håkan, Hagborg, Anna, Lennartsson, Rebecka & Vallström, Maria (red): *Tidens termik: Hastighet och kulturell förändring*. Umeå: Boréa.
- Lundell, Ulf (1976): *Jack*. Roman. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Notini, Dag & Sjöberg, Anita (1976): *Flykten till missbruk: Varför flyr människor till sprit, knark och piller?* Stockholm: Natur och kultur.
- Olsson, Jenny-Leontine (2011): *Kön i förändring: Den svenska könsrollsforskningen 1959–1979*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Piuva, Katarina (2005): *Normalitetens gränser: En studie av 1900-talets mentalhygieniska diskurser*. Rapport 2005:III. Stockholm: Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

- Sheehy, Gail (1977): *Övergångar: Vuxenlivets förutsägbara kriser*. Stockholm: Alba.
- Sheehy, Gail (1982): *Våga nya vägar*. Stockholm: Alba.
- Sundström, Gun-Britt (1976): *Maken: En förhållanderoman*. Stockholm: Bonnier.
- Thorvall, Kerstin (1976): *Det mest förbjudna*. Roman. Stockholm: Bonnier.
- Wiklund, Martin (2006): *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. Diss. Lund: Lunds universitet.
- Öberg, Gunnar & Öberg, Bente (1979): *Skilsmässa, sorg och förluster: Kristerapi som alternativ till vårdnadsutredning. En effekt- och processtudie*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.

Film

- Annie Hall (1997). Regi av Woody Allen. Los Angeles: Metro-Goldwyn-Mayer.
- Scener ur ett äktenskap (1973). Regi av Ingmar Bergman. Färösund: Cinematograph.

Gåva och offer

Om organdonation till en nära anhörig

Markus Idvall

Vi blev väckta kvart över fem på morgonen. Dags för duschning och tvätt. På med vita operationskläder och långa strumpor. Inte lämna sängen. Man börjar med donatorn, så jag var steget före Lasse hela tiden. När jag låg färdigklädd var han inne och vände hos mig. Slogs av tanken: Var det sista gången jag fick se honom?

”Be en bön”, sa jag.

”Jag älskar dig” (Fehrman-Ekholm [1998] 2004:21f).

Varje år utförs cirka 400 njurtransplantationer i Sverige. Majoriteten av dessa sker med organ från avlidna givare eller donatorer. Men drygt var tredje njurtransplantation genomförs med en njure från en så kallad levande donator. I boken *Morgongåvan* berättar läkaren Ingela Fehrman-Ekholm om sin egen njurdonation till maken Lasse som hade varit njursjuk i flera år. Boken som kom ut i slutet på 1990-talet första gången och som sedan har publicerats i nya upplagor skrevs för att kunna läsas av patienter och anhöriga på landets transplantationskliniker. Fehrman-Ekholm hade dubbel kompetens på området. Utöver sin erfarenhet som njurdonator var hon docent och överläkare i njurmedicin. I boken beskriver hon hur beslutet att donera växte fram och hur hon genomgick en medi-

cinsk utredning som banade väg för donationen. I citatet ovan närmar sig operationerna – donatorsoperationen och den parallella transplantationen då den uttagna njuren placeras och sys fast i mottagarens öppnade kropp – samtidigt som nervositeten stiger hos de två huvudpersonerna.

Transplantation med levande donator väcker frågor om den egna kroppens gränser i förhållande till en annan persons kropp. Behandlingen som i första hand utförs med donatorer som är syskon eller partner till mottagaren sätter fokus på relationer mellan enskilda familjemedlemmar, både inom kärnfamiljen och inom den utvidgade, släktbaserade familjen. På vilket sätt delar individer med sig av sin egen kropps hälsa och funktion och sitt eget engagemang i förhållande till sina närmaste? Hur kan ”min” kropp bli vägen till ett bättre liv för en annan individ och för en hel familj rent av? Hur kan ”din” hälsa och ”vår” gemenskap konvergera i en persons strävan att ge sin ena njure till någon annan?

Innan jag formulerar syftet med detta kapitel vill jag hänvisa till den franske sociologen och antropologen Marcel Mauss. Då denne på 1920-talet gav ut sitt numera klassiska arbete om gåvan som ett normativt system präglad av ömsesidighet eller reciprocitet hade den första njurtransplantation ännu inte ägt rum.¹ Detta skedde först år 1954 och platsen var Boston i nordöstra USA. Ändå har Mauss långa och vindlande essä om gåvans funktion och mening i den förmoderna världen genom åren varit en inspirationskälla i olika antropologiska och sociologiska arbeten om organtransplantation. Gåvans sociala och moraliska betydelse för mottagare och donator har utretts från olika aspekter (se t ex Fox & Swazey 1992, [1978] 2002, Lock 2002). Nedan ska jag bygga vidare på denna tradition genom att undersöka hur förbindelserna mellan olika aktörer laddas med moralisk innebörd och med känslor under de specifika faserna av en transplantationsprocess. Dessa förbindelser som gäller vad för slags gåva en njurtransplantation är förknippad med ska knytas till några analytiska ingångar som Mauss ger utrymme för i sin essä. Dels vill jag peka på den typ av bindande gest som Mauss diskussion av erbjudandet och invitationen öppnar för.

¹ Essän om gåvan publicerades ursprungligen under titeln ”Essai sur le don: Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques” i tidskriften *L'Année Sociologique* år 1925. För denna text har jag använt mig av en engelsk nyutgåva och nyöversättning av texten (Mauss 2016).

Dels fokuserar jag på en form av bindande känslor som Mauss intresse för förpliktelsen samt tacksamheten i motsats till skulden kan sammankopplas med. Därtill ska jag använda några infallsvinklar från ett av hans andra arbeten, närmare bestämt *Sacrifice: Its Nature and Functions* som kom ut 1898 i samarbete med religionsvetaren och arkeologen Henri Hubert (Hubert & Mauss [1898] 1964). Målet är att utifrån Marcel Mauss analytiska gåvoperspektiv, där offer kan vara ett inslag, undersöka hur föreställningar om vårt gemensamma liv, som är familjens självklara utgångspunkt och motiv, tar avstamp i en enskild persons överväganden och kroppsliga integritet. Det perspektiv som min njure innebär, eller rent av min *ena* njure för att understryka kroppens eller njurparighetens² roll i sammanhanget, sätter fokus på frågor om hur den egna kroppen kan växla mellan att vara privat och allmän egendom i den specifika kontext som anhörigdonation utgör. Här riktas intresset mot hur detta förallmänligande av min kropp går till. Hur blir min njure inte bara en resurs för en annan persons kroppsliga hälsa, din framtid, utan också stödjepunkt för hur vårt gemensamma liv ska fortsätta? Syftet med kapitlet är att utifrån de frågor som temat mitt och ditt ställer undersöka kroppens och gåvans gränser i det sammanhang som transplantation med levande donator utgör.

Empirisk utgångspunkt är en intervjustudie som jag genomförde för ett tiotal år sedan med personer som hade donerat sin *ena* njure till en nära anhörig.³ Fyra kvinnor och fem män, som antingen var syskon, make, maka eller sambo till mottagaren, intervjuades om sina upplevelser som levande njurdonator. Berättelserna som jag fick höra sträckte sig liksom i Fehrman-Ekholms bok över flera år i personernas liv och minnet av den stora händelsen var både starkt och tynande på ett till synes motsägelsefullt vis.

² Inom anatomin används adjektivet ”parig” om den typen av organ som finns i par i den mänskliga kroppen, exempelvis njure och lunga.

³ Intervjuerna med anhörigdonatorerna ingick i ett flerårigt postdoktoralt arbete om organtransplantation som bland annat bedrevs inom ramarna för Vårdalinstitutet (ett nationellt forskningscentrum för vård- och omsorgsfrågor under åren 2002–2014).

Att förbinda sig för en nära anhörigs skull

Olle var strax under fyrtio när jag intervjuade honom för drygt tio år sedan. Han var näst yngst i en syskonskara på fyra personer, tre bröder och en syster. Drygt tre år tidigare hade Olle blivit bjuden till sin äldste bror Måns för att fira dennes födelsedag. Inget konstigt i det. Syskonen och deras respektive familjer hade för vana att fira gemensamma födelsedagar. Även syskonens föräldrar brukade delta. Olle mindes händelsen som att det började med tårta och kaffe och presenter till födelsedagsbarnet. När ett par timmar hade gått lekte alla syskonbarnen i trädgården medan de vuxna satt kvar vid bordet inomhus och samtalade. Måns delade plötsligt ut ett informationsblad som han hade fått av sin läkare på sjukhuset. Han brukade vara rätt förtegen om sin njursjukdom, men nu ledde han in samtalet på ett oväntat spår. Informationsbladet handlade om njurtransplantation med levande donator och Olle förstod snart att Måns var i stort behov av en transplantation för att slippa den dialysbehandling som han var beroende av för stunden men som han upplevde som ytterst plågsam och tidskrävande. Att få en njure från en avliden person verkade inte heller vara något alternativ. Måns menade att kön till transplantation med avliden donator var ofantligt lång och att det kunde ta tre, fyra år innan han fick en ny njure på det viset. Alla var ganska omskakade av det som Måns berättade. Han fick några frågor förstås, men sedan blev det rätt tyst bland de församlade. Olle visste inte vad han skulle säga, men han kände sig starkt påverkad. Han ville hjälpa sin bror fast först ville han läsa informationsbladet mer grundligt och få tillfälle att fundera lite extra därhemma. Följande dag ringde han till sin bror och erbjöd sig att genomgå den typen av undersökning som beskrevs i informationen. Han mindes telefonsamtalet som att han sade att ”vi kan kolla och se om det passar”. Olles andra bror, visade det sig, hade också erbjudit sig, men det blev till sist bara Olle som genomgick den medicinska utredning som varje tänkbar donator alltid utsätts för innan en eventuell transplantation sker.⁴

⁴ Beskrivningen av hur det gick till när Olle beslöt sig att donera sin ena njure till sin bror Måns har en del fiktiva inslag. Strukturen för beskrivningen är överensstämmande

I intervjuerna med syskondonatorerna kom det fram att en gemensam sammankomst med familjen eller släkten ofta var startpunkten för den transplantation som de senare skulle komma att delta i. Viktoria blev liksom Olle medveten om sitt syskons, i detta fall en storebrors, svåra situation först i samband med ett födelsedagskalas som samlade hela släkten. I Emils fall skedde samlagen genom att hans njursjuka syster sammankallade sina syskon till en gemensam träff. På så vis är det ofta ett slags invitation som ligger till grund för hur donationsprocessen påbörjas. Det är en typ av gest som påminner om den invitation som Mauss ([1925] 2016:124–125) urskiljer som betydelsefull för hur en stor gemensam fest, *the potlatch*, realiseras. Transplantationerna ska inte liknas vid en fest, men den blir en stor händelse i de berördas liv och som sådan ställer den krav på en form av förannonsering som ser olika ut beroende på om den som inviterar är syskon eller partner till den person som är påtänkt som donator. I det senare fallet, när målet för invitationen är en maka, make eller sambo till den njursjuka, är det den lilla snarare än den stora familjen som utgör sammanhanget för hur en individ kan inviteras till att erbjuda sin ena njure. Hannes beslut om att erbjuda sig skedde till exempel efter att han under en följd av år bevittnat hur hans hustru blivit allt sjukare samtidigt som de levde ett gemensamt liv med vardagssysslor och fritidsaktiviteter. Redan när de träffades fick han veta att hon var njursjuk, men det var först när de fick barn tillsammans och hon inte längre kunde klara sig utan dialysbehandling som hans beslut att erbjuda sin ena njure avgjordes.

Inom den lilla familjen är det sålunda insjuknandeprocessen som spelar roll för hur den blivande donatorn – en make, maka eller sambo – inbjuds till att erbjuda sig. Njursjukdomen begränsar familjen alltmer på olika sätt i de dagliga aktiviteterna. Det blir allt svårare att leva ett normalt liv tillsammans och utvägen som det innebär att partnern erbjuder sin ena njure känns till sist given. Min njure kan bli din njure om den medicinska utredningen ger klartecken för det.

I linje med Mauss tankar vittnar njurdonatorernas berättelser om ett

med hur Olle berättade om sin donation, men en rad detaljer av mer utsmyckande karaktär har lagts till, på ett fiktivt men inte överkligt sätt, för att levandegöra och samtidigt tydliggöra berättelsen. Viktigt i sammanhanget är att Olles, Måns och övriga intervjuersoners och anhörigas namn i texten är fingerade namn för att skydda deltagarnas integritet.

slags system för gåvan. Det är ett system där både invitationen och erbjudandet fyller en funktion för hur en donationsprocess påbörjas. Vid syskondonation har, som vi har sett ovan, invitationen till en gemensam sammankomst ofta en central betydelse för hur en potentiell donator slutligen erbjuder sin ena njure. Orsaken är att insjuknandet inte sällan sker en aning i skymundan till följd av att vuxna syskon i regel bor på olika håll och saknar kontakt med varandra dagligdags. När den möjliga donatorn är en partner till den njursjuka ser invitationen annorlunda ut. I detta fall är invitationen mer kroppsligt situerad än strategiskt övervägd och erbjudandet indikerar att en gräns för vad som är ett acceptabelt gemensamt liv har passerats.

Vad som egentligen styr när individer erbjuder sin ena njure efter att ha uppmärksamats på en nära anhörigs insjuknande kan vara svårt att förklara. Det som tycks gemensamt för både syskon- och partnerdonationer, och som Mauss ([1925] 2016:118–119) utifrån sina annorlunda, förhistoriska exempel också berör i sin text om gåvan, är att ett erbjudande ofta handlar om en sorts känsla av förpliktelse hos den berörda personen. Erbjudandet bestäms av en uppfattning att hen i denna situation som uppkommit måste förbinda sig till att lösa problemet för den njursjuka anhöriga personen. Att erbjuda sig att bli njurdonator framstår på så vis som en sorts situationsbunden förpliktelse som så småningom övergår i att hen faktiskt också blir njurdonator (men inte alltid förstås). Denna förpliktelse, som kan vara lika mycket tvång som frihet för individen, beskrivs ofta av donatorerna själva med utgångspunkt i att de gjorde det som kändes självklart eller naturligt att göra. När donatorsoperationen sedan närmar sig är den blivande donatorn visserligen spänd och nervös, men samtidigt övertygad om att hen gör rätt. Överlämnandet av min njure till din kropp blir nu endast en fråga om tidpunkt.

Den nyopererade kroppen och uttagets offer

En donatorsoperation är en speciell sorts operation. Genom att den utförs för att ta ut ett friskt organ ur en kropp som har utretts och godkänts medicinskt tack vare sin höga grad av lämplighet är den olik de flesta andra

operationer som oftast syftar till att ta bort sjuk vävnad eller malignitet. Donatorsoperationer kan genomföras på olika sätt och är enligt en lärobok från början av 00-talet beroende både av ”kirurgens vana och förtrogenhet” och av ”anatomiska omständigheter” (Bäckman & Fehrman-Ekholm 2002:100). Njuren kan tas ut genom öppen kirurgi antingen genom ”ett flanksnitt” eller genom ett ”främre horisontellt buksnitt”. Flanksnittet som är den traditionella tekniken kan ”orsaka besvär” och ”försvåra” för donatorn medan buksnittet som är ”mer krävande” operationstekniskt sett ofta innebär ”endast måttliga besvär” för donatorn. En tredje teknik som var på frammarsch när mina intervjupersoner opererades i början av 00-talet och som idag är dominerande bygger på en form av titthålsteknik som innebär att man undviker att utsätta kroppen för ett stort snitt och därmed kan korta vårdtiden för donatorn. Samtidigt har denna så kallade laparoskopiska teknik sina begränsningar ur anatomisk synvinkel så till vida att endast kroppens vänstra njure kan tas ut på detta sätt (Bäckman & Fehrman-Ekholm 2002:101). Om det i den medicinska utredningen visar sig att donatorns vänstra njure fungerar bättre än den högra ställs kirurgen inför ett problem eftersom donatorn enligt de principer som har utvecklats inom verksamheten egentligen ska behålla sin bästa njure och donera den av njurarna som har lägst, men ändå fullgod, funktion.

När donatorerna berättade om sin operation, om hur uttaget av njuren ur den egna kroppen hade gått till, framgick det tydligt hur det rörde sig om en händelse eller passage i livet då de själva inte var vid medvetande. För den som opereras innebär en donatorsoperation några timmars nedsövning och på så vis utgör operationen av nödvändighet en lucka i en kedja av händelser och i den egna berättelsen. Donatorsoperationen inbegriper den korta men kritiska tid under en donationsprocess då den egna kroppen är passiv, blottad och oförmögen till motstånd. Hur uttaget av njuren blev för donatorn utgår istället från den nyopererade kroppen i donatorberättelserna. Uttaget beskrivs som lönande i längden, men under själva utförandet var det smärtsamt. Som följd av det konstitueras donatorernas berättelser av en narrativitet kring ett slags uttagets offer i form av den nyopererade kroppen. I denna berättelse är rollerna ombytta för donator och mottagare när dessa vaknar upp efter sin respektive operationer. Donatorsoperationen har tillsammans med transplantationen inte bara

fullbordat gåvan utan också lett till donatorns förvandling till patient samtidigt som mottagaren verkare kryare än någonsin. I berättelserna framträder den nya situationen med hjälp av att två tydliga motpoler ställs emot varandra. Jakob konstaterade till exempel att han själv, donatorn, var ”trött” på samma gång som hustrun, mottagaren, var ”pigg” efter operationerna. Han mindes hur hon ”körde upp” honom ur hans säng. Ulla var på motsvarande sätt ”trött” efter uttaget av njuren medan hennes man ”var uppe och sprang”. Anna ”mådde dåligt” samtidigt som hennes nytransplanterade bror ”kutade rundor” och var hur pigg som helst. Hon kom ihåg att ”de försökte få upp mig i ett par dagar innan de lyckades”. Operationerna påverkade aptiten också. Viktoria beskrev hur hennes bror dagen efter operationerna åt tre tallrikar köttsoffa, medan hon själv ”spydde som en kalv” så fort hon försökte äta.

Den egna kroppen ställs i förgrunden med uttaget av en njure. Att proceduren som det innebär att genomföra en donatorsoperation förvandlar en frisk människa till patient ter sig inte oproblematiskt. Här finns en moralisk laddning som har sin upprinnelse i själva det offer som uttaget av njuren kan liknas vid. Det är ett offer som bygger på att en individ offerar en del av sig själv till förmån för en annan person, offerar min ena njure som ska bli din nya njure. Detta offer sker i den genomgående rationella kontext som nutida biomedicin utgör, men delar samtidigt egenskaper med den speciella typ av förmodernt, religiöst offerande som Marcel Mauss tillsammans med Henri Hubert beskrev i sin gemensamma essä. Att offra en del av sig själv är dock ingen tydlig praktik i Mauss och Huberts text. Det förmoderna offersystemets grundaktörer är istället den som offerar (*sacrifier*), den som utför offret (*sacrificer*) samt den som offeras eller offret (*victim*) (Hubert & Mauss [1898] 1964:19–49). Tillsammans skapar denna trio en forntida logik som innebar att offret sällan eller aldrig överlevde, medan de som offerade i princip vann allt i sammanhanget tillsammans med den som utförde offret. I den senmoderna transplantationsvärlden överlever däremot offret samtidigt som det, som det tycks, också vinner något i sammanhanget. Offret – den levande donatorn – får i detta hänseende en dubbelroll gentemot sina motaktörer: mottagaren och familjen som båda offerar genom att låta en nära anhörig offra sig (läs: donatorn) respektive kirurgerna som utför offret (de sistnämnda ett slags överstepräster

i den sekulariserade biomedicinens tjänst). Den levande donatorn, eller den friska patienten, utsätter sig inte för något absolut offer utan iscensätter snarare den speciella typ av offerande som i den förmoderna världen innebar att offret också var en gud (*a god*) eller en människa med en gudomlig personlighet (*a divine personage*) (Hubert & Mauss [1898] 1964:77–94). Guden underkastade sig rollen som offer i den specifika kontexten, men kunde samtidigt ha egen autonomi (*own autonomy*) och en moralisk status (*a moral person who has a name*) i förhållande till sin omgivning (Hubert & Mauss [1898] 1964:79).

Detta slags frivilliga offer som den förmoderna världens gudar underkastade sig är alltså också vad senmoderna levande donatorer uppnår när de utsätter sig för donatorsoperationen. Uttaget av någons njure tycks på så vis laddat med en speciell moralisk energi. Denna sistnämnda aspekt är väsentlig inte minst för dem som utför offret när de tar ut en njure ur en frisk kropp, och därmed skadar denna, för att ge liv (funktion och mening) åt en väntande sjuk kropp. I själva det moment som börjar med att kirurgen med ett snitt öppnar donatorns kropp krockar nämligen för ett ögonblick den medicinska rationalism som står bakom en organtransplantation med de etiska riktlinjer som säger att en läkare ska undvika att skada personer som kroppsligt sett är oskadade. Donatorsoperationen försvaras likväl genom den nytta som den bidrar till liksom den strävan att skada så litet som möjligt som den är förenad med, exempelvis med hjälp av titthålsoperationer. Samtidigt finns också en legitimerande diskurs som redogör för de komplikationer som trots allt kan uppstå för levande donatorer. Utgångspunkt är att det frivilliga offret måste bygga på en medvetenhet om riskerna. Inom ramen för denna diskurs påminns även om de dödsfall som förekommit i samband med donatorsoperationer i andra länder men, framhålls det med viss emfas, aldrig i Sverige (Bäckman & Fehrman-Ekholm 2002:101).

För familjer och mottagare, de som offerar, kan den etiska tyngd som det frivilliga offret är associerat med inom sjukvården anta magiska proportioner genom att själva handlingen förefaller att utmana ödet på något sätt. Att somliga njursjuka faktiskt tackar nej till donationserbjudanden från sina egna anhöriga är till exempel inte helt ovanligt. Det beslut till stöd för transplantation som blivande donatorer kan fatta för sin egen sak behöver heller inte alltid stå oemotsagt. Personer i familjekretsen kan säga nej till

den donation som en donator in spe själv planerar för. Det offer som familjen ser framför sig i form av njurens uttag från en nära familjemedlems kropp associeras här sannolikt med ett ingrepp som inte bara är i strid med vad som uppfattas som etiskt befogat i den specifika situationen, utan också med vad som antas vara ett lagom förhållningssätt i en situation där en familjs öde kan utmanas på ett övermodigt vis. Samtidigt leder denna typ av ställningstagande från en familjs sida, att en person som vill bli donator inte tillåts bli detta, till en rad frågetecken kring individens rätt att fritt förfoga över sin egen kropp, sin rätt att ge sin ena njure till en nära anhörig oavsett eventuella risker eller motiv.

En viktig parameter i berättelserna om uttagets offer är mot denna bakgrund att de ombytta rollerna som ovan beskrivits mellan donator och mottagare trots allt bara är en kortvarig historia. Situationen när donatorn förvandlas till patient och mår dåligt är nämligen tidsbegränsad i hög grad. Oftast rör det sig bara om några dagar innan donatorn har återhämtat sig så pass mycket att hen och mottagare mår ungefär lika bra. Sista dagarna på sjukhuset kan därför bli en rätt angenäm tillvaro för de båda nyopererade. Olle kom ihåg att hans bror frågade honom om han inte kunde stanna lite extra så att de kunde åka hem samtidigt. Emil valde på motsvarande sätt att stanna hos sin syster på sjukhuset över helgen trots att han hade kunnat åka hem redan på fredagen. Och Anna flyttade in till sin bror och delade sal med honom efter några dagar när denne, som hade varit mycket spänd inför operationerna, gav sin tillåtelse till det då han förstod att allting hade gått bra både för Anna och för honom själv.

Tacksamhet, skuldkänslor och glömska

Mina intervjuer med njurdonatorerna ägde rum ett till två år efter transplantationen. Livet hade i stort sett återgått till det normala för intervjupersonerna. Samtidigt hade tiden efter transplantationen präglats av någonting nytt. Vad händer inom en familj och släkt efter en så stor och viktig händelse som en transplantation där donatorn tillhör den egna kretsen? Hur återhämtar sig en familj eller släkt efter en sådan omskakande upplevelse? På vilket sätt upprätthålls minnet av donationen som inneburit att min njure blev din nya njure inom ramarna för vårt gemensamma liv?

Donatorerna berättade om den stora tacksamhet som de mötte från flera inom både familjen och släkten. Egentligen börjar en sådan utveckling redan på sjukhuset under de första dagarna efter transplantationen. Olle fick i likhet med de andra intervjuade donatorerna flera besök på sjukhuset. Det var inte bara hans sambo och barn som dök upp utan även hans föräldrar kom dit för att visa sin uppskattning. Anna som mådde dåligt efter operationen ringde sin man och bad honom att vänta en dag innan han och deras son kom på besök. Hennes vuxna dotter kunde däremot inte hindras utan kom på besök samma kväll efter transplantationen, med ”en jättestor blombukett”.

Tacksamheten fortsätter att inrama donatorernas vardag även efter sjukhusvistelsen. Jakob som gav sin ena njure till sin hustru mötte stor uppskattning inom släkten. Inte minst hans svärmor och hans svägerska berömde honom för det som han hade gjort gentemot sin hustru. Emil fick ett guldhalsband av sina föräldrar när han kom hem från sjukhuset som ett erkännande av hur dottern eller systemen hade räddats till ett nytt liv. Tacksamheten som riktas mot en donator kan också stamma mer direkt från mottagaren av njuren. För Viktoria innebar donationen att hon och hennes bror närmade sig varandra. De kunde tala om njuren rätt ingående med varandra fortfarande. Så fort han hade varit på medicinsk kontroll ringde han till henne. Även Anna menade att hon och hennes bror hade kommit närmare varandra efter transplantationen. Att min njure blev din njure har därmed inte bara en medicinsk effekt utan också en social och kulturell sådan i den meningen att individer kanske än mer än tidigare känner sig förbundna med varandra.

Även den medicinska personalen har del i att tacksamheten rotar sig i relationerna. Redan på sjukhuset möter donatorerna personalens uppskattning för det som de gör för sin njursjuka anhörig. Ulla berättade hur den kirurg som skulle operera henne precis innan hon sövdes sade till henne att hon gjorde en väldigt fin sak. Och när operationen var över gav en annan av läkarna – klinikens professor – henne beröm för den fina njure som hon hade donerat till sin make. Efter sjukhusvistelsen tar ofta arbetskamrater och goda vänner över ”tredje partens” erkännande av den goda gärning som en donator gör. Särskilt i början möter donatorerna denna bekräftelse från sin omgivning. Men även senare kan denna sorts uppskatt-

ning uttryckas i ord och gester från personer utan egentlig inblick i situationen för den aktuella familjen eller släkten. Att ge bort sin ena njure är helt enkelt en handling som är godheten förkroppsligad.

Samtidigt som tacksamheten sätter prägel på familjerelationerna efter en transplantation kan donatorer ibland vara extra försiktiga i sitt förhållningssätt gentemot mottagaren, vilket troligtvis hänger samman med vad Renée Fox och Judith Swazey, utifrån Mauss gåvoperspektiv, har kallat gåvans exceptionella ”storlek” eller ”betydelse” (*magnitude*). I sina böcker om den tidiga organtransplantationsverksamheten i USA har dessa två författare framför allt pekat på hur njurtransplantation med levande donator riskerar att försätta mottagare i en ohållbar situation till följd av de skuldkänslor som de kan uppleva gentemot donator. Fox och Swazey (1992:40, [1978] 2002:20–27) menar att det finns en risk för ”gåvans tyranni” för hur mottagare uppfattar sin belägenhet efter att först enbart ha upplevt nytta av den transplantation som de har genomgått.

Tanken på skuld kan på så vis framkalla en varsamhet hos donatorn i förhållande till mottagaren och familjen i stort. Att skuldkänslor på alla sätt och vis ska undvikas inom familjen är föresatsen. En njurdonator vill knappast inta rollen som ett slags moralisk fordringsägare gentemot mottagaren (Mauss [1925] 2016:99). Men, hur dämpar donatorn sina egna fordringar och sitt eget tillgodohavande? Hur undviker hen att bli borge-nären som ställer omöjliga krav? Hur blir min njure verkligen din njure utan minsta förbehåll på något vis?

Hannes betonade hur viktigt det var att inte skapa något slags tacksamhetsskuld hos personen som har mottagit njuren. När det gällde hans hustru var det helt klart att njuren nu var hennes och att han inte gjorde några anspråk på den. På liknande vis hade Emil svarat sin syster att ”det är din njure nu” när hon frågade om han tyckte att det var rätt att hon, med sin nya njure, deltog i en medicinsk studie som hon hade blivit tillfrågad om. Emil hade svarat henne att han inte trodde att det skulle vara någon risk för henne att delta i studien, men förklarade för mig att han på sätt och vis tyckte att det var onödigt att hon frågade honom om lov. Tacksamhet får inte gå till överdrift. Och att göra anspråk på njuren som har transplanterats vore att göra anspråk på personen i fråga, menade Emil. Som levande donator kan man inte ha några pretentioner på den som har tagit emot ens njure.

Om skuldkänslor är den stora risken för en mottagare är känslan av att vara bortglömd eller negligerad en risk för donatorn. I en av intervjuerna berättade en kvinna om sin upplevelse av omgivningens otacksamhet efter donationen. Ingen mindes hennes insats längre samtidigt som hennes make – mottagaren av hennes njure – fick all uppmärksamhet från släkt och vänner, menade den intervjuade. Lika mycket som maken hade hon genomlidit en stor sak, men det var förlorat ur allas minne. Nu upplevde hon det som ett tomrum i kroppen där njuren en gång hade suttit. Hon bar på en stor oro som ingen kunde hjälpa henne med. Hon var rädd att hon skulle bli sjuk på samma sätt som hennes man hade blivit tidigare genom att den enda njure som hon hade kvar plötsligt skulle sluta fungera.

Vårt gemensamma liv

Hur gick det för njurdonatorn och läkaren Ingela Fehrman-Ekholm och hennes make Lasse efter operationerna? Boken *Morgongåvan* innehåller beskrivningar inte bara av tiden fram till donationen och transplantationen utan också hur livet blev efteråt. Fehrman-Ekholm låter dessutom familjens övriga medlemmar komma till tals. Lasse får ett eget kapitel i boken, liksom de båda sönerna. Vårt gemensamma liv kommer till uttryck i hur familjens olika medlemmar minns åren som följde efter den stora händelsen. Ingela hade några månaders konvalescens innan hon var tillbaka på sitt arbete fullt ut. Under en period var hon nedstämd eftersom "[i]ngen frågade efter mig" (Fehrman-Ekholm [1998] 2004:27). För Lasse tillstötte en del komplikationer som innebar flera återbesök på sjukhuset. Bland annat upplevde han en avstötning bara någon månad efter transplantationen. Allting redde ut sig för den nytransplanterade och snart kunde familjen leva ett normalt liv igen med arbete, fritidsaktiviteter och semesterresor.

Bokens berättelse erinrar om hur mina intervjupersoner beskrev sin erfarenhet som njurdonatorer. I bägge fallen syns ett bestämt mönster för hur en levande donator delar sin kropp med en njursjuk anhörig, ger sin ena njure till vederbörande. Med utgångspunkt i Marcel Mauss essä om gåvans betydelse i arkaiska samhällen vill jag beskriva detta mönster i ter-

mer av ett moraliskt och emotionellt grundat system där förbindelserna mellan olika aktörer är avgörande för hur gåvosystemet konstitueras. Systemet präglas härvidlag av tre rörelser som var och en gestaltar en brytpunkt för hur föreställningen om vårt gemensamma liv försvaras, etablerar sig och förändras mellan de två huvudaktörerna – donatorn och mottagaren – liksom inom familjen i stort.

I den första rörelsen insjuknar en person i njursjukdom och öppnar samtidigt för en process inom släkten eller familjen där en eller flera individer förbinder sig genom att erbjuda sin ena njure. I den andra rörelsen äger ett uttag från någons kropp rum som sätter spår i hur hågkomsterna av denna händelse formas. Det nedsövda tillståndet för donatorn under operationen och det smärtsamma uppvaknandet i en kropp som är nyopererad ger stoff åt ett slags offerberättelser där ett plågsamt men tillfälligt eget patientskap står i centrum. Och i den tredje rörelsen är tacksamhet och skuld två stora, motstridiga känslor som ska hanteras i olika relationer inom både släkt och familj och framför allt i förbindelserna mellan donator och mottagare, vilka kan vara syskon till varandra eller makar/sambor. Idealet är att min ena njure blir din nya njure snarare än min förlorade dito. Min vinst i sammanhanget existerar härvidlag inom ramarna för vårt gemensamma liv snarare än inom boningarna för min egen kropp.

När Ingela Fehrman-Ekholm satte punkt för sin beskrivning hade det gått tio år efter donationen och transplantationen. Hennes vid denna tidpunkt vuxne son Gabriel mindes hur det var när han som tioåring hade fått höra att hans mamma skulle ge sin ena njure till Lasse som inte var hans riktiga pappa:

Jag kommer ihåg att när mamma frågade vad jag tyckte så svarade jag rakt ut: "Självklart ska du göra det". Jag vet inte om jag riktigt förstod vilka risker som det innebar, men jag visste att det var en bra sak att göra. Stämningen hemma var inte den bästa. Det var mycket tjafs. Även om det inte var så farligt, så är det inte kul när inte familjen fungerar som den ska. (Fehrman-Ekholm [1998] 2004:58)

Att moderns njurdonation hade varit något som var självklart att göra var alltså en stark känsla hos den vuxne sonen trots att mottagaren inte var

hans biologiska pappa. Samma slags känsla mötte jag hos mina intervju-personer när dessa ett eller två år efter donationen reflekterade kring vad de hade varit med om. Att ge ”min ena njure” var ingenting dessa behövde försvara inför sig själv (eller inför mig som intervjuare). Det hade skett helt naturligt på något vis. I ljuset av denna hållning framträder återigen den moraliska eller rent av den offermagiska kraft som tycks genomsyra gåvosystemets förbindelser. Transplantation med levande donator är härigenom en praktik grundligt förankrad i en känsla av förpliktelse främst gentemot nära anhöriga, men också gentemot samhället i stort i viss mån.

Referenser

- Bäckman, Lars & Fehrman-Ekholm, Ingela (2002): ”Donation – en förutsättning för transplantation”. I: Johnsson, Cecilia & Tufveson, Gunnar (red): *Transplantation*. Lund: Studentlitteratur.
- Fehrman-Ekholm, Ingela ([1998] 2004): *Morgongåvan med tillägg: Erfarenheter, tankar och fakta kring en njurdonation*. Stockholm: Knipplabla.
- Fox, Renée C & Swazey, Judith P (1992): *Spare Parts: Organ Replacement in American Society*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Fox, Renée C & Swazey, Judith P ([1978] 2002): *The Courage to Fail: A Social View of Organ Transplants and Dialysis*. New Brunswick & London: Transaction Publishers.
- Hubert, Henri & Mauss, Marcel ([1898] 1964): *Sacrifice: Its Nature and Functions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lock, Margaret (2002): *Twice Dead: Organ Transplants and the Reinvention of Death*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Mauss, Marcel ([1925] 2016): *The Gift*. Expanded edition. Selected, annotated, and translated by Jane I Guyer. Chicago: Hau Books.

Det låsta skåpet

Gränser och medicinering inom äldreomsorgen

Åsa Alftberg

Äldreboende, ofta kallat särskilt boende, är numera en vanlig företeelse. Oavsett hur begreppet tolkas (som avskilt och separerat? Som speciellt och utanför det vanliga?) är boendet både en institution och ett hem. Det innebär att det bär drag av både institutionell, offentlig omvårdnad och en privat, hemlik sfär (jfr Magnússon 1996, Öhlander 2007, Whitaker 2009). I den äldre personens rum eller lägenhet framträder det privata med störst tydlighet. Det är här den boende ska sätta sin personliga prägel genom egna möbler och föremål. Gemensamhetsutrymmen som kök, matplats och tv-hörna görs mer offentliga. Här finns få personliga föremål och det är utrymmen som förväntas att delas av boende och personal. Dock ser tillgången på det gemensamma utrymmet olika ut – personalen tar plats i köksdelen och förbereder maten medan de äldre sällan vistas där. Vid matborden har de boende sina respektive platser och om personalen sitter med är det i sin roll som professionella. De matar den som behöver hjälp och deras eventuella deltagande i ätandet sker enbart som pedagogisk måltid. I de boendes privata rum är den institutionella omvårdnaden mindre synlig, men dock påtagligt närvarande genom eventuella hjälpmedel, framför allt den anpassade sängen som är höj- och sänkbar med grindar eller sidoskydd för att hindra den som ligger i sängen att ramla ur. Denna säng tillhandahålls av boendet för att personalen ska kunna utföra sina arbetsuppgifter på ett ergonomiskt korrekt sätt. Åldrandeforskaren Catharina Nord beskriver äldreboendets säng som en slags *materiell offentlighet*, som

genom sin närvaro symboliserar den intima omvårdnaden och omsorgen som gör den äldre personen offentlig i sitt privata rum (Nord 2012:153).

Förutom mötet mellan privat och offentligt inbegriper vård och omsorg också något som kan beskrivas som ett möte mellan ”mitt” och ”ditt”, i betydelsen vad som är mitt eller ditt att bestämma över. Här finns en gräns mellan å ena sidan den äldre personens rum, föremål och kropp, å andra sidan den professionella omvårdnaden, materialiserad genom institutionens rumslighet och personalens föremål och kroppar. Det handlar både om gränsdragningar och om utsuddandet av gränser. Detta kapitel kommer att diskutera hur gränser mellan mitt och ditt förskjuts, överskrids, upprätthålls och förhandlas om i möten mellan personal och de boende. Jag kommer att utgå från en annan typ av materiell offentlighet än sängen, nämligen *medicinskåpet* som finns i varje boendes rum. Skåpet och dess innehåll, tabletter, salvor och tinkturer, kan användas som en ingång till att skärskåda hur konstruktioner av mitt och ditt ges mening i situationer av omsorg och omvårdnad. Det handlar både om gränser i direkt relation till medicinering men också hur mediciner förmår synliggöra gränser kring integritet och kropp i omvårdnadsarbetet. Detta betyder att jag uppfattar omsorg som en relationell process och praktik (jfr Jeppsson Grassman & Whitaker 2012) som innefattar ständiga förhandlingar kring integritet och varande (Solove 2002). De gränser som förskjuts och förhandlas finns dock i en ojämlig relation, där de boende står i beroendeförhållande till personalen (Harnett 2010). Detta innebär att omsorg bör betraktas ur ett maktperspektiv, vilket också kommer att tydliggöras här med medicinskåpet som utgångspunkt.

Under hösten 2015 och våren 2016 besökte jag vid flera tillfällen sammanlagt sju äldreboenden i södra Sverige med syfte att studera personalens arbetssätt.¹ Med tiden började de för mig inledningsvis okända rutinerna

¹ Studien var del av forskningsprojektet *Införandet av kunskapsbaserad palliativ vård för äldre personer i särskilda boenden – KUPA*, forskningsledare professor Gerd Ahlström, Institutionen för hälsovetenskaper, Lunds universitet. Projektet är finansierat av Vårdalstiftelsen, Vetenskapsrådet, Familjen Kamprads stiftelse, Lunds universitet, Centrum för samskapad palliativ vård (Linnéuniversitetet), Lunds kommun genom Palliativt Utvecklingscentrum (Region Skåne och Lunds universitet), Greta och Johan Kocks stiftelse och Ribbingska minnesfonden. Den delstudie jag genomförde innefattade deltagande observationer av omsorgspersonalens arbete på äldreboenden när det gäller palliativ vård, och syftade till att undersöka personalens synsätt och praktiker vid ett palliativt förhållningssätt.

och lokalerna bli välbekanta och familjära. Boendenas rumsliga utformning var överraskande lika trots den stora geografiska spridningen, och i alla de äldres rum fanns ett medicinskåp. Skåpet var ofta vitt och ganska litet, placerat på väggen i lägenhetens enda rum eller uppsatt i det anslutande badrummet. Ibland var det liksom dolt, placerat inuti ett lite större vägg- eller köksskåp ovanför en pentrydel. På några platser hade ett köksskåp konverterats till medicinskåp, vilket uppenbarades genom det lås som då anordnats. Medicinskåpen var alltid låsta och det var enbart personalen som hade nyckel. Övriga föremål som tillhörde den äldre personen var fullt synliga och åtkomliga, men medicinerna var alltid inlåsta och därmed gömda.

Till skillnad från den anpassade sängen är medicinskåpets materiella offentlighet mera osynlig och dold. Medan sängen utan tvekan uppfattas som en del av den äldre personens hem på boendet, verkar medicinerna vara ett mer främmande inslag. Medicinskåpet är så att säga personalens tillhörighet. Även om läkemedlen formellt tillhör den äldre personen, är det personalens ansvar att tillhandahålla dem, i rätt mängd och i rätt tid. Denna sammanblandning av mitt och ditt framträder oftast som rutinar-tad och oproblematisks, vilket framgår av följande fältanteckningar:

Undersköterskan Maria knackar på hos en kvinna och går in och säger att det är dags för medicin. Det är bara en liten tablett du ska ha nu, säger Maria till kvinnan. Hon låser upp medicinskåpet och tar fram påsen med Apodos (läkemedel i förhand doserat av apotekspersonal och förpackat i försluten plastpåse) och öppnar den. Hon lägger tabletten på bordet framför kvinnan och tar ett glas vatten till henne. Kvinnan sväljer snabbt tabletten med en klunk vatten och under tiden skriver Maria sin signatur på signeringslistan. Kvinnan ger sedan glaset till Maria som håller ut vattnet i vasken i det lilla pentryt vid medicinskåpet.

Rutinerna kring medicinering framstår som självklara och naturliga arbetsuppgifter på äldreboendet. Men läkemedlen bör också betraktas som medskapare av den sociala relationen mellan boende och personal. Utdelningen av exempelvis tabletter, ögondroppar eller insulin med alla handgrepp som detta medför – nyckelknippan som tas fram, skåpet som låses upp,

kontrollen av dosering, överräckandet av tabletter i en liten plastkopp, på sked, i handen eller direkt i munnen på den äldre personen, signaturen som görs med kulspetspennan på signeringslistan – allt detta förefaller som ett normaltillstånd, ett skeende utan komplikationer. Men vad händer om vi granskar relationen och dess mikropraktiker närmare, med utgångspunkt i görandet av gränser mellan mitt och ditt, mellan personal och boende? Först vill jag dock klargöra läkemedlets specifika sammanhang och meningsskapande betydelse.

Mediciners ambivalenta mening

Mediciner har en speciell laddning med referens till det grekiska ordet *farmakon*. Begreppet syftar på läkemedlets (eller drogens) inneboende ambivalens på grund av sin förmåga att fungera både som ett botemedel och som ett gift. En medicin kan inte sägas vara *antingen* läkande *eller* skadlig, den är på samma gång *både och*. Den uppfattas som skadlig eller botande beroende på den situation som läkemedlet ingår i (Derrida 1997). Genom en felaktig dosering kan den läkande effekten bli direkt farlig. Även rätt dosering och användning av mediciner kan ge så kallade biverkningar, vilket är en intressant ordalydelse av läkemedlets påverkan. Somliga effekter är sådana som eftersträvas, medan andra betraktas som mindre önskvärda och de klassificeras därmed som biverkningar. Sammantaget är alla typer av påverkan från läkemedlet egentligen en del av dess effekt, men beroende på patientens symptom och hur medicinen ordinerats reduceras vissa av effekterna till att betraktas som biverkningar (jfr Conrad 1985).

Antropologerna Susan Whyte, Sjaak van der Geest och Anita Hardon (2002) menar också att mediciners ambivalenta mening bland annat kan tillskrivas deras kapacitet att både *ge och ta kontroll*. Denna kontroll finns i relationen mellan individen och läkemedlet – läkemedlet skapar kontroll över symptom, över kroppsliga besvär – men också i sociala relationer individer emellan där medicinen ingår, till exempel mellan läkare och patient eller som i detta kapitel mellan omsorgspersonal och äldre personer. Här kan kontrollen handla om vem som har tillgång till läkemedlen och vem som ansvarar för hur de ska användas. Även på en övergripande samhällslig nivå finns en kontrollerande relation genom att mediciner

binder samman individen med sjukvården och läkemedelsföretagen (Hansson 2010, Lundin 2007).

Till medicineringens kontext hör också att just äldre personers bruk av läkemedel har uppmärksammats och delvis definierats som ett problem. Socialstyrelsen har konstaterat en kraftig ökning av andelen äldre som använder mediciner, och att antalet läkemedel har ökat per person, vilket anses leda till ökad felmedicinering eller övermedicinering (Socialstyrelsen 2011). Från det professionella vårdområdet betonas vikten av att ta sina mediciner i rätt mängd, i rätt tid och under rätta förutsättningar. Patienter som inte följer rekommenderade ordinationer riskerar att drabbas av onödigt lidande samtidigt som detta ger en ökad samhällskostnad. Enligt en rapport från Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU 2009) bedöms äldre personer vara den grupp som mest avviker från de rekommendationer som följer med läkemedlet. Detta skulle bero på att äldres användande av mediciner ofta är komplext och långvarigt, och att det kan finnas kognitiva nedsättningar eller andra svårigheter som beror på individens åldrande. Eftersom denna åldersgrupp också använder många läkemedel, ökar risken för medicineringsfel (Fastbom 2006).

Äldre personers ökade användning av mediciner beror delvis på att nya läkemedel har introducerats och nu kan användas för behandling, men framför allt på att åldrandet och dess medföljande förändringar har medicaliserats och numera betraktas som åkommor som bör åtgärdas (Conrad 2007). Detta betyder också att äldre personer förväntas ta ansvar för en så hälsofrämjande livsstil som möjligt och förebygga åldrandet och dess konsekvenser på olika sätt, delvis med mediciner (Alftberg 2012). Hur den äldre individen hanterar sin medicinering blir därför av största vikt (Alftberg 2015, 2017).

I det följande kommer jag att beskriva olika situationer där läkemedlen står i centrum för görandet av omsorg, och där personalen och de boende intar olika positioner och förhållningssätt. Utgångspunkten är de fältanteckningar som skrevs ned i samband med de observationer som genomfördes. Jag har valt att använda längre utdrag från fältanteckningarna för att skildra situationernas detaljer och ge närvarokänsla, vilket är i linje med det etnologiska begreppet *tät etnografi* (Öhlander 1999:84).

Personalens arbetsredskap

När jag kommer till boendet på förmiddagen står alla medicinskåp i de boendes rum öppna. Här används inte traditionella lås med nyckel utan digitala lås. Det är ett datoriserat låssystem som fallerat, och för att personalen ska kunna komma åt medicinerna under dagen måste de lämna skåpen öppna. Detta leder till viss diskussion bland personalen om det elektroniska systemets oberäknelighet och underförstått de risker som kan uppstå kring de olåsta skåpen.

De risker som personalen uppfattar handlar om läkemedlens ambivalens. Medicinerna är både bot och skada och de olåsta medicinskåpen skapar en osäker situation. Det synliggör också hur medicinerna inte betraktas som de boendes tillhörigheter, trots placeringen (och förskrivningen och betalningen) av dem. Med olåsta medicinskåp har personalen inte längre kontroll över ”sina” mediciner, utan vem som helst – både boende och tillfälliga besökare – har tillgång till dem. Det som är personalens ansvar hotas nu av den krånglande teknologin.

Med tanke på hur förvaringen av mediciner på de äldre personernas rum är så strikt reglerad genom det låsta medicinskåpet, är det med förvåning jag vid ett tillfälle noterar två nyligen levererade Apodosrullar – flera ihopsatta Apodospåsar med dosering för flera veckor – som ligger framme i köket under eftermiddagen. Personalen har mycket att göra och först efter några timmar placeras Apodosrullarna i respektive medicinskåp. Eftersom köket framstår som personalens rum som de boende aldrig vistas i, kan läkemedlen ligga synligt exponerade där. I köket uppfattas de inte som riskfyllda och farliga. Detta tydliggör ytterligare hur medicinerna uppfattas som personalens ägodel och hanteringen av dem som något som ingår i personalens ansvar när det gäller omvårdnaden av de äldre personerna.

Som sagt förväntas äldre människor att ta ansvar för sin medicinering och i förlängningen sin hälsa, men på äldreboendet övertas detta ansvar av personalen. Att de äldres läkemedel framstår som personalens tillhörighet gör också att det kan uppfattas som naturligt att påbjuda mediciner även när de boende med tydlighet visar att de inte vill ta dem. Detta är vanligast när det gäller personer som är drabbade av olika demenssjukdomar.

Nedan följer två exempel på situationer där personer med demens använder olika uttryck och former av motstånd:

Gunhild (boende) får sin frukost, och Karin (personal) krossar alla hennes tabletter direkt i den öppnade påsen. Hon använder en tesked och slår på tablettpåsen som hon placerat på fönsterkarmen. Sedan klipper hon upp påsen och strör pulvret försiktigt över gröten som Gunhild äter. Karin ber att få låna skeden som Gunhild äter med och matar henne sedan med den medicinblandade gröten. Gunhild säger ”nej”, hon tycker det smakar illa, men äter det ändå när hon bli matad. Karin säger att hon vet att ”det smakar otäckt, men bara en sked till”. Gunhild får sedan tillbaka skeden och fortsätter äta på egen hand.

Ove (boende) vill inte ta sin medicin i samband med kvällsmaten. Anette (personal) lägger tre tabletter i hans soppa så han kan ta dem med skeden, men han undviker noga att ta dem. Anette tar skeden och börjar mata honom, och tar då med tabletterna på skeden. Ove säger ”nej” med hög röst och när han fått tabletterna i munnen så spottar han strax ut dem på bordet. Denna procedur sker flera gånger. När Ove spottar ut tabletterna säger Anette att han inte får spotta ut dem, han måste ta sin medicin, ”det har doktorn sagt”. Anette pratar ganska mycket hela tiden med hög röst, säger åt Ove att han måste ta medicinen, att han inte får spotta ut dem så. Ove säger åt Anette att vara tyst flera gånger, och kallar henne för dum och liknande. Stämningen blir alltmer uppjagad. Anette smyger till sist in tabletterna i Oves smörgås, under påläggget. När Ove tar en tugga av sin smörgås upptäcker han tabletterna, och spottar ut dem igen. Anette ger upp och tar tabletterna i en servett som hon stoppar i sin ficka.

Det är personalens arbetsuppgift att tillhandahålla de boendes mediciner, men de möts i skildringarna ovan av motstånd. Detta leder till att medicinen här synliggör andra gränser i relationen mellan boende och personal, de som handlar om integritet och kropp. Personalen försöker införa medicin i de boendes kroppar på ett sätt som kränker de äldre personernas integritet. Gränser förskjuts eller överskrids. Ur personalens perspektiv kan läkemedlen även förstås som ett sätt att skapa kontroll över de boendes kroppar (jfr Whyte, van der Geest & Hardon 2002), vilket synliggör maktoabalansen i omsorgsrelationen.

Det är dock viktigt att komma ihåg att utdelningen av mediciner sker i ett välmenande syfte. Det är inte av elakhet som personalen försöker tvinga de äldre personerna utan det handlar om synen på ansvar för de boendes välbefinnande. Jag menar dessutom att synen på mediciner som personalens ”arbetsredskap” spelar in här. Personalen ser läkemedlen som ett av sina verktyg för att tillförsäkra de boende en så god hälsa som möjligt.

Situationerna som beskrivs ovan är heller inte typiska eller vanliga, utan är ett av flera förhållningssätt som finns till medicinering. Andra situationer kan innebära att personalen möjligen försöker truga den äldre att ta sin medicin, men om det inte lyckas nöjer man sig med att rapportera till ansvarig sjuksköterska att läkemedlen inte tagits vid detta tillfälle. Många personer på äldreboenden har någon form av demenssjukdom och personalen kan känna sig klivna i att ansvara för de äldre personernas välbefinnande samtidigt som de ska bevara deras integritet. Utebliven medicinering kan leda till obehagliga symptom eller smärta. Samtidigt känner omsorgspersonalen inte alltid till vilken typ av medicin som de boende tar och vilken effekt den ger.

Förhandling

Om exemplen ovan visade hur mitt och ditt förskjuts och överskrids i vissa situationer finns andra exempel som pekar på den förhandling som sker mellan boende och personal. Den äldre personen framstår här tydligare som en individ eller aktör, någon som blir lyssnad på. Detta hänger säkerligen samman med att de äldre personerna i exemplen ovan har någon form av demenssjukdom, medan följande exempel inbegriper en äldre kvinna utan någon kognitiv nedsättning:

Margit (boende) ska ha medicin på morgonen, men Pernilla (personal) vill först att hon dricker lite nyponsoppa för att slippa ta tablettorna på fastande mage. När Margit sitter i fåtöljen bredvid sängen och dricker nyponsoppa tar Pernilla fram en Apodospåse ur medicinskåpet. Pernilla sätter sig bredvid Margit och öppnar påsen och håller fram fyra tabletter i handen, en Alvedon och tre mindre tabletter. ”Ja, ska jag ta dem, jag vet inte?” säger Margit. Pernilla svarar att det får hon själv bestämma. Margit

tvekar. ”Vad tycker du?” frågar hon Pernilla. Pernilla säger återigen att det kan bara Margit bestämma, men om Pernilla ska råda henne så verkar ju Alvedonen bra tillsammans med det morfinplåster hon har vilket leder till att kroppen gör mindre ont. Margit säger då att hon ska ta Alvedonen. Pernilla frågar om hon ska dela den, men Margit vill ta den hel. Pernilla hjälper henne genom att försiktigt ge henne Alvedonen direkt i munnen och sedan tar Margit glaset med nyponsoppa och sväljer ned tabletten, men det är svårt. ”Du får nog dela de andra”, säger hon. Pernilla säger då att det var bara Alvedonen som var en sådan stor tablett, de andra är mycket mindre. Margit gapar och Pernilla ger henne de tre små tabletterna samtidigt, hon lägger dem försiktigt på Margits tunga. Margit sväljer men säger att hon tycker de fastnat i halsen. Pernilla hämtar ett glas vatten och ber Margit dricka mer så att tabletterna följer med ned i magen.

Även om det är personalen som genom sin nyckel till medicinskåpet tillhandahåller medicinerna, finns ett visst utrymme för Margit att förhandla om sin medicinering. Förhandlingen gäller inte vem som ”äger” medicinerna – det är tydligt att det är personalen som gör det – utan gäller integritet och självbestämmande. Margit får, eller tar, en möjlighet att reflektera över om hon ska ta tabletterna eller inte. Även om beslutet fattas i en kontext som består av förväntan på henne att ta sina läkemedel för att minska smärta och må bättre, är det ändå i teorin möjligt att avstå från medicinerna. I omsorgens relationella praktik kan finnas möjligheter för de boende att utmana och tänja gränserna för till exempel medicineringen och dess rutiner (jfr Harnett 2010).

När Margits beslut är fattat och medicineringen genomförs är det två kroppar som möts. Då Pernilla placerar tabletterna i Margits mun sker egentligen en större överträdelse än i exemplen ovan där medicinerna förmedlas via sked eller en smörgås. Munnen är en av de mest privata delarna av kroppen, samtidigt som den är en förbindelse mellan det yttre och det inre av våra kroppar (Falk 1994). När Pernilla använder sin egen hand för att lägga tabletterna i Margits mun, överskrider hon den gräns som vanligen finns i sociala relationer. Men i en relation som präglas av omsorg och omvårdnad blir denna handling naturlig. Överskridandet mellan mitt och ditt blir snarare en sammanflätning av den boendes och personalens kroppar. När den boendes kropp inte räcker till – Margit kan inte själv ta tablet-

terna till sin mun – blir personalens kroppar ställföreträdare för den äldre personen. Handlingen innebär inte ett överskridande i negativ bemärkelse, en integritetskränkning, både på grund av att Margit gett uttryck för sin vilja och för att Pernillas rörelser är mycket försiktiga.

En annan typ av förhandling sker när den boende vill eller kräver mer medicinering än brukligt, vilket inte är ovanligt. Detta leder till en förhandling mellan mitt och ditt – vem har rätt att bestämma över medicinerna? – vilken då sker på den äldre personens initiativ:

Siv (boende) sitter vid bordet som står vid fönstret i hennes rum. Hon ser orolig och ledsen ut. ”Jag sitter här och väntar på slutet”, säger hon. Hon berättar också att hon har svårt att andas och hon tar korta snabba andetag. Britt (personal) sätter sig bredvid henne och frågar om Siv vill ha lite vatten. Siv svarar inte, utan upprepar istället att ”nu är det nog snart slutet”. Britt svarar ”nejdå” med tröstande röst och påpekar hur många gånger Siv känt så här och bara en stund senare så känns allt bättre igen. Siv menar att hon skulle känna sig bättre om hon fick någon medicin, och Britt låser upp medicinskåpet och tar fram signeringslistan och kontrollerar den. På morgonen har Siv fått mild lugnande medicin, så Britt frågar om hon vill ha Alvedon istället. Siv svarar att hon helst vill ha något starkare. Britt säger att hon måste ringa sjuksköterskan i så fall, eftersom hon inte har mandat att bestämma detta. Britt tar upp sin telefon och samtalar med sköterskan. Under samtalet förklarar Britt att hon skulle vilja ge Siv Alvedon, och jag förstår att sjuksköterskan frågar om Siv har ont eller liknande. ”Nej, hon är orolig och mår inte bra”, svarar Britt. Av samtalet framgår att det är möjligt att ta två tabletter per dygn av den lugnande medicinen. Britt bläddrar i mappen med signeringslistan och hittar en läkemedelslista som hon läser högt för sjuksköterskan: Jo, det står en tablett två gånger dagligen, men då finns ju inte möjlighet att ge lugnande framåt kvällen om det skulle behövas, påpekar Britt. Britt och sjuksköterskan enas om att ge två Alvedon istället. Britt lägger på och tar fram två Alvedon från skåpet till Siv och förklarar att det är bättre att ta Alvedon nu, och spara den lugnande tablett till senare om det skulle behövas. Siv verkar nöja sig med detta och tar de två tabletterna, en i taget, och sköljer ned med en mugg vatten som står på bordet. Britt skriver upp medicinintaget i signeringslistan och låser in den igen.

Här sker en förhandling först mellan Siv och Britt, sedan mellan Britt och sjuksköterskan. Det som är mitt och ditt att bestämma över utökas till att även inbegripa sjuksköterskan, som har ett större formellt ansvar för de boendes medicinering. Läkemedlen som omsorgspersonalens arbetsredskap innefattar gränser gentemot ansvarig sjuksköterska och i förlängningen läkare, vilka fungerar som yttersta kontrollanter av medicineringen på grund av ambivalensen kring bot och hot. Samtidigt innebär den delegering av medicinska arbetsuppgifter som idag sker från sjuksköterska till omsorgspersonal att allt mer ansvar placeras hos omsorgspersonalen, vilket kan beskrivas som ett uppluckrande av gränser mellan de två yrkeskategorierna.

Det är också påtagligt att det är på Sivs initiativ en förhandling om medicin tas upp. När hennes oro och ångest inte bekräftas utan Britt försöker avleda hennes tankar i syfte att trösta, så väljer Siv att be om en tablett. Att medicinen sedan visar sig bli Alvedon, ett läkemedel som inte anses ha någon egentlig lugnande effekt,² verkar ha mindre betydelse för Siv men kanske också för Britt och sjuksköterskan. Det är tabletten i sig som är väsentlig. Detta hänger samman med hur läkemedel har specifika krafter som uppfattas som ”magiska”: dels förmågan att läka eller förändra kroppar, dels kraften som består av att människor tror på dess verkan och effekter (Hansson 2007). Kanske är det även handlingen som sådan som har en lugnande effekt för Siv: att medicinskåpet låses upp, att få tabletterna i handen och svälja dem medan Britt gör sin anteckning på signeringslistan. Det meningsskapande som då sker brukar kallas för placeboeffekten; Siv vet att en tablett (eller ännu hellre två) gör att hon kommer att känna sig lugnare (jfr Moerman 2002). För Britt ger tabletterna en möjlighet att tillfälligtvis lindra Sivs ångest; genom tillgången till medicinskåpet kan hon avleda Sivs oro.

De förhandlingar som diskuterats ovan är dock villkorade. Förhandlingarna har sin utgångspunkt i att medicinskåpet med dess innehåll snarare betraktas som personalens redskap än den boendes ägodel. Exempelvis kan

² Enligt en amerikansk studie från 2015 har dock läkemedel som innehåller paracetamol, såsom Alvedon, en dämpande effekt på alla typer av känslor, men med en extremt svag effekt (Durso, Luttrell & Way 2015).

Siv inte välja att själv ta en lugnande tablett utan hon måste be personalen om lov. Genom de boendes beroendeförhållande till personalen uppstår behovet av förhandling och den sker på ojämlika villkor.

Att ha nyckeln

Genom att utgå från medicinskåpet och dess innehåll är det möjligt att studera hur gränser mellan mitt och ditt, mellan personal och boende, görs och ges mening i situationer av omsorg och omvårdnad. Det är gränser som rör medicinskåpet och medicinerna som tillhörigheter att bestämma över, men medicineringen tydliggör också gränser när det gäller kropp och integritet i omvårdnadsarbetet. Eftersom omsorg är en relationell process och praktik leder detta till konstanta förhandlingar om var gränsen ska gå mellan det som är mitt att bestämma över, och det som är ditt som du har rätt att bestämma över. Det är dock en relation som innefattar en maktobalans, där den äldre personen står i beroendeförhållande till personalen.

De empiriska exemplen visar på hur mediciner påverkar relationen mellan boende och personal genom sin förmåga att ge och ta kontroll (Whyte, van der Geest & Hardon 2002). I exemplet med Siv skapar hon viss kontroll genom att få läkemedel när hon så vill, men hon kan inte styra över vilken typ av tablett hon får. Britt som personal är den som har kontroll över tillgången, men i kontakterna med sjuksköterskan är det denna som ytterst har kontroll över avvikelsen i Sivs medicinering. Margit är ett exempel där hon kanske inte *tar* men *tilldelas* en viss kontroll genom möjligheten att välja att ta tabletterna eller inte, och där det är påfallande hur gränsen mellan mitt och ditt överskrids – eller sammanflätas – på en förkroppsligad nivå. I de inledande exemplen, Gunhild och Ove, är det personalen som har och tar kontroll över medicineringen trots motstånd från de äldre personerna. Här tydliggörs hur medicinerna enbart uppfattas som personalens egendom eller arbetsredskap, och hur detta leder till att gränser när det gäller integritet överskrids.

Ett betydelsefullt inslag i omsorgsrelationer är således konkreta föremål som har förmåga att påverka relationens utformning. Mediciner uppfattas som delikata saker som måste hanteras med varsamhet, samtidigt som de

ingår i omsorgens vardagliga rutiner. Läkemedlens potentiella farlighet leder till förhandlingar och förskjutningar av gränser i relationen mellan boende och personal. Att ha nyckel till medicinskåpet är inte bara en praktisk formalitet, utan något som både symboliserar och formar relationen mellan omsorgspersonalen och de äldre personerna.

Referenser

- Alftberg, Åsa (2012): *Vad är det att åldras? En etnologisk studie av åldrande, kropp och materialitet*. Lund: Lunds universitet.
- Alftberg, Åsa (2015): "Mellan vanor och faror: Ett kulturanalytiskt perspektiv på äldre människors bruk av läkemedel". *Working Papers in Medical Humanities*, 1(1), s. 1–37.
- Alftberg, Åsa (2017): "New Objects, Old Age. The Material Culture of Growing Old". *Ethnologia Fennica*, 44, s. 23–34.
- Conrad, Peter (1985): "The Meaning of Medications: Another Look at Compliance". *Social Science & Medicine*, 20(1), s. 29–37.
- Conrad, Peter (2007): *The Medicalization of Society: On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Derrida, Jacques (1997): *Apoteket*. Stockholm: Kykeon.
- Durso, Geoffrey R O, Luttrell, Andrew & Way, Baldwin M (2015): "Over-the-Counter Relief from Pains and Pleasures alike: Acetaminophen Blunts Evaluation Sensitivity to both Negative and Positive Stimuli". *Psychological Science*, 26(6), s. 750–758.
- Falk, Pasi (1994): *The Consuming Body*. London: Sage.
- Fastbom, Johan (2006): *Äldre och läkemedel*. Stockholm: Liber.
- Hansson, Kristofer (2007): *I ett andetag: En kulturanalys av astma som begränsning och möjlighet*. Stockholm: Critical Ethnography Press.
- Hansson, Kristofer (2010): "Diskret medicin: Berättelser om astma i annonser och frågelistsvar 1950–1970". *RIG: Kulturhistorisk tidskrift*, nr 2, s. 18–30.
- Harnett, Tove (2010): *The Trivial Matters: Everyday Power in Swedish Elder Care*. Jönköping: School of Health Sciences, Jönköping University, Dissertation Series No. 9, 2010.
- Jeppsson Grassman, Eva & Whitaker, Anna (2012): "Omsorgens former och sammanhang – Utgångspunkter och perspektiv". I: Jeppsson Grassman, Eva & Whitaker, Anna (red): *Åldrande och omsorgens gestaltningar: Mot nya perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundin, Susanne (2007): "Gamla kroppar och nya tekniker". I: Jönsson, Lars-Eric & Lundin, Susanne (red): *Åldrandets betydelser*. Lund: Studentlitteratur.
- Magnússon, Finnur (1996): *Janusansiktet: Vård och vardag på ett sjukhem*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Moerman, Daniel (2002): *Meaning, Medicine and the "Placebo Effect"*. Cambridge Studies in Medical Anthropology. Cambridge: Cambridge University Press.

- Nord, Catharina (2012): "Ett privat liv i särskilt boende – en omsorgssituation av rumslig mångtydighet". I: Jeppsson Grassman, Eva & Whitaker, Anna (red): *Åldrande och omsorgens gestaltningar: Mot nya perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- SBU (2009): *Äldres läkemedelsanvändning – hur kan den förbättras? En systematisk litteraturöversikt*. Stockholm: Statens beredning för medicinsk utvärdering.
- Socialstyrelsen (2011): *Kvaliteten i äldres läkemedelsanvändning: Läkarens roll*, www.socialstyrelsen.se.
- Solove, Daniel J (2002): "Conceptualizing Privacy". *California Law Review*, 90(4), s. 1087–1155.
- Whitaker, Anna (2009): *Åldrande, död och anhörigskap*. Malmö: Gleerups.
- Whyte, Susan Reynolds, van der Geest, Sjaak & Hardon, Anita (2002): *Social Lives of Medicines*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Öhlander, Magnus (1999): "Deltagande observation". I: Kaijser, Lars & Öhlander, Magnus (red): *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Öhlander, Magnus (2007): "En kulturhistorisk betraktelse av hemmets innebörder". I: Silfverberg, Gunilla (red): *Hemmets vårdetik: Om vård av äldre i livets slutskede*. Lund: Studentlitteratur.

Ska vi låna grejor av varann?

Om lånekultur och delandets mikropraktiker

Karin Salomonsson

Just nu bor jag i ett litet kollektiv tillsammans med min pojkvän och ett annat par som är aningen mer bekväma i att låna ut saker än vad vi är, och de verkar tro att vi är likadana. Senast upptäckte jag att killen hade använt min duschhandduk utan att fråga, vilket jag egentligen tycker är lite över gränsen... Å andra sidan har jag börjat frångå mina principer, för det är så *mycket härligare att dela på saker än att dela upp allt i mitt och ditt.* (M 27238¹, min kursivering)

Det här kapitlet handlar om vad som kan hända när saker och ting ska delas genom att låna av andra. Om känslor som väcks, om sociala relationer som sätts på prov och om värderingar som utmanas. Hur kan, som i citatet ovan, ideal och principer påverkas av mötet med en blöt duschhandduk? Spontant tycker den unga kvinnan att det är att gå ”lite över gränsen...”, men gränsen för vad? Respekten för det personliga ägandet eller gränsen för det socialt och kulturellt acceptabla lånebeteendet? Hur har denna gräns uppstått och hållits efter och vem har auktoritet att övervaka den? Det är ingen slump att det är just den använda duschhandduken som tas upp som bevis för att principer om vem som ska få låna vad,

¹ Inom detta accessionsnummer finns ett tjugotal svar från studenter, vilka som ett led i sin utbildning i etnologi under två terminer har fått besvara frågelistan LUF 24I.

verkligen håller på att förändras. Delandet av handduken, med dess fuktiga påminnelse om kroppslig intimitet, är att utsätta en vedertagen lånekultur för en allvarlig prövning.

Lån som studieobjekt

Med hjälp av lånet som utgångspunkt är syftet med det här kapitlet att belysa ägandets och lånandets kulturer, inte minst i ljuset av den alltmer omdiskuterade delningsekonomin, vilken berörs i antologins inledning (Hill 2015, Scholz 2017, SOU 2017:26, Widlok 2017). Jag intresserar mig för hur kulturell mening, moral och normativitet i lånandets mikropraktiker förhandlas och förändras (Botsman & Rogers 2010, Botterill 2010, Fourcade & Healy 2007, Jenkins m fl 2014). I vardagliga och ofta oreflekterade handlingar synliggörs ägandets sociala och kulturella förpliktelser, maktordningar, krav och privilegier, men också delandets möjligheter. Fokus ligger på lån av saker, snarare än pengar – två typer av lån som på många sätt skiljer sig åt.² Det är också lån mellan privatpersoner som familj, vänner eller grannar, framför lån genom till exempel digitala utlåningstjänster, bibliotek eller kommunala verksamheter som i första hand diskuteras.

Citatet som inleder kapitlet är hämtat från ett av de cirka hundra svar som är resultatet av frågelistan *Att låna och låna ut* (LUF 241) som har skickats ut genom Folklivsarkivet i Lund. Tillsammans med diskussioner hämtade från olika forum på nätet³ samt massmediatexter, utgör de grunden för kapitlets analyser och empiriska exempel. I de berättelser jag samlat in framstår lånandet för vissa som något ”mysigt och bra”, för andra som ”djupt pinsamt, ett tecken på fattigdom och misslyckande”. Även om

² Denna forskning är gjord inom ramen för projekten *Lånekulturer – en etnologisk studie av pengar, makt och tillit*, finansierat av Erik Philip Sörensens stiftelse, och *'Tack för lånet!' En kulturhistorisk studie av lånets kulturella och sociala betydelse i skånska landsbygds- och arbetarmiljöer under 1900-talet*, finansierat av Ebbe Kocks stiftelse. Jag vidareutvecklar problematiken i projektet *Lån, makt och moral: En etnologisk studie av lånandets sociala och kulturella betydelser i delningsekonomin och creditsamhället*, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

³ Jag har av forskningsetiska skäl inte angett vilka forum jag har hämtat material från. Av samma skäl har jag gjort vissa språkliga ändringar i texten.

uppfattningarna går isär verkar ett återkommande drag vara de känslor som väcks och den kulturella osäkerhet som syns i undringar som: Till vem bör jag låna ut? Vem vågar jag be om lån? Hur ska jag vårda lånade ägodelar och vad kan jag göra om en låneöverenskommelse bryts? Indignation kring det som uppfattas som förkastliga lånebeteenden dyker titt som tätt upp i dagspress och sociala medier, vilket pekar på att lån av olika slag är kulturellt brännheta zoner.

Teorier som fokuserar hur möjligheter och begränsningar skapas genom så kallad materiell-diskursiv agens är användbara i studier av lån och delande (Barad 2003). Här utvecklas en teoretisk förståelse för hur både diskurser, som till exempel den nu aktuella uppmaningen att dela med andra framför att konsumera nytt, och materia förknippat med lån, som förstörda eller aldrig återlämnade saker, laddas med agens, det vill säga förmåga att skapa handling. En viktig poäng är att det diskursiva aldrig kan skiljas från det materiella, eller vice versa, och frågan om vad som kommer först blir ointressant om vi studerar ”intraaktioner”, det vill säga samspel som skapar både mänskliga och icke-mänskliga aktörer, diskurser och materialiseringar (jfr Damsholt & Simonsen 2009, Åsberg, Hultman & Lee 2012). Att låna kan liknas vid en ”apparat”, där vissa aktörer tilldelas ett visst handlingsutrymme utifrån ett specifikt sätt att förstå världen, och där vissa exkluderande gränser dras (jfr Barad 2003:816, jfr Damsholt 2012). Tal, handlingar, speciella platser och speciell rekvisita signalerar att här handlar det om ”lån”, samtidigt som lånepraktiker strukturerar tid, rum, ting och makt (jfr Göransson 2012, 2017).

De starka känslor som kan dyka upp i samband med lån är alltid relationella, ett resultat av kontakten mellan kroppar, föremål och språkliga och symboliska tecken. Den engelske forskaren Joe Deville som studerat sociala relationer och känslor i samband med skuldsättning, inspirerad av *affect theory*, säger: ”at the centre of affect theory is the relation: things, capacities, possibilities are not inherent or given, but are made and constantly remade in the interconnections, in the encounters, between entities of all sorts” (2015:11). Känslor, betonar den engelska kulturteoretikern Sarah Ahmed, är inget uttryck för det inre självet, utan är sociala och produceras i möten med andra och annat (Ahmed 2004a, 2004b, jfr Frykman & Povrzanović 2016: kap 1). Känslor är visserligen kroppsliga på så sätt att

Foto: Alice Pasqual/unsplash.com

de erfars i, och av, kroppen och får denna att reagera på olika sätt. Men de flätas alltid samman med social och kulturell mening, och kan därför inte skiljas från diskursiv meningsproduktion (Sointu 2015:313, jfr Wetherell 2012). Vissa föremål, symboler, kroppar eller föreställningar väcker starkare känslor än andra, och dessa blir "klibbiga". *Skuld* är ett sådant klibbigt ord som genom sin gradvisa ackumulation av affekt och associationer till andra ord och föreställda händelsekedjor blir svårt att ladda med alternativa, mer positiva betydelser (Ahmed 2004c, jfr Göransson 2012:16).

Lån och värde

Lån av olika slag har alltid en i bred bemärkelse ekonomisk koppling, vilken kan vara svag eller stark. Det kan handla om att överleva månaden ut, eller om att slippa gå till affären och köpa socker *just nu*. Detta ekonomiska värde samsas med olika ideologiska och moraliska värderingar som är kopplade till lånandets praktik och (ut)lånarens tillskrivna och upplevda position i samhället. Lån kan förknippas med empati och solidaritet

(och kanske respektabilitet och stolthet), miljömedvetenhet och köpstopp eller överkonsumtion och dåligt ekonomiskt sinne. Förtroende, tillit och pålitlighet, liksom politiska och moraliska ställningstaganden, är värdebaserade tillgångar (*values*) som kan växlas in till ekonomiska tillgångar (*value*) (jfr Skeggs 2004, Skeggs & Loveday 2012).⁴ Hur uttalade värderingar och ekonomiskt värde samspelar visas i detta citat hämtat från en yngre meddelare:

Jag tycker att det är bra och mysigt att låna och låna ut saker. På så sätt kan man konsumera mindre, alla behöver inte äga samma saker, utan kan i ett grannskap eller i en vänkrets samordna sig, så att de saker som alla tycker sig behöva, kan införskaffas i ett exemplar och saken kan ”vandra runt” i hushållen, så att alla har en resurs att dela med sig av – och får därmed också ta del av alla resurser. (M 27238)

Denna beskrivning av lånande stämmer väl in på de förhoppningar om ett miljövänligt handlande med minskad konsumtion och starkare social samvaro, som idag allt oftare knyts till begreppet kollaborativ eller delad ekonomi. I bokens inledning diskuteras detta fenomen i förhållande till ägande och gränser mellan mitt och ditt. När det inom delningsekonomin talas om att låna handlar det oftast om smarta lösningar för att lätt och friktionsfritt låna saker av varandra. Istället för att köpa nytilverdade prylar utför personer som lånar (eller hyr eller byter) en positivt laddad handling som syftar till ett hållbart samhälle (jfr Corvellec 2016).

Lån av pengar, vilket också kan uttryckas som att vara skuldsatt, har däremot inte alltid samma positiva klang. Banklån, sms-lån, privatlån eller andra former av pengalån har en annan samhällelig och kulturell tolk-

⁴ För tillfället driver Beverly Skeggs och andra forskare på Goldsmiths, University of London, ett projekt med teman som Capital and value, Affective value, Class, ideology and performance, vilket syftar till att undersöka hur values idag i allt högre grad konverteras till value, se <https://values.doc.gold.ac.uk>. Den sedan många år etablerade forskningen och samhällsdebatten kring det sociala livets ”ekonomisering”, har nu följts av begreppet finansialisering som i ”kulturorienterad och sociologisk forskning har [...] använts för att beskriva den breda samhällsomvandling som skett när finansiell ekonomi och finanskultur spridits i samhället i stort”, bland annat nya former för lån (Andersson m fl 2016:8).

ningsram än delningsekonomins, nämligen kreditsamhället (jfr Burton 2008, Ritzer 1995). Här inbegrips företeelser som den stigande graden av belåning, ökande användning av kredit- och betalkort, digitala betalningslösningar och i förlängningen ett kontantlöst samhälle. I Sverige har under senare år förts en debatt om överskuldsättning, bolånebubblor och dubiösa sms-lån (jfr Andersson m fl 2016, Knutsson 2014, Larsson, Svensson & Carlsson 2016, Sandvall 2016, *Överskuldsättning* 2003). I rapporten *Den svenska skulden* beskrivs de svenska hushållens skuldsättning som hög och växande, men kanske ännu inte som ett hot mot hela det finansiella systemets stabilitet (Englund m fl 2015). Ekonomiska svårigheter i samband med sjukdom, skilsmässa eller arbetslöshet riskerar dock att leda till allvarlig ekonomisk utsatthet i ett samhälle där skillnaden mellan de allra rikaste och de fattigaste snarast växer (jfr Hohnen 2007, Syrjälä, Leipämaa-Leskinen & Laaksonen 2014, von Zweigbergk 2016). Hur dessa två olika värdeladdningar av begreppet lån smittar av sig på varandra återkommer jag till längre fram i kapitlet.

Trots den dagsaktuella debatten är varken delningsekonomi eller kreditsamhälle nya företeelser. I det förindustriella svenska bondesamhället hade det enskilda hushållet knappast kunnat överleva utan ett ”finmaskigt nät av bytes-, låne- och arbetshjälpsrelationer” (Löfgren 1994:285) som organiserades i olika lagbildningar, uppbyggda kring samägande och samarbete. Formaliserade lag som till exempel fiskarnas hamnlag, fåbolag och grann- eller bygdelag existerade sida vid sida med mer tillfälliga samlagslag. Det agrara samhället präglades av ett intrikat system av kreditrelationer, där redskap, djur, transportmedel och senare reda pengar bytte händer (t ex Fagerlund 2003, Graeber 2011, Lilja 2004, Perlinge 2005). Arbetsbyte och lån grannar emellan byggde på reciprocitet och liknande livsvillkor. Under 1800-talets senare del förändrades detta som ett resultat av nya produktionsvillkor, ökad social skiktning och större inflyttning till tätorter och städer. Nygamla sätt att dela fanns kvar under stora delar av 1900-talet i granngemensamma frysföreningar, badhus eller tvättstugor (jfr Bradley 2015).

Ett sätt att bidra till att infria förhoppningarna på ett nytt och mer socialt och miljömässigt hållbart samhälle, är att sätta delnings-, och i mitt fall framför allt lånepraktiker, under lupp. Forskning har visat att det är lånande mellan privatpersoner, snarare än kommersiella utlåningsverksamheter, som

får stå modell för den visionära och ”genuina” versionen av delningsekonomi. Därför är det centralt att förstå lånandets mikropraktiker, maktrelationer och kulturella betydelsetilldelning (jfr Jenkins m fl 2014:131).

Vad är ett lån?

När vi frågar om vi kan få låna toaletten, tänker vi knappast bära iväg med toalettstolen. ”Har du en tändsticka som jag kan få låna”, kräver heller ingen återbetalning i form av en oanvänd sticka. Ändå används ordet låna, kanske för att det är lättare att be om något som låter som om det ska återbetalas någon gång i framtiden, än att fastna i de förpliktelser som en gåva kan medföra. Ett lånat föremål kan klassificeras som en hybrid, en gränsgångare som rör sig mellan olika kategorier – är det en gåva, ett begagnat föremål eller ett nyförvärv? Socialantropologerna Staffan Appelgren och Anna Bohlin diskuterar i en artikel om second hand-marknadens attraktivitet de skilda laddningar som nyproducerade varor och begagnade grejor omges av (jfr Fredriksson 2016). För majoriteten av nya varor är det ointressant, eller till och med menligt att skylta med vilka förhållanden de är tillverkade under. Varan ska framstå som obefläckad och skinande ny. Annorlunda förhåller det sig med saker som säljs begagnade. De definieras av att ha ett förflutet, de är redan inbäddade i sociala nätverk och drar därför in sina nya innehavare i en mer ”porös” form av ägande. Det lånade föremålet påminner mer om det begagnade, än om det nyproducerade. ”Whereas ‘pure’ commodities are contingent on techniques of forgetting and veiling (commodity fetishism), second-hand objects, like gifts, are dependent on energies of social remembering and disclosure” (Appelgren & Bohlin 2015:156). I gåvan finns det alltid små lämningar kvar av givaren och den kan därför aldrig helt separeras från denne. Presenten blir aldrig fri från socialitet och nät av ömsesidiga relationer (ibid:159, jfr Mauss [1925] 1972), vilket också Markus Idvall påpekar i sitt kapitel om organdonationer i denna bok. Likadant är det med lånet där gränsen för vem som får göra vad med det utlånade föremålet är diffus. Även om föremålet i second hand-butiken bär på en historia av tidigare sociala relationer, är det ingen tvekan om att det har bytt ägare eftersom någon har betalt reda pengar för det. Lånet mellan familjemedlemmar, vänner och grannar, med

porösa gränser mellan mitt och ditt, saknar denna ekonomiska markör för ett ägarskifte. Det är en av anledningarna, ska vi se längre fram, till att känslor av svek och besvikelse kan infinna sig när låneöverenskommelser havererar.

Olika slags lån har sina specifika, ibland formaliserade men lika ofta outtalade, regler för avbetalning, återlämnande och hanterande av det utlånade. För att något ska definieras som ett lån ska för det första tillgängligheten vara tillfällig och bara gälla under en (o)avtalad tidsperiod. För det andra är det ett faktum att det lånade ägs av någon annan, vilket gör att själva lånet i de flesta fall måste bygga på relationer mellan personer, och mellan människa och ting. Eftersom både tidsuppfattning och synen på sociala relationer kan uppfattas olika kan själva lånandet också framstå som mångtydigt och ambivalent (jfr Bardhi & Eckhardt 2012, Jenkins m fl 2014). Lånets kulturella betydelseladdning är nära förknippad med synen på egendom, ägande och det egna jaget och hur vi som barn uppmanas att dela med oss. Allt eftersom vi blir vuxna kompliceras denna uppmaning, och delande utanför familjen kan bli problematiskt. Habegär och anknytningen till specifika ägodelar, självständighet och grad av beroende av andra personer, behov av att upprätthålla personliga och kroppsliga gränser samt uppfattningar om rättvisa och uppoffringar påverkar villigheten och önskan att dela med andra (Belk 2010:727ff).

Vad som är ett lån och vad som är en gåva är i praktiken inte alltid så lätt att tolka för dem som är inblandade. I Magdalena Ribbings spalt om vett och etikett i *Dagens Nyheter* ställs en fråga om det är OK att lämna vidare lånade "bebiskläder" till en annan förälder, utan att fråga den ursprungliga ägaren om lov? Svaret blir:

Många uppfattar bebiskläder som förbrukningsvaror som man kan ge vidare när de är urvuxna. Gränsen mellan gåva och lån kan vara otydlig. Låna inte ut sådant som har stort affektionsvärde. Specificera lånetid. Om man istället uppfattar det som en gåva, ska man självklart fråga givaren om det är OK att ge vidare.⁵

⁵ [Blogg.dn.se/etikettsfragan/2016/08/30/14423/](http://blogg.dn.se/etikettsfragan/2016/08/30/14423/)

Barnklädernas flytande status mellan gåva, lån eller kommersiell vara understryks i de efterföljande kommentarerna: ”Sälj eller ge bort det du inte vill ha och låt bli att låna ut det du vill bevara som minnen” och ”Men här handlar det väl inte om ett lån? Som jag förstår det var babykläderna snarare en gåva av personlig karaktär, ungefär som ett ärvt smycke”. Att få lov att låna något, eller rättare sagt att bli utvald till att få låna kläder fulla av minnen, kan lätt framstå som en ynnest och en gåva som förpliktar. ”Jag har också en påse kläder som jag har fått låna. Den står i ett hörn, då jag inte vill slarva bort dem. Hade hellre sluppit dem helt, men utlånaren var väldigt envis: ’Jag lånar gärna ut, det är ingen fara.’”

Varför är det då intressant att identifiera olika förståelser av ordet lån och lånande? Jo, för att det är i gränssnittet mellan dessa förståelser som missförstånd, trötter och känslor av svek kan uppstå. Den till synes självklara och allmänna uppfattningen om vad ett lån är, hur lång lånetiden ska vara, hur det lånade föremålet ska vårdas och vem som ska få låna, och hur ofta det kan ske, visar det sig finnas olika åsikter kring. I Folklivsarkivets frågelista om lån ställs frågan om den svarande själv ofta lånar av andra. Majoriteten menar att de inte gör det, och att det nog var vanligare att låna ”förr”. Någon säger att det idag skulle kännas främmande att ens gå in till grannen för att få låna några ägg. En annan ”lånar inte saker speciellt ofta” men verkar i jämförelse ändå rätt så van:

Jag lånar inte saker speciellt ofta och då är det mest småsaker. Extra stolar och en grill från grannen när det är dags att ha en större grillfest, ägg från grannen när butiken har stängt, böcker från vänner, pengar till en glass om jag saknar kontanter. Ibland också lite större saker som man behöver enstaka gånger, t ex ett partytält från bekanta till studentexamen, dotterns bil om vår är på verkstaden eller en släpvagn från arbetsgivaren. (M 27170)

En diskussionstråd på nätet, som resulterar i många reflektioner och svar inleds med en fråga hur grannar som ständigt ska ”låna” – och sedan inte lämnar tillbaka – kan avskräckas. ”Visst kan jag be dem dra åt fanders, men jag vill kunna bo kvar.” Så länge kvinnan som tar upp frågan själv var sambo var det lugnt, men när paret flyttade isär började grannarna ringa på för att låna socker, dammsugare, kaffe, strykjärn och vinflaskor, ofta lite

sent på kvällen. Eftersom huset är lyhört, skriver hon, är det svårt att låtsas som om ingen är hemma. Många råd om hur en på bästa sätt kan säga nej varvas med ett bestämt påstående att dessa grannar har passerat alla gränser för integritet och normalt beteende. ”Lånare (som aldrig återgäldar sina lån) är verkligen en plåga.” I en engelsk studie av lånande på en studentkorridor fick de boende själva beskriva vilken ”slags” lånare de var. Flera beskrev sig som tveksamma till att låna eller låna ut, mest på grund av obehagliga erfarenheter av lån, eller för att slippa diskussioner och bråk kring utlånade prylar. Andra kallade sig själva lyckliga och flitiga lånare, medan vissa sade sig vara ”dåliga” lånare, och menade då att de kanske borde både låna och låna ut oftare (Jenkins m fl 2014:134). Att det idag finns en känsla av att en ”borde” vara delaktig i en delnings- eller utlåningsekonomi, men att det i praktiken tar emot, syns också i mitt empiriska material. ”Jag skulle vilja bli mer lättsam med att låna ut saker, fast ändå inte. Jag har haft så mycket dåliga erfarenheter...” (M 27238).

[Brukar du få frågan om du kan låna ut något?] Inte särskilt ofta, vilket nog handlar om att jag inte tycker om det. Det syns nog på mitt kroppsspråk de gånger jag har fått frågan. Oftast lånar jag ändå ut saken men det brukar tyvärr vara motvilligt. Tycker inte om att jag inte gillar att låna ut saker. (M 27238)

En ideal lånesituation, där båda parter är överens om villkoren och med ett inslag av trevlig samvaro, ser i meddelarnas ögon ut så här:

En ung granne plingade på härförleden för att låna socker till sin kladdkaka. Detta händer relativt sällan men är trevligt när det sker. Dessutom kom han sedan in och bjöd på en bit av resultatet som tack. (M 27238)

Jag har en stor lada där min bästa vän förvarar många av sina saker, på grund av ett par skilsmässor. Vi lånar av varandra hela tiden, och i starten frågade vi varandra innan vi gjorde det. Nu har det blivit så att vi har gemensamma verktyg, men vi har fullständig koll på vilka respektive verktyg som vi håller mest av. När vi har sönder något så köper vi bara nytt, kanske lägger vi samman till det, eftersom vi använder det båda två. (M 27150)

När, var, hur?

Men långt ifrån alla minnen och erfarenheter av lån och delande skildras i så positiva termer. Oftare uppstår missnöje med saker som inte lämnas tillbaks i tid, eller som lämnats tillbaks med skador och slitage, med överutnyttjande av någons vänskap eller ”snällhet”. En kulturell och social osäkerhet kan spåras i de frågor som ofta startar diskussionstrådar på nätet angående lånebeteende: Måste jag låna ut allting precis hela tiden; är jag för snål; får jag lov att säga nej; *hur* ska jag säga nej; hur ska jag våga stå på mig; är jag en snålkärring? Med andra ord, är jag en god eller dålig lånare?

Som Orvar Löfgren visar i sitt bidrag i denna bok framstår det som viktigt att lära små barn att dela med sig (jfr Belk 2010). Men till vem, och gäller det i alla situationer? En förälder ber i en diskussionstråd om råd vad gäller utlån av barnets elbil. Varje gång treåringen är ute och kör på cykelvägen kommer det fram barn och frågar om de får låna bilen. Och varje gång säger föräldern nej eftersom bilen blir dyr att ersätta om den skulle gå sönder. Men hon gör det med oro för att barnet då inte ska få leka med de andra barnen, plus att hon känner sig ”elak”. Ska vi bara köra inomhus, fortsätta säga nej eller börja låna ut, lyder frågan. Svaren varierar mellan att stötta föräldern i att fortsätta att säga nej – ”stå på dig!” – till att mena att leksaker ska delas och barn ska leka tillsammans. Men då är det viktigt att de lär sig hur låneekonomin ska fungera; de andra barnen får bara låna en kort stund, de får turas om med ägaren av bilen och de måste vara försiktiga med den eftersom det är en present, och den är dyr. Efter att ha studerat liknande diskussionstrådar som handlar om cyklar, leksaker i sandlådan eller nya presenter, är slutsatsen den att föräldrarna *vill* lära barnen att dela med sig, de bör till och med kunna låna ut sina leksaker utan att bli känslomässigt upprörda och otrygga eller arga. Samtidigt säger vissa vuxna att de vill inte heller tvinga barnet, eftersom ägandet gör att barnet har rätt att bestämma över sina saker. Och att de själva minsann inte heller vill låna ut allting (som t ex nya skor, mormors guldring eller tandborsten). Här verkar två normsystem krocka; en bör vara givmild och generös och kunna dela på ägodelar. Men om en inte vill måste detta respekteras, eftersom själva ägandet ger legitimitet att säga nej. Det finns en samsyn kring att ägaren av ett föremål (som en leksak) får lov att diktera

de sociala spelreglerna kring detta föremål. Äganderätten verkar med andra ord övertrumfa normen att dela med sig.

I kapitlets inledning nämnde jag att begreppen *values* och *value*, det vill säga värderingar och ekonomiskt värde, är sammantvinnade i låneprocessen. Att låna ut till någon annan demonstrerar att det finns ett förtroende för den personen, en vilja att hjälpa någon ur en besvärlig situation och en förmodan om att lånet ska återbördas och tjänsten kanske återgäldas vid behov. Dessa värderingar om vad som är rätt och riktigt att göra, paras med att ett ekonomiskt värde överförs. Denna dubbla innebörd gör att utlånaren ofta upplever det som dubbelt kränkande om det utlånade inte lämnas tillbaka i tid, eller är skadat på något sätt. En kvinna berättar i ett upprört inlägg på en blogg, att hon *aldrig* mer ska låna ut någonting, inte ens en gummisnodd! Det har hon lärt sig den ”hårda vägen” efter att ha bevittnat hur de välvårdade hästbandagen hon lånade ut till sin granne, först inte lämnades tillbaka i tid och senare hittades – trasiga – slängda på stallgolvet. En annan person är sårad över den behandling som hon menar att hennes utlånade bilsläp fick utstå. Med hjälp av arga emojis förmedlar hon i diskussionstråden hur hon med egna ögon såg hur de smällde igen sidodörren alltför hårt och behandlade släpet ”som skit”. Som om det vore en levande varelse. Och mycket riktigt hade det nyinköpta släpet fått repor – som inte var gjorda av dess ägare. Att smälla och repa visar bristande respekt för föremålet *och* dess ägare, liksom för det privilegium det borde medföra att få tillgång till något som ägs av någon annan. Själva ägandet, men inte lånandet, verkar ge rättigheter som att få lov att lämna spår av användande efter sig. Alla som gör inlägg i diskussionen delar dock inte hennes upprördhet. ”Suck, tror du att de repade släpet med flit?” *Shit happens*, även om en försöker vara rädd om sakerna.

På diverse diskussionsfora förs debatten om vad som ska accepteras som normalt slitage eller klassas som slarvigt och respektlöst handhavande. Till exempel kan en utlånad motorsåg väcka starka känslor. Den ursprungliga frågan handlar om vett och etikett: Är det rimligt att slipa om kedjan till motorsågen och köpa ny tråd till trimmern innan återlämnandet? Frågeställaren söker moraliskt stöd för sin upprördhet – är det riktigt av henne att reagera? Är hon ”snål” som invänder mot att kedja och tråd inte är ersatta? De flesta menar att man ska ersätta i alla fall tråden. Om sågen har kört i

sten eller metall så blir det ju hårdare påfrestning och detta kan kanske inte ses som förväntat slitage, lyder resonemanget. En övergripande norm tycks säga att självklart ska föremålet återlämnas i det skick som det lånades. En annan, att viss förslitning måste accepteras. Just trimmertråd räknas av vissa som sådant en ”får bjuda på”. Här möts olika åsikter om vad som ska ersättas, vad som bör definieras som normalt slitage, och vem som har ansvar när föremålet befinner sig i det ”porösa” gränslandet mellan mitt och ditt.

Vilken kulturell betydelse har diskussioner som dessa? I meningsutbytet formeras normer för ett godtagbart lånebeteende. Även om de som deltar inte alltid har samma uppfattning så upprätthåller diskussionstråden en medvetenhet om att dessa frågor bör vara viktiga. Ägodelar är viktiga, ekonomiskt värde är viktigt, rättvisa är viktigt, och att strunta i personen genom att inte respektera dennes prylar är förkastligt. Att inte lämna tillbaka, bara låta ligga bortglömt på en hylla, att inte vårda och sköta om och inte ersätta eventuella skador är detsamma som att kränka dess ägare.

Det jag senast lånade ut var en bunt DVD-filmer och i ärlighetens namn var det jag som ”gjorde reklam” för dem och villigt lånade ut dem. Inget som personen efterfrågade. Sedan fick jag inte tillbaka alla. En fattas fortfarande och jag måste säga att det sårar mig mer än vad som är rimligt. För min del är det inte saken i sig utan snarare ett sätt att bli behandlad på som sårar. Var jag inte viktig nog för den här personen. Jag tar det personligt. Vilket det ju inte nödvändigtvis behöver vara. (M 27239)

Det finns dock strategier för att förebygga konflikter i samband med användande av någon annans tillhörigheter. Ett sätt är att försöka neutralisera det utlånade (jfr Jenkins m fl 2014:136), avlägsna spåren av någon annans användande och på så sätt göra utlåningen till överhoppningsbar tid i tingets biografi. Om detta misslyckas blir reaktionen desto starkare.

Jag avskyr t ex att låna ut böcker som jag vill behålla och spara i framtiden. Till skillnad mot kläder som för mig är relativt tillfälliga och utbytbara, så har böcker ett innehåll som är mer betydelsefullt. Det gör nästan lite ont i mig när någon lånat min bok och bänder upp den mer än nödvändigt, viker hörnen eller råkar spilla något på den. (M 27238)

SKA VI LÅNA GREJOR AV VARANN?

En annan väninna fick låna en klänning. Jag tvättade och strök den, den var vit med volanger i bomull. En hel del jobb att stryka. När jag påminde för att få tillbaka den kom den grå av feltvätt och skrynklig nerstoppad i en ICA-kasse och sur min. (M XXXX₂)

Att låna innebär alltid att sätta sig i skuld till en annan person. Skuld är, som jag redan påpekat, ett ord som är klibbigt av kraftfulla känslor. Ju fortare skulden regleras, desto fortare kommer lånaren att slippa ifrån förpliktelsen att vårda det utlånade, att komma ihåg att återlämna det och att återgälda själva viljan att låna ut något. Maktbalansen mellan lånare och utlånare återställs. Ofta berättar meddelarna att ett lån helst ska returneras ackompanjerat av en liten gåva eller en gentjänst. Någon beklagar sig i en diskussionstråd över grannar som alltid tror att en flaska billigt rödvin ska ställa allt till rätta! Att låna av någon kan alltså innebära ett högt pris i form av dubbla förpliktelser, dels att återbörda i perfekt skick och gärna med en bonus, dels löfte om framtida möjligheter för utlånaren att själv få låna (jfr Jenkins m fl 2014:131). ”Ofta när jag lånar något av någon brukar jag vilja återgälda det så fort som möjligt, dels för att det är lätt att glömma annars, men även för att jag ogillar känslan av att vara skyldig någon något.” (M 27238)

Känslomässiga och moraliska värden liksom ekonomiskt värde kan också vara förknippat med själva föremålet som lånas eller lånas ut, snarare än lånehandlingen. Vissa saker är lättare att låna ut, det vill säga ägaren är inte så bekymrad över i vilket skick de kommer tillbaks, och de är ersättningsbara om de skulle försvinna. Värre är det med *meaningful possessions* (jfr Lastovicka & Fernandez 2005) som är laddade med känslor, som har ett högt affektionsvärde. Detta värde behöver inte alls följa en etablerad ekonomisk värdeskala. Ting är som behållare vilka rymmer dels kollektiv/publik mening, dels individuell/privat mening som kan framstå som obegriplig för andra (ibid).

Jag är inte särskilt rädd om mina saker, jag bryr mig inte så mycket om småskador. Däremot betyder affektionsvärde *otroligt* mycket för mig. Därför är jag rädd att minsta småsak ska försvinna om jag har gett det ett värde. (M 27238)

Kommer ihåg att jag lånade ut mina Harry Potter-böcker till en kompis som skulle läsa dem. Jag älskar de böckerna och de betyder väldigt mycket för mig. Det kan låta småaktigt men när de kom tillbaka var de liksom nästan sönderfallna och det gjorde mig väldigt ledsen. Därför tycker jag nu inte om att låna ut böcker jag tycker om. (M 27238)

Russel Belk utvecklar i en artikel från 1988 begreppet *extended self*, vilket senare har använts flitigt i forskning kring varor, konsumtionsbeteende och förhållande till ägodelar. Här diskuterar han faktumet att ägodelar, men också platser och sociala relationer kan manifesteras, förstärkas och utvidgas jaget. En kvinna motiverar sin oro inför att låna ut med orden: ”Det är alltså för mig genom själva ägandet, där jag identifierar mig med mina saker som jag får problem med att låna eller låna ut” (M 27238). Ju starkare ett föremål är förknippat med jaget och vår personliga historia, desto mer uppmärksamhet och omvårdnad får det. Vilket betyder att om ett sådant föremål skadas eller försvinner, blir reaktionerna desto starkare.

Jag lånade en gång ut ett fotoalbum med fotografier tagna under en hel sommar fylld med roliga upplevelser och resor tillsammans med mina vänner. Fotoalbumet kom tyvärr bort när vännen som lånat flyttade. Nu har jag bara de bilder som jag haft möjlighet att kopiera från andra vänner. Det är något jag fortfarande är ledsen över och som gör att jag inte lånar ut saker med ett högt affektionsvärde för mig. (M 27238)

Att inte få tillbaka en ägodel som betyder mycket sätter djupa spår i minnet, vilket också påverkar viljan att låna ut igen. ”Det finns tre saker som jag aldrig fick tillbaks och fortfarande kan gräma mej över. En resväska, en skinnjacka och en bok (i början på åttiotalet, pinsamt att jag ens nämner det!!!).” (M 27215)

Lånandets sociala karta

I föregående avsnitt låg fokus på *hur* lånande bör gå till, hur det lånade ska skötas och hur och när det ska återlämnas. Stundtals har det också skymtat fram *vem* det är som lånar ut och vem som lånar. Dessa kommer att träda

SKA VI LÅNA GREJOR AV VARANN?

Biblioteket mitt i grannskapet. Foto: Eliot Peper, unsplash.com

fram tydligare när lånandets sociala geografi nu ska ritas upp. Av vem man väljer att låna, eller inte låna av, kan sägas styras av två principer, nämligen närhet och avstånd. Men praktiserandet av dessa principer kan ge olika resultat. ”Jag skulle inte själv vilja ha skuld till någon vän. Enda tänkbara är min mamma eller möjligen min bror eller man”, säger en meddelare (M XXXX₂). En annan har ett motsatt förhållningssätt till lån och nära familjeband. ”Mina föräldrar skulle jag inte låna pengar av, om det inte handlade om liv och död. Det kanske låter konstigt, men har med någon stolthet att göra” (M 27238). Dock är det långt vanligare att i första hand låna av – och framför allt vilja låna ut till – familj och nära vänner, som ofta finns i ens närhet och går att lita på. Men även här finns det undantag. ”Jag har också ett syskon som jag skulle tveka att låna ut pengar till på grund av hens sätt att hantera pengar. Det skulle med all sannolikhet inte bli ett lån utan snarare behöva efterskänkas eller leda till livslång osämja” (M 27239).

Maktförhållanden och en upplevd social och kulturell (jäm)likhet påverkar lånebeteenden, och i vissa fall verkar detta övertrumfa släktskap.

Jag och mina syskon lånar ganska ofta pengar av varandra, även här beror det på att vi i perioder har ganska låg inkomst och att det inte direkt finns någon skam i att fråga. Det har vi alltid gjort. Av de i min familj som har mer pengar kan jag tveka mer när jag behöver låna pengar. Då känns det plötsligt som att jag borde ha mer koll på min ekonomi, eftersom de själva har det. (M 27238)

En föreställd gemenskap, som att ”i vårt bostadsområde delar vi livsvillkor och därför ställer vi upp för varandra”, kan få sig en törn om grannen säger nej till att låna ut. En informant berättar att det han senast behövde låna var en jordfräs till trädgården. Han frågade grannen, som han visste hade en sådan, men svaret blev ett annat än han hade väntat sig: ”Här kom det prompt ’Nej, vi lånar inte ut något till någon’ som jag blev lite stött över, för jag trodde vår relation var god nog för det. Jag tänkte att det är ett val de har gjort, vilket jag måste förhålla mig till när de en dag kommer till mig och ber om att få låna något” (M 27150). En annan person kan inte tänka sig att låna om grannkontakterna begränsas till ett kort hej. ”... [O]ch är man som jag inflyttad blir man ALDRIG en av dom och gör därför

allt för att klara sin egen situation” (M 27153). Att lånerelationer grannar emellan kan vara komplexa och mångbottnade visas också i Katarina Saltzman och Carina Sjöholms antologibidrag. Villigheten att låna påverkas av hur känslomässigt nära personerna är. ”Någon jag aldrig skulle be att få låna något ifrån är personer som jag inte tycker om, eller som jag vet inte tycker om mig” (M 27240).

En gemenskap som bygger på etiska och politiska värderingar förvandlar lånandet till något mer än en personlig tjänst eller en ekonomiskt motiverad handling (jfr Söderholm 2016:142), och blir ett sätt att bekräfta gruppens identitet.

I min umgängeskrets har det under en längre tid utvecklats en väldigt fri och avslappnad syn på att låna och låna ut saker. Vi lånar allt möjligt av varandra, mobilladdare, kläder, verktyg, litteratur, smink, pengar, bilar, pysselmaterial och köksartiklar. Det är inte sällan ett lån går över till att man ger bort saken istället. Jag tror att detta beror på en önskad inställning till att inte ha ett stort ägandebehov eller att fästa sig för mycket vid saker. Tillsammans med en kritisk syn på det nuvarande konsumtionssamhället och en ganska låg inkomst bland de flesta av mina vänner hjälper vi varandra så gott det går. (M 27238)

Sharing in och *sharing out* är två begrepp som Russel Belk laborerar med i en diskussion av delandets sociala gränser (2010). Precis som i mitt material slår han fast att delande är vanligast i hemmets privata sfär, mellan familjemedlemmar, följt av den utvidgade familjen med lån mellan generationer. Men *sharing in* kan, om det rör sig om att bjuda in personer till en specifik gemenskap, också inbegripa personer helt utanför familjen. I en delandets ekonomi skulle till exempel organiserad verktygsutlåning, kommersiella bilpooler och digitala plattformar för att låna saker i grannskapet definieras som *sharing out*, medan direkt lånande grannar eller vänner emellan skulle klassas som *sharing in*. ”Sharing out [...] preserves the self/other boundary and does not involve expanding the sphere of aggregate extended self beyond the family. But sharing in expands the sphere of extended self by expanding the domain of common property” (2010:725). I citatet ovan verkar lånande användas som en medveten strategi för att motverka ägandets baksidor. Här

ser vi ett exempel på hur inte bara saker, utan också personer med en viss livsstil kan användas för att ”utvidga jaget”, det vill säga signalera till andra hur de vill uppfattas. Ofta kan den förlängda räckvidden för delandets gränser markeras rituellt. När kvinnan i kapitlets inledande citat låter bli att bråka om att hennes kollektiv-sambo har använt hennes duschhandduk, har hon medvetet flyttat sin gräns för det gemensamma ägandet, eller delandet. Precis som det sägs i antologins inledning, är det med Russel Belks ord inte längre säkert att ”vi är vad vi äger”, utan vi är ”vad vi delar” (Belk 2014a).

Det är inte uteslutande känslomässiga och sociala band som påverkar huruvida ett lån uppfattas som rimligt eller inte. Den fysiska platsens betydelse för vad och hur en kan låna spelar roll. Lån som i vissa situationer känns helt naturliga blir på fel plats ”märkliga”.

Det är en sak att låna något om det sker vid ett speciellt tillfälle/ovanlig situation, t ex om man sover över hos någon. Desto närmare man befinner sig utlånanen (i fysisk mening) vid den tid man lånar saken, desto intimare saker kan man låna. T ex en tandborste, kudde, kläder, om man är hemma hos personen. Att däremot kontakta personen från sitt hem och fråga efter samma saker skulle förefalla märkligt. (M 27238)

Inte bara det fysiska avståndet bestämmer hur pass intima ägodelar som kan lånas ut. I halvt skämtsamma diskussionstrådar på nätet listas vad som är minst populärt att dela med sig av: tandborsten, flickvännen, dildon, underkläder, kreditkortet och en rad dyra teknikprylar. Mycket av det som förknippas med kroppen – som klädesplagg eller den blöta duschhandduken, triggar åsikter om gränsdragningar vad gäller lån (jfr Belk 2010:728). Ju starkare vi upplever att föremålet är en förlängning av oss själva (*our extended self*), desto troligare är det att vi är tveksamma till att låna ut det (Belk 2007:131).

Jag skulle också ha svårt att be att få låna någons tvättmaskin om min egen hade gått sönder. Det skulle kännas kymigt att komma dragandes med ett lass med smutsvätt hem till en bekant eller granne. Det gäller dock inte för mina allra närmaste vänner. Här skulle det inte finnas några betänkligheter [...]. Inte heller till mina föräldrar skulle detta vara ett problem. (M 27238)

Ibland är det skönt att kunna låna anonymt. För sms-lån och lån via nätet behövs ingen exakt redogörelse för den personliga ekonomin eller vad pengarna ska användas till, i pantbanken är det den inlämnade varan och inte personen som värderas. Många har i frågelistsvaren synpunkter på vad en bör få låna till: bostad och bil men absolut inte kläder och semesterresor. Att genom digitalt organiserade samverkanspooler låna till exempel verktyg, bilar eller skidor är ett sätt att avdramatisera personliga relationer och stävja nyfikenhet. Grannen kan neka att låna ut jordfräsen för att han inte gillar mig som person, men det kan knappast den som har anmält sig till en digital utlåningspool.

Fattigdom och lån – en klibbig historia

De olika känslor som förknippas med att låna eller låna ut, att vara skyldig eller ha rätt att kräva tillbaks, är avhängiga den förståelse som görs av lånandets sociala och kulturella historia och kontext. Känslorna formas i *mötet* med företeelsen – dess materialitet, organisation, sociala och kulturella mening och inblandade personer – istället för att finnas ingjutna i lånet som sådant (jfr Ahmed 2004c:6). Känslor och lån har som sagt en hög grad av ”stickyness”, de klibbar fast vid varandra och reproducerar etablerade betydelser, om än med små betydelseförskjutningar över tid (jfr Ahmed 2004c, Deville 2015). En ung man förklarar varför han, och kanske andra också, tvekar att låna.

När fler var fattiga förr, så var det ju inte aktuellt att ha ett eget exemplar av allt, och därmed mer självklart att låna, föreställer jag mig. Idag kanske man förutom viljan att ha sitt eget, som man har full kontroll över, dessutom är rädd att verka fattig? Rädd att någon ska se ner på en om man inte har råd? (M 27238)

Här placeras lån i ett specifikt materiellt-diskursivt fält (jfr Damsholt 2012:99): ”förr”, ”fattig”, ”inte ha råd” – som i sin tur lätt väcker associationer till underklass, splittrade familjer, ensamstående mödrar, arbetslöshet och missbruk, vilket gör att vissa normativa innebörder häftar, eller klibbar, vid fenomenet. Det handlar också om förkroppsligade upplevelser

av att göras till någon Annan (Göransson 2012:290). Någon som behöver få ta del av andras ägodelar för att det inte finns ekonomisk möjlighet till eget ägande, som behöver låna på grund av sin klassposition.

Att dela med sig till andra var just grundtanken bakom ett initiativ att låna ut sin begagnade balklänning till elever som slutar nian eller går ut gymnasiet. I medias skildring av upplägget användes en vokabulär som, kanske omedvetet, hämtades från den känslodiskurs som associerar lånande med fattigdom. Efter ett anonymt inlägg på Instagramkontot *@klasshat* startades *#projektbalsolidaritet* av en ung kvinna som tagit studenten några år tidigare. ”Att känna sig fin på skolbalen ska inte vara en klassfråga”, skrev *Dagens Nyheter* på sin ekonomisida och presenterade idén som ett sätt för alla, oavsett plånbok, att få möjlighet att känna sig fin. Att låna ut blev ett sätt att visa solidaritet med dem som ”inte har råd”. *Radio P4 Blekinge* följde upp med formuleringen ”Genom *#projektbalsolidaritet* lånar de ut klänningar, väskor och mycket annat till de som inte har råd”. I gratistidningen *Metro* intervjuades Laura som vill låna ut klänningar: ”Inför kommande studenttider kom hon därför på idén att låna ut sina klänningar till bättre behövande. – ’Vissa familjer har det sämre ekonomiskt och kanske bor med en ensamstående förälder’, säger Laura [...] Däremot förstår hon att det för många kan kännas pinsamt eller svårt att be om att få låna en klänning.”⁶

I medias rapportering förstärks uppfattningen att lånande är något som tas till när det är knapert och inget som medvetet väljs i första hand. Klass blir till en sorteringsprincip för vem som måste låna och vem som kan köpa. För den som inte har *valt* att låna långskaftade handskar, balklänningar och fodralväskor, utan gör det som en sista utväg, blir lånehandlingen ytterligare ett bevis på ”den nedvärdering och avlegitimering som hör ihop med den klassposition de tilldelats” (Skeggs 1997:154). En ekvation som oreflekterat sätter likhetstecken mellan lånande och ekonomisk utsatthet, kan också beskrivas som ett läckage av kulturell mening. Lånet laddas med betydelser och praktiker som snarare förknippas med fattig-

6 [www.dn.se/ekonomi/studenter-lanar-balklader-till-varandra-i-nytt-initiativ/\(2016-04-29\)](http://www.dn.se/ekonomi/studenter-lanar-balklader-till-varandra-i-nytt-initiativ/(2016-04-29)). P4 Blekinge Sveriges Radio gör ett inlägg på projektets Facebook-sida www.facebook.com/hashtag/projektbalsolidaritet 2016-04-29 metro.se/nyheter/laura-lanar-ut-sina-klanningar-till-studenter/ (2016-04-27) www.aftonbladet.se/nyheter/article22692398.ab

domsstrategier än med en självvald anti-konsumtion (jfr Leipämaa-Leskinen, Syrjälä & Laaksonen 2016). Associationerna kring orden lån, skuld och fattig klibbar ihop och stänger ute andra betydelser. Värden som miljömässig och social hållbarhet, solidaritet och ökad gemenskap – centrala för till exempel vissa definitioner av delningsekonomin – förvandlas till välgörenhet och ett (ofrivilligt) bestående av klasspositioner, och kanske till och med berövar de unga kvinnor som erbjuds att låna en annans klänning tillgången till diskurser som gör det möjligt att artikulera en egen positivt laddad identitet (ibid). Det är inte oviktigt om klänningen från början har varit *min* eller *någon annans*.

I gränslandet mellan mitt och ditt – implikationer för delningsekonomin framtid

Definitions-kampen om vad ett genuint delande ska få lov att inbegripa, pågår för fullt både i det vetenskapliga samtalet och i samhällsdebatten (Belk 2014b, 2016, Eckhardt & Bardhi 2015, John 2017, Kennedy 2016, Scaraboto 2015, Widlok 2013). Joe Deville konstaterar att ekonomier börjar formeras i den stund de griper in i de mer intima dimensionerna av mänsklig erfarenhet. "Economies feel and are felt. They breathe and hope and suffer. Economies live" (2015:13). Delningsekonomin håller på att bli till genom att göra sig påmind inom allt fler delar av våra liv. Den utmanar och bekräftar kulturell mening, normer och värderingar, status och sociala positioner kopplade till delande i olika former, som exempelvis lånepraktiker.

I retoriken kring delningsekonomin ryms många olika sätt att låna, och många andra sätt att dela, men den här texten har fokuserat på lån av saker mellan privatpersoner. Jag har betonat att lånande är en praktik som befinner sig i gränslandet mellan mitt och ditt. Ägandeförhållanden blir osäkra; vem ska ta ansvar, vem ska få bestämma hur det lånade föremålet kan användas och vårdas, och kan det lämnas vidare? Gränserna för ägandet suddas inte ut, men blir porösa, oklara och närmast "röriga" (Jenkins m fl 2014:132). Samtidigt befäster lånandets normer, regler och kulturella betydelser skillnaden mellan mitt och ditt. Att låna är inte detsamma som att dela något på lika villkor. Lånande som fenomen förutsätter och understryker skilda ägandeförhållanden.

De känslor som uppstår i relationen mellan det utlånade föremålet, utlånan och lånan präglar villigheten och lusten att dela med sig av ägodelar till andra. Vikta hörn och uppfläkta bokryggar, liksom slöa motorsågskedjor, gör ont. Dessa erfarenheter kan resultera i ett avståndstagande från lånerelationer i allmänhet, till exempel organiserade utlåningsverksamheter i en delningsekonomi, och till och med verka i motsatt riktning (jfr Gullstrand Edbring, Lehner & Mont 2016, *Malmöbon och delad konsumtion* 2017). I samma stund som en person tar avstånd från att låna ut, knyts banden starkare till andra praktiker än delande. Hellre köpa en egen borrh än låna den från grannen eller verktygspoolen på biblioteket. Hellre undvika att låna ut än att behöva bli besviken och förbannad (jfr Deville 2015:49).

De personer som i diskussionsforum och frågelistvar berättar om utlånade grejor som aldrig eller för sent har lämnats tillbaka, som kanske dessutom är skadade och förstörda utan någon form av ursäkt eller skälig ersättning, har känt sig personligen kränkta. Genom att uttrycka sin uppördhet och motvilja mot personer som inte vet hur en lånar på det ”riktiga” sättet, binds det föreställda kollektivet av goda lånare samman. Men den vanliga – normala – lånan som beter sig som folk, är egentligen en fantasi som är resultatet av den avsky som visas de dåliga lånarna, de som bryter mot gängse lånenormer. Sara Ahmed beskriver liknande processer med orden: ”The ordinary becomes that which is already under threat by imagined others [...] The ordinary or normative subject is reproduced as the injured party: the one ‘hurt’ or even damaged by the ‘invasion’ of others” (2004a:118). Här kan vi se att känslor gör saker, de fördelar och placerar individer i specifika grupper med specifika karaktärsdrag, allt efter hur föreställningar om mitt och ditt praktiserar.

För att ett ökat lånande ska kunna bidra till de förhoppningar om ekonomisk och social hållbarhet, ökad solidaritet och starkare gemenskap, som gärna förknippas med delningsekonomins framgång, krävs att de komplexa kulturella och sociala mikropraktiker som omger lånande i högre grad uppmärksammas. Ansträngningarna att få fler att delta i organiserade låneverksamheter, eller låna flitigare av familj, grannar och bekanta, har större möjligheter att bli framgångsrika om vi tar hänsyn till följande: lånande riskerar fortfarande att associeras med fattigdom; ägodelar och

lånehandlingar bär på långt fler värden än de rent ekonomiska; kulturellt kodade känslöekonomier färgar uppfattningar kring hur mitt och ditt ska hanteras.

Referenser

Otryckta källor

Folkklivsarkivet i Lund: Svar på frågelistan *Att låna och låna ut* (LUF 241).

Elektroniska källor

aftonbladet.se/nyheter/article22692398.ab (2016-04-24)

blogg.dn.se/etikettfragan/2016/08/30/14423/ (2016-08-31)

dn.se/ekonomi/studenter-lanar-balklader-till-varandra-i-nytt-initiativ/ (2016-04-29)

metro.se/nyheter/laura-lanar-ut-sina-klanningar-till-studenter/ (2016-04-27)

www.facebook.com/hashtag/projektbalsolidaritet (2016-04-29)

Litteratur

Ahmed, Sara (2004a): "Affective Economies". *Social Text* 79, 22(2).

Ahmed, Sara (2004b): "Collective Feelings: Or, The Impressions Left by Others". *Theory, Culture & Society*, 21(2).

Ahmed, Sara (2004c): *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Andersson, Erik, Broberg, Oskar, Gianneschi, Marcus & Larsson, Bengt (red) (2016): *Vardagslivets finansialisering*. CFK-rapport 2016:01. Göteborgs universitet.

Appelgren, Staffan & Bohlin, Anna (2015): "Growing in Motion: The Circulation of Used Things on Second-hand Markets". *Culture Unbound*, 7.

Barad, Karen (2003): "Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter". *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 28(3).

Bardhi, Fleura & Eckhardt, Giana M (2012): "Access-Based Consumption: The Case of Car Sharing". *Journal of Consumer Research*, 39.

Belk, Russel (1988): "Possessions and the Extended Self". *Journal of Consumer Research*, 15.

Belk, Russel (2007): "Why Not Share Rather Than Own?" *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 611(1).

Belk, Russel (2010): "Sharing". *Journal of Consumer Research*, 36(5).

Belk, Russel (2014a): "You Are What You Can Access: Sharing and Collaborative Consumption on Line". *Journal of Business Research*, 67.

Belk, Russel (2014b): "Sharing Versus Pseudo-Sharing in Web 2.0". *Anthropologist*, 18(1).

- Belk, Russel (2016): "Accept no Substitutes: A Reply to Arnould and Rose". *Marketing Theory*, 16(1).
- Botsman, Rachel & Rogers, Roo (2010): *What's Mine is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. New York: Harper Collins.
- Botterill, Jacqueline (2010): *Consumer Culture and Personal Finance: Money Goes to Market*. Basington, New York: Palgrave Macmillan.
- Bradley, Karin (2015): "Delandets ekonomi utmanar konsumtionssamhället". I: *Ägodela: Köp mindre – få tillgång till mer*. Naturskyddsföreningen. Stockholm: Bonnier fakta.
- Burton, Dawn (2008): *Credit and Consumer Society*. London: Routledge.
- Corvellec, Hervé (2016): "Sustainability Objects as Performative Definitions of Sustainability: The Case of Food-waste-based Biogas and Biofertilizers". *Journal of Material Culture*, 21(3).
- Damsholt, Tine (2012): "How Towels Came to Matter". *Kvinder, køn & forskning*, nr 1–2.
- Damsholt, Tine & Simonsen, Dorthe Gert (2009): "Materialiseringar: Processer, relationer og performativitet". I: Damsholt, Tine m fl (red): *Materialiseringer: Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Deville, Joe (2015): *Lived Economies of Default: Consumer Credit, Debt Collection and the Capture of Affect*. London: Routledge.
- Eckhardt, Giana & Bardhi, Fleura (2015): "The Sharing Economy Isn't About Sharing at All". *Harvard Business Review*, 2015-01-28.
- Englund, Peter m fl (2015): *Den svenska skulden*. Konjunkturrådets rapport 2015. Stockholm: SNS Förlag.
- Fagerlund, Solveig (2003): "Kreditens nätverk – ett genusperspektiv". I: Ågren, Maria (red): *Hans och Hennes: Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*. Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Fourcade, Marion & Healy, Kieran (2007): "Moral Views of Market Society". *The Annual Review of Sociology*, 33.
- Fredriksson, Cecilia (2016): "I modets sparsmakade utkant: Om köpstopp, frivillig enkelhet och kreativ städning". de Wit Sandström, Ida & Fredriksson, Cecilia (red): *À la mode: Mode mellan konst, kultur och kommers*. Centrum för Öresundsstudier 36. Göteborg: Makadam förlag.
- Frykman, Jonas & Povrzanović, Maja (2016): "Affect and Material Culture: Perspectives and Strategies". I: Frykman, Jonas & Povrzanović, Maja (red): *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*. Lund: Nordic Academic Press.
- Graeber, David (2011): *Debt: The First 5,000 Years*. New York: Melville House.
- Gullstrand Edbring, Emma, Lehner, Matthias & Mont, Oksana (2016): "Exploring Consumer Attitudes to Alternative Models of Consumption: Motivations and Barriers". *Journal of Cleaner Production*, 123.

- Göransson, Michelle (2012): *Materialiserade sexualiteter: Om hur normer framträder, förhandlas och ges hållbarhet*. Göteborg: Makadam förlag.
- Göransson, Michelle (2017): "Posthumanistiska perspektiv". I: Gunnarsson Payne, Jenny & Öhlander, Magnus (red): *Tillämpad kulturteori*. Lund: Studentlitteratur.
- Hill, Steven (2015): *Raw Deal: How the "Uber Economy" and Runaway Capitalism are Screwing American Workers*. New York: St. Martin's Press.
- Hohnen, Pernille (2007): "Having the Wrong Kind of Money: A Qualitative Analysis of New Forms of Financial, Social and Moral Exclusion in Consumerist Scandinavia". *The Sociological Review*, 55(4).
- Jenkins, Rebecca, Molesworth, Mike & Scullion, Richard (2014): "The Messy Social Lives of Objects: Inter-personal Borrowing and the Ambiguity of Possession and Ownership". *Journal of Consumer Behaviour*, 13.
- John, Nicholas A (2017): *The Age of Sharing*. Cambridge: Polity Press.
- Kennedy, Jenny (2016): "Conceptual Boundaries of Sharing". *Information, Communication & Society*, 19(4).
- Knutsson, Julia (2014): *Det goda lånet: En tillämpad kulturanalytisk studie av idén om det goda lånet och den goda låntagaren*. Masteruppsats, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.
- Larsson, Stefan, Svensson, Lupita & Carlsson, Hanna (2016): *Digital Consumption and Over-Indebtness among Young Adults in Sweden*. Lund: Lunds universitet, Lund University Internet Institute.
- Lastovicka, John L & Fernandez, Karen V (2005): "Three Paths to Disposition: The Movement of Meaningful Possessions to Strangers". *Journal of Consumer Research*, 31.
- Leipämaa-Leskinen, Hanna, Syrjälä, Henna & Laaksonen, Pirjo (2016): "Conceptualizing Non-voluntary Anti-consumption: A Practice-based Study on Market Resistance in Poor Circumstances". *Journal of Consumer Culture*, 16(1).
- Lilja, Kristina (2004): *Marknad och hushåll: Sparande och krediter i Falun 1820–1910 utifrån ett livscykelperspektiv*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Löfgren, Orvar (1994): "Arbetsliv". I: Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar: *Land och stad: Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*. Malmö: Gleerups förlag.
- Malmöbon och delad konsumtion* (2017): Malmö: Malmö stad och Malmö innovationsarena.
- Mauss, Marcel ([1925] 1972): *Gåvan*. Uppsala: Argos förlag.
- Perlinge, Anders (2005): *Sockenbankirerna: Kreditrelationer och tidig bankverksamhet i Vånga socken i Skåne 1840–1900*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Ritzer, George (1995): *Expressing America: A Critique of the Global Credit Card Society*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Sandvall, Lisbeth (2016): *Varför ansöker inte fler överskuldssatta om skuldsanering? Rapport från ett forskningsprojekt om ansökningsbenägenhet*. Rapportserie i socialt arbete, nr 2. Institutionen för socialt arbete vid Fakulteten för Samhällsvetenskap, Linnéuniversitetet., Växjö.

- Scaraboto, Daiane (2015): "Selling, Sharing, and Everything in Between: The Hybrid Economies of Collaborative Networks". *Journal of Consumer Research*, 42.
- Scholz, Trebor (2017): *Überworked and Underpaid: How Workers Are Disrupting the Digital Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Skeggs, Beverly (1997): *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London: Sage.
- Skeggs, Beverly (2004): "Exchange Value and Affect: Bourdieu and 'the Self'". I: Adkins, Lisa & Skeggs, Beverly (red): *Feminism after Bourdieu*. Oxford: Blackwell.
- Skeggs, Beverly & Loveday, Vik (2012): "Struggles for Value: Value Practices, Injustice, Judgement, Affect and the Idea of Class". *The British Journal of Sociology*, 63(3).
- Sointu, Eeva (2015): "Discourse, Affect and Affliction". *The Sociological Review*, 64.
- SOU 2017:26. *Delningsekonomi: På användarnas villkor*. Betänkande av utredningen om användarna i delningsekonomin. Stockholm.
- Syrjälä, Henna, Leipämaa-Leskinen, Hanna & Laaksonen, Pirjo (2014): "Money Talks: Reproducing Deprivation and Empowerment in Poverty through Discursive Practices". *Consumer Culture Theory*, 16.
- Söderholm, Jonas (2016): "Borrowing Tools from the Public Library". *Journal of Documentation*, 72(1).
- Wetherell, Margaret (2012): *Affect and Emotion: A New Social Science Understanding*. London: Sage.
- Widlok, Thomas (2013): "Sharing: Allowing Others to Take What is Valued". *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 3(2).
- Widlok, Thomas (2017): *Anthropology and the Economy of Sharing*. London & New York: Routledge.
- von Zweigbergk, Charlotta (2016): *Fattigfällan*. Stockholm: Ordfront.
- Åsberg, Cecilia, Hultman, Martin & Lee, Francis (red) (2012): *Posthumanistiska nyckeltexter*. Lund: Studentlitteratur.
- Överskuldssättning – omfattning, orsaker och förslag till åtgärder. PM 2003:04. Konsumentverket.

Livscykeln

Om ägande, känslor och stulna cyklar

Charlotte Hagström

I Sverige är det ovanligt att inte kunna cykla. De flesta har, eller har tidigare i livet haft, en egen cykel. Men förhållandet till såväl specifika cyklar som cyklar i allmänhet, och vilken betydelse man tillmäter dem, är inte detsamma för alla. För någon är cykeln ett värdefullt objekt, som såväl känslor som tid och pengar investeras i, medan det för en annan är ett utbytbar föremål utan större betydelse. Detta blir tydligt inte minst i samband med cykelstölder. Där en reagerar med förtvivlan rycker en annan på axlarna. Cykelns betydelse för olika människor, liksom dess växlande roll under olika skeden i livet, är en av utgångspunkterna för forskningsprojektet *Cykeln och friheten*. I detta kapitel, som bland annat bygger på svaren från en frågelista om cykling och de berättelser om att förvärva, ha och göra sig av med cyklar som svaren innehåller, undersöker jag uppfattningar och föreställningar om ägande och förfoganderätt: Vad är mitt och vad är ditt, och hur går det till när min cykel blir din och vice versa?

Cykelbiografier och cykelstölder

Har du varit med om att din cykel blivit stulen? Frågan ställdes i frågelistan *Cykling* som Folklivsarkivet i Lund skickade ut 2012.¹ Ja, skriver många av

¹ Frågelistan LUF 236 *Cykling* ingick i ett dokumentationsprojekt om cykling vid Folklivsarkivet, *Cyklar och cyklister idag, igår, imorgon*, som inleddes 2012. Svaren på den, liksom annat material i Folklivsarkivet och andra traditionsarkiv, används nu i forskningsprojektet *Cykeln och friheten: Att överskrida fysiska, rumsliga och kulturella gränser*, finansierat av Vetenskapsrådet, som jag bedriver tillsammans med Lars-Eric Jönsson.

de 75 personer som besvarade listan, och berättar om egna och närståendes cyklar som har försvunnit under årens lopp. För den som dagligen använder sin cykel för att ta sig till arbetet eller skolan, för att forsla barn till dagis och varor från affären, innebär en cykelstöld att vardagslivet blir krångligt. Men förlusten kan också vara känslomässigt smärtsam. Cykeln är för många inte bara ett fordon vilket som helst, som kan ersättas och bytas ut mot något annat. Att få sin cykel stulen, skriver en man som varit med om det flera gånger, ”känns alltid närmast kränkande, som ett inbrott; någon har tagit min kära ägodel som jag är så bekant med i fråga om skavanker och småsaker” (M26507).

En cykel är ett fysiskt ting som används för att förflytta människor och föremål från en plats till en annan. Men en cykel kan förstås på många fler sätt än så. Liksom cykling som aktivitet kan innebära olika saker och tillskrivas olika betydelser i tid och rum (t ex Guroff 2016, Oosterhuis 2016, Horton, Rosen & Cox 2007:5) kan cykeln som föremål göra det. I boken *Reconsidering the Bicycle* diskuterar antropologen Luis A Vivanco (2013) olika roller en cykel kan ha och hur den kan tolkas ur olika perspektiv. Med hänvisning till antropologen Arjun Appadurai (1986) skriver han att en cykel flätas samman med människors liv genom det sätt den utformas på, hur den används och de sammanhang den ingår i. Den kan därmed sägas ha ett ”socialt liv” (Vivanco 2013:41).

Liksom biografier kan skapas för människor kan de, menar antropologen Igor Kopytoff (1986:67), skapas för ting eftersom också de har ett livsförlopp. Genom att ställa frågor om ursprung och användning kan vi följa ett tings livsförlopp och förstå hur det förändras och laddas med olika betydelser. Sådant som annars kanske förblir oklart kan genom biografien tydliggöras och lyftas fram. Vivanco, som använt sig av Kopytoffs tankar, menar att det särskilt gäller information om sociala relationer och kulturella ideologier som påverkar hur människor skapar, byter och använder saker i sin vardag (Vivanco 2013:43). Detta kan jämföras med resone-mang om delande av olika slag, vilka presenteras i bokens inledning och i Karin Salomonssons avsnitt om lånande, liksom i Katarina Saltzman och Carina Sjöholms diskussion om livet i villaträdgården. Genom att teckna en biografi över en cykel och därmed se hur den kommit att bli en del i en eller flera människors liv, och hur och var och av vem den har använts och

i vilket syfte, blir det möjligt att förstå varför vissa stölder upplevs som värre än andra. Är det en cykel vilken som helst eller är det en cykel med en historia och har den därmed ett särskilt värde för ägaren?

Cykelstöld är ett av de vanligaste egendomsbrotten i Sverige. Enligt Brottsförebyggande rådet anmäldes 66 300 cykelstölder år 2015. Eftersom det sällan finns en identifierad misstänkt person förblir flertalet stölder ouppklarade. De flesta cyklar, 64 %, stjäls på allmän plats, men stölder sker också ur källare och förråd (12 %) eller annan privat plats (25 %).² De erfarenheter följande meddelare berättar om är således ganska vanliga:

Mina cyklar har blivit stulna många gånger och jag kan aldrig minnas att jag fått tillbaka någon. Gamla såväl som nya cyklar har haft, som jag tycker, en stor åtgång. Ibland i cykelstället utanför min bostad, ibland ute på stan, om jag var på ett jobb eller om jag var på något nöjesetablissmang. (M26543)

Men mörkertalet är stort. Många fler cyklar stjäls än de som anmäls. Enligt *Nationella trygghetsundersökningen 2016* anmäls knappt fyra av tio cykelstölder, vilket kan jämföras med stölder ur eller från fordon där nästan två tredjedelar, 64 %, anmäls, och bostadsinbrott där siffran är 74 % (Command m fl 2017:62). Ett skäl är vetskapen om att cykelstölder inte är ett prioriterat brott och att utsikten att tjuven ska hittas och åtalas inte är särskilt stor. Ett annat är att det är svårt att få ut ersättning från försäkringsbolaget som motsvarar värdet på cykeln, särskilt om den är äldre. Det arbete som en anmälan till polis och försäkringsbolag innebär står inte i proportion till sannolikheten att få tillbaka den stulna cykeln eller dess ekonomiska värde. Många tycker helt enkelt inte att det är lönt:

Nån försäkring har jag inte eftersom cyklarna inte är värda så mycket. Jag vet knappt om jag skulle bry mig om att anmäla en cykelstöld, om man inte är försäkrad spelar det ingen roll, och självriskan på hemförsäkringen är högre än värdet på cyklarna. (M26518)

² Brottsförebyggande rådet: <http://www.bra.se/bra/brott-och-statistik/cykelstold.html>.

Foto: författaren

Men även en cykel som inte är värd särskilt mycket räknat i pengar kan vara värdefull för sin ägare. Förutom att vardagen blir besvärlig väcker en stöld av en uppskattad ägodel känslor: ”Naturligtvis blir man frustrerad och arg när cykeln försvinner, särskilt om den är ny eller har ett visst affektionsvärde, som till exempel min mammas ärvda, en svart Monark med tagelsits och trähandtag” (M26543). Vid läsning av frågelistsvaren är det tydligt att vissa cyklar har en mer framträdande plats än andra i berättarnas liv. Olika personer har olika förhållanden till cyklar men en och samma person har ofta också skilda relationer till skilda cyklar. Så skriver till exempel en person att hon har varit med om flera stölder men att ”Den som retar mig mest var när jag blev av med min röda cykel som jag fick i examenspresent av min man 1998” (M26564).

En egen cykel

En särskild plats i berättelserna intar den första cykeln. Många minns vilken färg den hade och vilket märke den var av fast det nu är länge sedan. ”Jag fick min första cykel av min far och cykeln var alldeles ny. Den var av märket Husqvarna och den var röd, en riktig kvalitetscykel. Den väckte beundran hos mina skolkamrater, ja t o m avund” skriver en kvinna född på 1930-talet (M26496). Det är dock långt ifrån alla som fick en ny cykel. Många berättelser handlar om cyklar som gått i arv, både till och från berättaren. Andra har haft cyklar som varit vad en person kallar HSD, det vill säga ”hopsamlade delar”. En meddelare beskriver hur hennes far hämtade olika cykeldelar på skroten som han sedan själv satte ihop och målade. Den sjuåriga dottern var överlycklig (M26547).

Av de äldre meddelarnas berättelse framgår att en cykel var en stor investering för många och alls ingen självklarhet. En kvinna skriver att det bara fanns en cykel i hennes hem under barndomen och den var hennes fars. Den fick inte barnen röra. En egen cykel fick hon tillgång till först i tjugooårsåldern: ”När jag flyttat ner till Lund och fått plats som piga hos en familj 1945, köpte jag min första cykel som kostade 155 kr, var blå av märket Monark. Den följde med mig i många år framåt” (M26497).

Cyklar har under årens lopp blivit billigare. Även om det finns mycket dyra och exklusiva cyklar, som kan kosta i det närmaste lika mycket som

en ordinär personbil, är kostnaden för en standardcykel av bra kvalitet idag förhållandevis låg i jämförelse med för 100 år sedan. De första cyklarna var däremot dyra och därmed förbehållna de ekonomiskt välbeställda. Teknikhistorikern Martin Emanuel menar att de första som skaffade cykel i Sverige, under 1800-talets senare decennier, var ”oftast lärare, handlare, tjänstemän, förmögna bondsöner och byggmästare” samt smeder och smedgesällor. De senare tillverkade själva sina cyklar (Emanuel 2012:50).

I artikeln ”När cykeln kom till byn” konstaterar etnologen Annika Österman att för ”vanligt” folk var en cykel länge en mycket stor investering. Artikeln bygger på svar på frågelistan *Cykeln* som sändes ut av Nordiska museet 1966 och Österman exemplifierar ur materialet. Så berättar till exempel en person om den cykel hon köpte vid 16 års ålder 1910 då hon arbetade som piga: ”Den kostade 125 kr, jag skulle betala den på avbetalning 5 kr i månaden så jag hade länge göra innan den blev betald”. Priset motsvarade en årslön för henne (Österman 1967:163). En annan fick 1923 en cykel som kostade 145 kr. För att ha råd med den sålde föräldrarna en ko för 150 kr (ibid). Det gällde alltså att spara och planera för cykelköpet. En av dem som besvarat Folkklivarkivets frågelista berättar hur hennes föräldrar i mitten av 1940-talet såg till att hon fick en egen cykel. I skolan fanns en sparbössa med ett fack för varje elev. På lördagarna plockades den fram och barnen fick stoppa i de slantar föräldrarna skickat med. Det var mest ett- och tvåöringar, och kanske någon tjugofemöring, men själv fick hon alltid två enkronor, trots att familjen hade dålig ekonomi och många barn. Detta resulterade i att ”När jag slutade sjätte klass [...] och skulle gå och läsa för prästen i Finja, hade jag sparat ihop till en stor, fin och ny cykel! Detta var alltså mina föräldrars sätt att spara till en cykel åt mig. Jag sänder dem många varma tankar för det” (M26502).

Att kunna cykla innebär mycket mer än att rent motoriskt behärska förflyttningen av sig själv och cykeln. Cykeln i sig är inte heller bara ett fordon som används för att transportera sig själv, och eventuellt andra personer liksom föremål och varor, mellan olika platser. Cykeln och förmågan att cykla handlar om att ha möjligheter att röra sig i och utvidga rummet och att överskrida såväl fysiska som kulturella gränser (t ex Golub m fl 2106, Hagström, Jönsson & Nilsson 2014, Steinbach m fl 2011). Luis A Vivanco konstaterar att cykeln ofta bär på en stark symbolisk betydelse

eftersom den var både den första större ägodel man hade som barn och första gången man upplevde självständighet och frihet (Vivanco 2013:53). Detta blir tydligt i följande berättelse. I mannens biografi är den första cykeln ett centralt ting och drygt 60 år senare minns han fortfarande känslan då den blev hans.

Min första cykel fick jag när jag var 11 år. Den var blå, väldigt begagnad och alldeles för stor för mig, men den var min! Vilket märke den var av kommer jag inte ihåg, men känslan av att ha en egen cykel var oslagbar. För mig betydde den frihet att åka omkring och se nya vyer och så hade också jag en cykel som alla andra klasskamrater och jämnåriga på gatan. Det var verkligen en viktig händelse för mig. (M26519)

Samtidigt har cykeln, som tidigare diskuterats, sin egen biografi: den är ett ting med ett förflutet, en nutid och en framtid (Vivanco 2013:42). Eftersom den var begagnad hade den uppenbarligen använts av någon annan innan den blev pojkens. Vad som hände med den då han senare bytte ut den framgår inte men sannolikt övergick den i någon annans ägo. I den miljö han växte upp var det sällsynt med nya cyklar: ”Jag minns inte hur länge jag hade den, men när jag började arbeta i 14-årsåldern köpte jag mig en annan begagnad cykel, och den hade jag tills jag vann en sprillans ny när jag var 25 år” (M26519). Denna blev sedermera stulen.

Många minns alltså sin första cykel mycket tydligt. De kommer ofta ihåg färg, märke och vem de fick den av. Men det som gjorde den speciell och gör att de många år senare kan berätta om den är inte i första hand utseendet eller faktorer som huruvida den var trögtrampad eller lättman-övrerad. Det är det faktum att det var ens egen cykel: ny eller begagnad, stor eller liten, i fint skick eller i behov av upprustning – det är cykeln som blev *min!*

Frihet på en cykel

De fördelar och vinster det innebär att använda cykel betonas i en del av frågelistsvaren: det är praktiskt, ekonomiskt, bra för miljön och främjar hälsan. Detta är ett perspektiv som är ständigt närvarande i diskursen om det hållbara samhället (se t ex Oldenziel & Trischler 2016, Dauncey 2012:218ff,

Parkin 2012, Horton 2006). Men flertalet berättelser är påfallande känslomässiga och handlar snarare om *upplevelsen* av att cykla. En cykelstöld innebär därför inte bara praktiska problem. Den leder också till att rörligheten begränsas liksom att en uppskattad aktivitet plötsligt inte längre är möjlig.

Att de tycker om att cykla för cyklandet skull är det flera som framhåller. ”Att cykla är roligt, skönt och befriande. Jag älskar att cykla”, skriver en man (M26539) medan en annan uppger att han ”älskar att cykla. Jag cyklar i regn och rusk, ja även i det värsta snöovädret, i dygnets alla tider” (M26508). En kvinna född 1935 berättar att hon kört Vätternrundan 33 gånger, 12 Svenska klassiker och 10 Tjejklassiker samt flera lopp i Norge och Danmark. Hon ”cyklar varje dag, när snön inte är för djup” och konstaterar att ”Något negativt med cykling känner jag inte till” (M26501). En person berättar att han återupptog cyklandet då han blev arbetslös och inte hade råd med busskort. Han tycker nu mycket om att cykla och säger att:

Även om jag en vacker dag kanske tar körkort, eller åtminstone har råd att skaffa busskort igen, kommer jag nog alltid att behålla cykeln. En cykel erbjuder ju en frihet som varken de trötta benen, den otympliga bilen eller den inrutade bussen kan ge. En frihet man bara kan uppleva på en cykel. (M26515)

Flera andra talar också om frihet och frihets känsla när de ska beskriva hur det är att ha en cykel och hur det känns att cykla, trots att dessa ord inte nämns i frågelistan. En förklarar till exempel att ”Det känns på ett särskilt sätt att cykla, jag vill säga att man är nära naturen och en känsla av frihet och man känner sig obegränsad” (M26521). Cykeln som redskap och symbol för frihet är också ett återkommande tema i litteratur, film och populärmusik (Withers & Shea 2016, Raab 2012, Sandgren 2009).

Känslorna kan gälla specifika cyklar och flera meddelare talar om cykeln som en kompis. En kvinna född 1935 berättar om den silverfärgade begagnade cykel av märket Gripen som hon fick då hon slutat folkskolan och sedan hade under många år. Den flyttade med henne till olika platser och användes i olika syften innan den på 1990-talet ersattes med en annan cykel. Hon skriver att ”Gripen började bli gammal och sliten” men att ”det kändes sorgligt att avyttra den kompis”. Nu cyklar hon inte längre: ”Min

make vistas nu på demensboende, så cykeln är sån underbar hjälp för mig, tyvärr kan jag av hälsoskäl inte cykla längre, jag leder min 'kompis' när jag behöver den" (M26552).

Vivanco, som undersökt vardagscykling i Vermont, skriver att han där mött många som kan berätta historier om sina cyklar och som använder ett uttrycksfullt och känslösamt språk när de beskriver sitt förhållande till cykeln (Vivanco 2013:53). Här finns stora likheter med frågelistsvaren. "Kär" är ett ord som förekommer i flera berättelser, som till exempel denna där en kvinna berättar om sin treväxlade cykel: "Min kära nyttiga REX LYX är rätt rostig och sliten, köptes begagnad för en hel del år sedan, då jag blivit bestulen på 2 bättre cyklar" (M26525).

Att ha en nära relation till sin cykel är alltså inte ovanligt och Vivanco menar att det är slående hur många människor som har utvecklat speciella och personliga förhållanden till cyklarna som de regelbundet använder. Ett överraskande antal människor, skriver han, namnger sina cyklar, sätter fast klistermärken och gör andra avsiktliga förändringar för att demonstrera personliga värderingar, politiska åsikter eller estetiska preferenser (Vivanco 2013:53). Även i frågelistmaterialet finns exempel på detta. En kvinna beskriver hur hon utrustat sin cykel med cykelkorg, ett sadelskydd av egenhändigt tovad ull samt "Eftersom nästan alla cyklar är svarta, och min också, så har jag knutit färgglatt mönstrat band i cykelkorgen. Så man lätt hittar sin dyrgrip bland alla andra" (M26555). Med enkla medel individualiseras cykeln, den blir enkel att skilja från andra cyklar och den blir *min*.

Min blir din

Liksom många berättelser innehåller minnen av att börja cykla finns det flera som handlar om att sluta göra det. För vissa är detta mycket sorgligt. En person berättar om hur hon skadade axeln i en bilolycka som ung men blev relativt återställd. För cirka tio år sedan kom dock smärtorna tillbaka och det blev till slut omöjligt att cykla: "Det var en stor sorg när jag fick ställa cykeln. Jag minns att jag tyckte att livet inte var värt att leva utan cykel och cykling" (M26543). En annan uppger dock att hon inte har några planer på att någonsin sluta: "För mig finns inget negativt med cykling. När balansen sätter hinder i vägen blir det en trehjuling!" (M26559).

En sådan finns i hushållet hos en annan av meddelarna. Han är drygt 80 år och berättar att han brukade cykla men att den tiden nu ligger bakom honom sedan både han och hustrun råkat ut för olyckor. Numera har de en tandemcykel och en trehjuling. De cyklar de hade tidigare har de skänkt till barnbarnen. Eftersom de alltid förvarat cyklarna inomhus var de i gott skick när de nya ägarna fick ta över dem. Det var en ”uppskattad present. Gamla cyklar är inte lika stöldutsatta som moderna, än så länge!” (M26534).

Flera andra berättar också att de gett bort sin cykel när de inte längre själva vill eller kan använda den. En skriver att när hon flyttade till stan ”gav jag bort min cykel till min sonhustru” (M26545) och en annan att cykeln följde med ett av barnbarnen då han åkte till Kalmar för att studera (M26497). Vissa har sålt sina cyklar men vanligast är att de lämnas vidare till släktingar. Blir en sådan cykel stulen känns det ofta extra ledsamt.

Liksom den första cykeln ofta först varit en del av någon annans liv blir alltså även den sista det. Det som en gång var *min* cykel blir *din* – och kanske var den dessförinnan någon annans. Är cykelns historia känd, vet nuvarande ägare vem som tidigare har haft den var och hur och när, betyder en stöld något mer än att det bara är ett föremål som försvinner. Att äga en cykel innebär, menar Vivanco (2013:53), att färdas på en väg där självkänsla och relationer till andra utvecklas. Det som cykeltjuven ger sig på är då inte bara ett föremål utan också det sammanhang där såväl cykeln som dess olika ägare ingår.

Att bli av med sin cykel kan vara besvärligt och jobbigt, särskilt för den som använder den dagligen som transportmedel. Men det kan också skapa stor bedrövelse. Inte minst gäller det barn eftersom cykeln för dem innebär självständighet och frihet. På sajten stulencykel.se, där den som blivit av med en cykel kan efterlysa den med bild och beskrivning och uppgifter om var och när den försvann, är en av de många cyklar som efterlyses en barncykel i Blekinge tillhörande en 8-årig pojke: ”Han fick den när han fyllde år och cykeln betydde (betyder!) skitmycket för honom. Eftersom han bröt armen i sommar så kunde han inte cykla förrän nu, men lyckan varade inte länge!”. Inlägget avslutas med en förhoppning om att ”alla cykeltjuvar ramlar och trillar!! Hårt!”. Rummet, som vidgats tack vare cykeln, har här återigen begränsats.

Kostnaderna i samband med cykelstölder är stora. I en artikel i *Sydsvenskan* anges att svenska försäkringsbolag enligt branschföreningen Svensk Försäkring årligen betalar ut omkring 80 miljoner kronor i ersättning för stulna cyklar. I samma artikel görs en uträkning som kommer fram till att kostnaden för cykelstölder blir närmare 600 miljoner kronor. Den är baserad på en uppskattning av de sammanlagda utgifterna för utbetalningar via hemförsäkringar, självrisker och inköpspriset för nya cyklar tillsammans med det verkliga antalet cykelstölder år 2013, vilket beräknas vara ungefär 165 000 (Palmkvist 2014b). Stölderna antas ofta vara organiserade och ske med lastbil varefter cyklarna skickas utomlands. Det sker förvisso, men många stannar också i Sverige där de antingen säljs hela eller i delar.

Cykeltjuvar

Men långt ifrån alla stölder utförs av välorganiserade ligor med syfte att tjäna pengar. Många stölder sker mer eller mindre spontant och för att tjuven anser sig behöva ett fordon här och nu. Stölden i sig kan också ha ett syfte. Zlatan Ibrahimović berättar i sin biografi om de många cyklar han stal under sin uppväxt. Det hela började med att han själv blev av med en cykel, en BMX-cykel som han fått av sin bror och som han kallade Fido Dido:

Men cykeln blev stulen utanför Rosengårdsbadet och farsan kom dit med skjortan öppen och armarna uppkavlade. Han är den typen som säger: Ingen rör mina barn! Ingen tar deras saker. Men inte ens en tuffing som han kunde göra något åt det. Fido Dido var borta, och jag var förtvivlad (Ibrahimović 2011:67).

Efter det började han själv stjäla cyklar: ”Jag slog upp låsen. Jag blev en mästare på det. Bang, bang bara, och hojen var min”. En av de stulna cyklarna var en militärcykel som han stal genom att klippa upp låset ”med en stor jävla bulstax och absolut, visst, den hojen var cool. Jag älskade den”. Men, fortsätter han i nästa mening, ”uppriktigt sagt, det var mer kicken än cykeln” (ibid).

Ett dilemma i självbiografiskt berättande, skriver folkloristen Ulf Palmfelt (2017), rör den diskrepans som kan uppstå mellan det ”jag” som

berättar och det ”jag” som berättas om. Att berätta om något som tidigare hänt men som man idag tar avstånd från kan vara besvärligt. Berättarpositionen erbjuder lösningar genom olika sätt att distansera sig från och bortförklara situationen: det var inte mitt fel, jag försökte så gott jag kunde, och så vidare (Palmenfelt 2017:69). Enklast att hantera är det när det berättade ”jag” var barn eftersom barn och ungdomar mer eller mindre förväntas göra ogenomtänkta saker, som till exempel att stjäla cyklar.

Samtidigt innebär berättande av en livshistoria med nödvändighet att ett urval görs. Allt som har hänt ryms inte. Att Ibrahimović väljer att berätta om cykelstölderna han gjort sig skyldig till kan ses som ett stöd för en utbredd uppfattning att det inte är något ”riktigt” brott. Att stjäla en plånbok ter sig sannolikt som mycket främmande för de flesta människor. Att lägga beslag på någon annans cykel tycks däremot vara fullt möjligt, trots att den kanske ekonomiskt sett är betydligt dyrbarare. I en tidningsartikel om cykelstölder berättar en person att han tror att ”många tycker det är okej att ta en cykel, man ser det inte som en stöld”. Han är själv skötsam, har heltidsarbete och ”har verkligen inte valt någon kriminell bana”, men erkänner att han faktiskt stulit en cykel en gång. Det var för länge sedan när han ”var på väg hem från en blöt utekväll i Halmstad [och] så orkade jag inte ta taxi hem, utan hittade en cykel i buskarna och tog den för att cykla hem” (Palmkvist 2014a). Också ett par av dem som besvarat frågelistan erkänner att de själva stulit cyklar. En skriver:

Om sanningen skall fram, så stal jag en och annan cykel själv på 80-talet. Om man blev stoppad av polisen och de märkte på ramnumret att cykeln var anmäld stulen, var det bara att säga att man köpt cykeln för 50:- i en park och sedan be en vän skriva ett kvitto på köpet. Så kunde jag gå till polisstationen [...] och få tillbaka cykeln eftersom jag hade köpt den i ”god tro”. (M26508)

Av hans svar framgår att han tycker mycket om att cykla och har gjort så hela livet. Däremot har han inget särskilt förhållande till någon specifik cykel. Cyklar framstår som i första hand transportmedel, och även om det finns bättre och sämre cyklar är de för honom utbytbara. Blir en stulen skaffar han helt enkelt en annan. En sådan inställning till cyklar kan vara

Foto: författaren

en förklaring till att en cykelstöld inte framstår som särskilt allvarlig, vare sig det handlar om att bli av med en cykel eller att själv stjäla en. Men samtidigt kan cykeltjuvar ha synpunkter på stölder de själva utsatts för. En annan som besvarat frågelistan berättar att då han var ung ”lånade jag ofta en cykel ifrån cykelställen vid järnvägsstationen när man skulle hem till Fjellie en lördagskväll. Olåsta vrak, var ursäkten”. Liksom mannen som stal en cykel i Halmstad påpekar att det hände för länge sedan, säger han att ”det var ju många år sedan” och framstår knappast som särskilt ångerfull. När han berättar att hans hustru blivit av med två cyklar anas dock ett visst vemod: ”den ena var min Mors där jag en gång suttit i barnsits på pakethållaren” (M26565). Det är uppenbarligen skillnad på cyklar och cyklar.

Skyll dig själv!

Vissa stölder framstår som mer väntade än andra. En kvinna berättar om sin uppskattade cykel vars enda fel var att den hade ett krånglande lås. Hon lämnade den därför, trots makens varningar, olåst utanför Ica där hon arbetade. En kväll när hon skulle cykla hem var cykeln försvunnen. Trots idogt letande hittades den inte: ”Min blåa cykel som jag var så glad över!

Nu var den borta” (M26502). En annan gav sin tidigare cykel till en av sönernas flickvänner, som fått sin egen stulen. Själv har hon inte råkat ut för någon stöld trots att hon ibland slarvat med låsningen: ”Med tiden har jag dock bättrat mig på den punkten” (M26549). Vissa har fått lära sig detta den hårda vägen: ”Min första cykel blev stulen, lämnade den olåst 5 min. vid järnvägsstationen och vips var den borta. Polisanmälde och är nu väldigt noga med att låsa min nya cykel” (M26546).

Men cyklar kan stjälas trots att ägaren inte slarvar. En man berättar att ”Under årens lopp har vi råkat ut för cykelstölder 5 gånger och inte i något fall fått tillbaka någon cykel” (M26538). En av cyklarna försvann trots att den var låst och stod i husets cykelrum. Här har ägaren tagit sitt ansvar och inte bara låst utan också parkerat cykeln på en plats som förväntas vara säker. Vad mer kan man göra? En yngre man berättar att förutom att han har cykeln ”i källarens gemensamma cykelförråd. Det är aldrig någon levande människa där nere, så det känns tryggt att förvara den där” har han av sin far nyligen fått en ”låskedja till cykeln, det kändes tryggt”. Hans cykel har ännu inte blivit stulen ”men man hör många historier om hur Helsingborg slukar cyklar och jag ville vara på den säkra sidan” (M26515).

Huruvida cykelstölderna har blivit fler eller färre är inte helt enkelt att avgöra. Enligt en artikel i *Sydsvenskan* uppges att i Lund ökade stölderna med 13 % mellan 2013 och 2014 (Lindstedt 2015). Enligt en annan har de i Malmö minskat med nära en tredjedel de senaste åren. Klas Elm, vd för Svensk Cykling, menar att det beror på att ”I takt med att cykeln blivit ett mer accepterat transportfordon har vi lärt oss hur vi ska ta hand om och skydda våra cyklar” (Satz 2016). Låsen är bättre och cyklarna låses oftare fast i fasta föremål. Andelen unga som stjal cyklar har också minskat. Mellan 1995 och 2011 minskade andelen niondeklassare som uppger att de har stulit en cykel med nästan hälften: från 14 % till 8 % (brottsrummet.se). För den som blir av med en cykel är det dock knappast någon tröst.

Av frågelistsvaren, liksom i andra sammanhang där cykelstölder diskuteras, framgår att ansvaret till stor del läggs på ägaren. Även om det är den som tar cykeln som begår brottet, så framstår den ägare som parkerar sin cykel på en utsatt plats, har dåligt lås eller inte låser alls, som både oansvarig och ganska dum. Liksom kvinnor som utsatts för sexuella övergrepp kan få frågan hur de var klädda vid tillfället, vilket innebär att offret betraktas som

delaktig i ansvaret för brottet (jfr Gabriella Nilssons kapitel i denna bok), kan ägaren till en stulen cykel få synpunkter på hur, var och när hen parke-
rat och låst sin cykel. En kvinna som fick sin cykel stulen ur cykelboden på
tomten mitt på dagen fick erfara detta då hon ringde för att anmäla stölden:

Damen på polisen lät förebrående när jag berättade att cykeln varit oläst.
”Ja, men man måste ju låsa!” undervisade hon mig. Jag kände mig förorät-
tad. Var det jag som skulle uppbära kritik? Jag var ju den som lidit skada
och borde få förståelse och tröst. (M26778:38)

*

Varje år stjäls mängder av cyklar. En del är dyra och fina, andra billiga och
skamfilade. Men hur ägaren upplever stölden beror inte nödvändigtvis på
cykelns ekonomiska värde. Två tillsynes likvärdiga cyklar kan ha helt olika
betydelse för ägarna: där den ene ser den närmast som en bruksvara, vilken
därmed kan ersättas med en annan, är den för den andre ett unikt och
speciellt föremål med en historia och en betydelse utöver sin materialitet
och funktion. För den senare medför stölden därför inte bara att det upp-
står diverse praktiska transportbekymmer i vardagen och oönskade kost-
nader för att införskaffa en annan cykel. Den innebär också, och kanske
framför allt, förlusten av en kär ägodel.

I detta kapitel har jag problematiserat förhållandet mellan mitt och ditt
genom att undersöka hur människor under olika perioder i livet har förhål-
lit sig till såväl cyklar i allmänhet som specifika cyklar. Det har visat sig att
gränserna mellan mitt och ditt inte alltid är självklara och tydliga liksom
att de inte heller nödvändigtvis förstås på samma sätt. Ditt kan bli mitt
och sedan någon annans. Det jag ser som mitt kanske du inte betraktar på
samma sätt. Cyklar ingår i ett komplext kretslopp som innefattar männ-
iskor och föremål, tillverkare och användare, drömmar och verklighet. Den
enskilda cykeln har en historia, en biografi, som omfattar dåtid, nutid och
framtid. Cykeln har en egen livscykel liksom det i många människors liv
finns en specifik cykel – en livscykel.

Referenser

Otryckta källor

Folklivsarkivet i Lund: LUF 236

Elektroniska källor

Brottsförebyggande rådet, BRÅ: Cykelstöld, <http://www.bra.se/bra/brott-och-statistik/cykelstold.html> (hämtad 2016-12-27).

brottsrummet.se: Fakta om brott för ungdomar: Cykelstölder, <http://brottsrummet.se/sv/cykelstolder> (hämtad 2016-10-03).

stulencykel.se: <http://www.stulencykel.se> (hämtad 2017-01-04).

Litteratur

Appadurai, Arjun (red) (1986): *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Command, Carl, Hambrook, Emelie, Wallin, Sanna, Westerberg, Sara, Irlander Strid, Åsa & Hvitfeldt, Thomas (2017): *Nationella trygghetsundersökningen 2016: Om utsatthet, otrygghet och förtroende*. Rapport 2017:1. Stockholm: Brottsförebyggande rådet (BRÅ).

Dauncey, Hugh (2012): *French Cycling: A Social and Cultural History*. Liverpool: Liverpool University Press.

Emanuel, Martin (2012): *Trafikslag på undantag: Cykeltrafiken i Stockholm 1930–1980*. Stockholm: Stockholmia förlag.

Golub, Aaron, Hoffman Melody L, Lugo Adonia E & Sandoval, Gerardo F (red) (2016): *Bicycle Justice and Urban Transformation: Biking for All?* London & New York: Routledge.

Guroff, Margaret (2016): *The Mechanical Horse: How the Bicycle Shaped American Life*. Austin: University of Texas Press.

Hagström, Charlotte, Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (2014): "Att vara ute och cykla". I: Hagström, Jönsson & Nilsson (red): *Cykelkulturer: Gränslös. Tidskrift för studier av Öresundsregionens historia, kultur och samhällsliv*, nr 4.

Horton, Dave (2006): "Environmentalism and the Bicycle". *Environmental Politics*, 15(1).

Horton, Dave, Rosen, Paul & Cox, Peter (red) (2007): *Cycling and Society*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.

Ibrahimović, Zlatan (2011): *Jag är Zlatan Ibrahimović: Min historia berättat för David Lagercrantz*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Kopytoff, Igor (1986): "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process". I: Appadurai, Arjun (red): *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lindstedt, Tommy (2015): "Cykelstölder för miljoner". *Sydsvenskan*, 2015-03-25.

Oldenziel, Ruth & Trischler, Helmuth (red) (2016): *Cycling and Recycling: Histories of Sustainable Practices*. New York: Berghahn Books.

- Oosterhuis, Harry (2016): "Cycling, Modernity and National Culture". *Social History*, 43(3).
- Palmenfelt, Ulf (2017): *Berättade gemenskaper: Individuella livshistorier och kollektiva tankefigurer*. Stockholm: Carlsson bokförlag.
- Palmkvist, Joakim (2014a): "Sex berättelser om stulna cyklar". *Sydsvenskan*, 2014-05-31.
- Palmkvist, Joakim (2014b): "Kostnad: nära 600 miljoner". *Sydsvenskan*, 2014-05-31.
- Parkin, John (red) (2012): "Cycling and Sustainability". *Transport and Sustainability*, 1.
- Raab, Alon (2012): "Wheels of Fire: Writers on Bicycles". *World Literature Today*, 86(5).
- Sandgren, Patrik (2009): "Hojlåtar". *HOJ. ETN. Etnologisk skriftserie*, nr 9.
- Satz, Lotta (2016): "Färre cyklar stjäls i Malmö". *Sydsvenskan*, 2016-10-13.
- Steinbach, Rebecca, Green, Judith, Datta, Jessica & Edwards, Phil (2011): "Cycling and the City: A Case Study of how Gendered, Ethnic and Class Identities can Shape Healthy Transport Choices". *Social Science & Medicine*, 72(7).
- Vivanco, Luis A (2013): *Reconsidering the Bicycle: An Anthropological Perspective on a New (Old) Thing*. New York & London: Routledge.
- Withers, Jeremy & Shea, Daniel P (red) (2016): *Culture on Two Wheels: The Bicycle in Literature and Film*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Österman, Annika (1967): "När cykeln kom till byn". *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museet.

Känsliga sammanhang

Tingen vid arvskiten

Jonas Frykman

År 2015 besvarade Folklivsarkivets meddelare en frågelista om arv och arvskitte (LUF 242, *Om arv*). Bland de många svaren fanns det ett från en trogen meddelare som avslutade sin berättelse med en djup suck. Hon menade sig ha sett hur allsköns ondska i världen, och framför allt girighet spelades upp på de miniscener där arvingar möttes för att göra upp: ”Hot, svek, bluff, lögn, bedrägeri, ibland våld och allehanda liknande knep är det som såväl enskilda privatpersoner som stater använder för att tillfredsställa sin starka girighet på andras bekostnad” (M 276889).

Vad är det för känslomässiga processer av tillhörighet, rättigheter, förnedring och försoning som sätts igång vid ett arvskitte och vilken roll spelar tingen i dessa? Litteraturen är, som vi ska se, full av liknande beskrivningar av dramatik när arvingar möts för att säga farväl till en avliden. Att det stundom kan handla om momentan brist på förståelse som överskuggar familjemedlemmarnas annars ömsesidiga kärlek och empati verkar uppenbart. Ett par kanadensiska advokater som specialiserat sig på arvsfrågor, skrev att de häpnade över mångfalden i de reaktioner de mötte i sin praktik: ”Gång på gång har vi funnit hur döden och det följande arvet har utlöst ett register av känslor som sträcker sig från den värsta illvilja på den ena extremen och de djupast tänkbara källsprängen av välvilja och kärlek å den andra” (Fish & Kotzer 2009:12). Får man lita till skönlitteratur, tidsningsreportage och intervjuer med advokater, terapeuter och andra rådgivare till arvingar som råkat i luven på varandra, så är det oftast de mörkare sidorna av själslivet som kommer till ytan. Inte så konstigt kanske,

eftersom man här finner rapporter från människor som sökt hjälp när de inte kunnat lösa problemen inom familjen. Från etnologiska utgångspunkter blir det däremot befogat att titta på vad arv har betytt i olika tider, inom olika former av familjebildningar och i förhållande till vilket stöd och vilken hjälp som samhället tillhandahåller för de äldre – de som vanligen lämnar den kvarlåtenskap som ska fördelas. Uppfattningen om vad som är mitt och ditt är alltid sammanvävd med en materiell, social och tidlig kontext.

Källor och perspektiv

När affekter och känslor står i fokus för en studie som denna blir det således miljön som människor befinner sig i som bildar utgångspunkten. Känslor har, som Jean-Paul Sartre ([1962] 1994) hävdar, alltid ett objekt. De är riktade mot omvärlden eftersom det är den som tydliggörs; vanligen har vi också ett namn för dem. Affekter å andra sidan är de omedelbara, kroppsliga reaktionerna inför något som inträffar i omvärlden – det lilla barnets reaktioner på plötsliga händelser, att man rycks med i en melodi, i vrålet när hemmalaget gör mål, förlamningen när någon närstående dör. De tankar och reflektioner som följer när vi ska försöka fatta vad som inträffat prövar vi att sätta handtag på. Orden gör det möjligt att sortera intrycken som just olika känslor (Frykman & Povrzanić Frykman 2016:14).

Studiens material utgörs till en del av en klassisk etnologisk källa, uppteckningar insamlade av Folklivsarkivet i Lund. Meddelare har ombetts svara på en frågelista där de personliga upplevelserna av ett eller flera arvs-skiften inom familjen. Det betyder att den tid som svaren speglar i grova drag blir 1900-talet med en tyngdpunkt på dess senare hälft. Därutöver finns berättelser och tidningsartiklar baserade på intervjuer med advokater och slutligen sådan skönlitteratur där arvskonflikter kommer till ytan.

De olika typerna av material har visat sig vara användbara på olika sätt. När meddelare berättar om något som inträffat i den egna familjen, ligger det merendels ganska långt tillbaka i tiden. Ett liv med föräldrar, syskon, grannar och vänner ger en inramning till hur ting kan ha följt med sedan barndom och uppväxt, hur människor och händelser har fyllt sakerna med

innehåll. Detta kan förklara varför tingen självklart ses som ”dina” eller ”mina”. Samtidigt får man akta sig för att tro att den typen av minnesberättelser skulle bedömas som särskilt tillförlitliga. Minnen är inget fast utan ett ständigt ombyggnadsprojekt. Det som utmärker varje tillbakablickande sägen, utsaga eller berättelse är att samtidigt som den naturligtvis beskriver något som en gång timat, ett arvskifte som i detta fall, så är den också präglad av allt som inträffat under åren som gått sedan händelsen de refererar till. Minnen bär så rika spår av bearbetningar och förhoppningar, att meddelaren själv har svårt att få syn på dem: de är ju integrerade med den pågående vardagen. Med en term som låter nedsättande i svenska öron men har en precisare innebörd i franskan, benämner Jean-Paul Sartre (1940/2004) sådana berättelser ”imaginära”, alltså snarast ”föreställda”. Komplexiteten i det som en gång utspelades har med tiden kommit att filtreras genom ett livs erfarenheter och därmed fått en form som passar in i den tolkning av livet och världen som individen själv byggt upp. Som i varje berättelse så vet man också hur det gick, vad som blev resultatet av den eventuella konflikten. Och om minnet formas till en ofta upprepad historia, har det fått en början, ett slut och en moralitet.

Till skillnad från sådana minnesbilder handlar berättelser från soffan hos terapeuter och på advokatens kontor nästan alltid om enskilda händelser, och de blir därför ganska kontextlösa. Det är ju problem förenade med klienten och utlösta av arvskiftet som ska bearbetas. Därför är de starka känslorna av att ha blivit kränkt, överkörd av syskonen, sviken av föräldrarna, eller riden av avundsjuka gentemot halvsyskon och ingifta partner, mycket mer närvarande i sådana redogörelser. Skönlitteraturen följer ofta liknande spår. Här får det situationella, ögonblicket när striden flammar till och känsloträngarna kommer i svängning, något påtagligt som kan engagera författare och läsare. Och vad lämpar sig bäst för att börja nysta i karaktärernas avsikter och personlighet? Det som stiger ur det situationella är mer komplext, ännu inte stereotypiserat av reflektion och berättande. Sartre kallar det i sin studie av känslor ([1962] 1994) för det ”reella” eftersom det ligger nära de omedelbara upplevelserna; det finns alltid ”något mer” – affektivt – som inte är bearbetat och avslutat i sådana känslor och de är därför fyllda av dramatiska potentialer (jfr Detmer 2008:36, 47, Frykman 2016:156).

Sammanfattningsvis betyder det att uppteckningarna kan berätta om den kontext som kan vara svår att fånga vid en rådgivning eller terapeutisk session, om familjerelationer i förhållande till tingen; andra källor måste brukas för att gripa det som rör studiens centrala fråga – hur tingen kan få kraften att utlösa såväl den värsta formen av illvilja liksom omtanke och kärlek.

I texten nedan får vi inledningsvis möta en generell diskussion om det specifika med hur ting sensibiliseras när de blir arvegods och får ”affektvärde”. Och vad det är som händer med individen när den blir arvtagare. En gång i bondesamhället innebar det att sonen – och mer sällan dottern – förvandlades från barn i familjen till ansvarig förvaltare av inte bara fast egendom utan också de traditioner, känslor och värderingar som kännetecknat familjen. Och som David Lowenthal skriver, det ”mest betydelsebärande av det vi ärver är socialt och psykiskt till sin art” (1996:32). Det understryker ytterligare den känslighet som ryms i en situation där arvtagarna länge väntat på att ta över, eller kanske ännu inte står beredda på bördan som ska axlas. Hur den spänningen ska hanteras arvtagarna emellan visar sig vara högst beroende av hur ekonomiskt, socialt och känslomässigt laddat det som ska fördelas är. Vi kommer därför att möta några situationer ur ett förgånget bondesamhälle och ställa det emot de iakttagelser som kan göras utifrån hur Folklivsarkivets meddelare minns uppdelningen av arv i ett samtida välfärdssamhälle.

Det prereflexiva

Känslor är prereflekta och de har ett objekt, de riktar sig mot något eller någon, menar Sartre (1940/2004) och de fyller objektet med innehåll. Men vilket det innehållet sedan blir, är resultatet av en lång socialisationsprocess – oftast erfarenheter som formas under uppväxten. Hur det går till är något som mer sällan diskuteras i Sartres teorier. Den irländske poeten Seamus Heaney har i ett prosastycke (1993) beskrivit hur han som vuxen blivit medveten om hur tingen som han omgavs med i sin barndom var levande, eller fyllda av ”slumrande energier”. Barnet kände, luktade, smakade sig fram igenom den nära omgivningen och en medvetenhet om hur världen var uppbyggd vaknade. ”Lukten av gummilakanet i barnvagnen, att känna

träbotten i vaggan, säkerhetsnålarna i blöjan när barnet kryper över trägolvet eller halkan när barnet kryper över linoleum...” (jfr Frykman 2016:163) hjälpte honom från tidig ålder att skaffa sig en instinktiv orientering med hjälp av tingen. Ännu fanns det inte ord att förknippa dem med – men gott om sådana när han satt med pennan i hand. Poängen är att han visar hur föremål kom att bli inkorporerade långt innan de blev benämnda.

Arvskiftet föregås av förlusten av far och mor. Nu bubblar flera tidiga och ännu oformulerade minnen upp och de är djupt personliga och engagerade, skriver den amerikanska terapeuten Ginger Blume (2005). Och ofta är det just tingen som får dem att framträda, bli konkreta. “Döden och döendet har förmågan att öppna de själsliga såren från barndomen och kan få situationer och handlingar att framstå som än illasinnade och plågsamma”, fortsätter han. I sin praktik med familjemedlemmar som råkat in i situationer de inte kunde bemästra, märkte han hur ett enstaka föremål kunde framstå som så meningsbärande att den ena konflikten efter den andra rullade på, som snö samlas på en snöboll – och han ger ett exempel.

Två syskon, bror och syster, hade helt oförhappandes blivit ovänner vid bodelningen efter mamman. Den utlösande faktorn var en färggrann tupp i keramik som brukade stå i köket. Sonen kände att han var så djupt fäst vid den, att han för sitt liv skulle ha den med sig hem. Under sina uppväxtår hade han tillbringat timmar sittande i kökssoffan medan mamman förberedde måltiderna. Tuppen fick honom att återuppleva en värld just de delade, en närhet bara de två kände. I den rymdes förväntningar, men också ljud och de lukter som samlades i just mammans kök. På platsen fanns förstas de många redskapen – kokkärl, stekpannor, kryddor och handdukar – allt sammanbundet av mammans rörelser när hon lagade maten. Eller, med ett fenomenologiskt språkbruk kan man säga att tingen fick det förflutna ”att hända”. Kort sagt lockade tuppen fram en förlorad värld som nu bara fanns i hans minne. Vad kunde vara mer naturligt vid arvsdelningen än att det var just den tuppen han ville ha? Knappt hade han uttalat sin önskan förrän systemen, som praktiskt taget aldrig hade visats i köket som barn eftersom hon avskydde matlagning, sa att den betydde minst lika mycket för henne. Inte för att hon var så fäst vid tuppen som sådan, framkom det, inte för att hon kunde trolla fram de intima

stunderna med mamman, utan för att hon överväldigades av avund över allt det som hon gått miste om. Nu såg hon det som att hon ställts utanför. Saknaden grep henne och det enda sättet att få revansch för det hon gått miste om, var att bedra brodern på detta band till mamman. Tuppen fick ett affektivt värde, fylldes av en osorterad samling av motstridiga känslor som ingen av de två syskonen kunde tydligt sätta fingret på, än mindre hantera.

Jag har i annat sammanhang beskrivit ett tillfälle där två systrar inte kunde enas vem som skulle ärva en värdefull kristallvas som modern lämnade efter sig. När förhandlingarna strandade lyfte en av dem vasen högt över huvudet och lät den falla för att krossas mot gatstenarna. ”Om inte jag kan få vasen, skall ingen ha den!” (Frykman 2016:160).

Affektionsvärde

Det affektionsvärde som ett föremål får kan vittna om hur det under tid samlat på sig intryck och minnen. Pappas skrivbord, mammas smycken, festservisen, bordsilvret, tavlorna på väggen, tuppen i köket och kristallskålen i matsalen kan vara föremål som familjens medlemmar lärt sig uppfatta världen genom. Det är inte tingen i sig, utan den värld de väcker till liv vi bör fästa avseende vid, menar filosofen Martin Heidegger.

Just tingens mångtydighet, möjligheten att se dem som någonting utöver representationer, symboler eller historiska artefakter är det som Heidegger (1962, 1971) fångar upp i begreppet *zuhanden* – ”tillhanda”. När de inte står fram som enskilda objekt utan lockar fram en värld full av händelser och mening fungerar de som Marcel Prousts berömda Madeleinekaka. I sig väckte kakan ett begränsat intresse, men när han doppade den i en kopp lindblomste började han återuppleva den tid som gått, *känna igen* den miljö han formats i och börja utforska den. En annan klargörande term som Heidegger brukar är att tingen ”världar” – helt enkelt att de återkallar den värld i vilken de en gång ingick – inte som en vittnesrapport utan utifrån dess potentialer.

Detta är alltså motsatsen till när tingen ses utifrån sin symboliska betydelse – som t ex pengar, märken och bilder eller exponerade i antikaffärens skyltfönster. Vem som helst kan köpa bordsilver i någon affär och då upp-

skatta det för dess nytta eller skönhet. Den funktionen känner vi väl och Heidegger kallar den med en tysk term för *vorhanden* – lättast översatt med ”förhanden” – alltså något man betraktar, reflekterar över och formar uppfattningar om. Men det är något annat än det affektionsvärde som uppstår när de dragits över med en hinna av minnen, upplevelser, intryck som engagerar en till den grad att man minns, kroppsligt, kognitivt och dynamiskt.

I den gripande boken *The Year of Magical Thinking* har journalisten och författaren Joan Didion (2005) skrivit om förlusten av maken och poeten John Dunne. Hans död gjorde överraskande nog att många av de vardagliga tingen kom att sensibiliseras. Hon återvänder gång på gång till hur svårt hon har att göra sig av med hans uttrampade skor. Året efter hans död bara står de där i hallen och väntar, färdiga för honom att sätta fötterna i om det osannolika men ständigt förväntade skulle inträffa att han kom tillbaka som han alltid brukade göra. Omöjliga att använda men svåra att slänga eftersom de var en fysisk påminnelse om ett liv som skulle kunna fortsätta som vanligt. De var mångtydigt affektiva, fyllda av den värld som varit deras och plågsamt nog nu bara hennes.

Men den värld arvtagarna får syn på när föremålen dyker upp behöver verkligen inte inge känslan av saknad och förlust. Vid en undersökning av hur folk såg på förväntade arv som gjordes i England 1994, menade åtta av tio av de tillfrågade att de varken förväntade sig pengar eller föremål hemifrån. De hade byggt sina egna världar, fyllt hemmen med egna möbler, byggt upp sina egna ekonomier och utgick från att föräldrarna skötte sig själva. En kvinna menade att hon mycket hellre hade önskat att mamman använt sina pengar för att få hjälp med städningen ”så jag inte ska känna mig tvungen att gå dit efter jobbet och hjälpa henna vaska köksgolvet” (Lowenthal 1996:42).

Det är uppenbart att när man talar om affektionsvärde, affekter och känslor så ställs vi inför komplexa läroprocesser inom ramen för olika tider, familjestrukturer, konsumtionsmönster och inkomstförhållanden. En inblick i några kontrasterande miljöer kan visa på vissa av de yttre förutsättningarna för hur ting alls sensibiliseras.

Fast egendom och släktens betydelse

Går man tillbaka till 17- och 1800-talen finner man snart att uppdelningen av arv var ett av de närmast rituella tillfällena i livet när känslorna råkade i svallning och när band som var avsedda att hålla för alltid klipptes av. Domböckerna svämmar över med tvistemål där framförallt rätten till jord står i centrum. Det verkar till och med som om transitionen av fast egendom var den axel runt vilken domstolarnas praxis rörde sig. Att upprätta en bouppteckning var instrumentet för att kunna inventera och beskatta dödsboet, men huvudsakligen för att klarlägga ägandeförhållandena till jorden. Lösöret åsattes ofta ett kraftigt reducerat värde eftersom det ändå inte kunde orsaka lika stora slitningar (Bringéus 1977). Liknande förhållanden med jorden som aktör avspeglar sig i litteratur som avbildar tiden. Där verkar det som om tvister mellan släktingar över arvet har utvecklats till en alldeles egen litterär genre. Naturligtvis har det varit lockande för författare att beskriva sådana scener där det går att fånga det sammansatta i människors karaktär – och vad kunde vara mer tacksamt än situationer där allt som till vardags hållits heligt blir ställt på ända?

Ett av de klassiska styckena i konsten att teckna befolkningen på landsbygden som girig och grälsjuk, finns i Gustaf Hellströms skärgårdsroman *Storm över Tjurö* (1935). Den nykomne prästen på ön förskräcktes när han inför delningen av arv ”såg hur syskon reste sig mot syskon, barn mot far eller mor, far eller mor mot barn. De heligaste blodsband slets som om de varit sköra som de spindelvävstrådar, som höstetid flyger omkring i luften.”

En liknande sinnesstämning har August Strindberg fångat, när han i *Hemsöborna* (1887) beskriver hur utbölingen Carlsson och hemmasonen Gusten nogsamt vakar över gumman Flods dödskamp. I chiffonjén ligger testamentet inlåst och nyckeln har gumman fortfarande hos sig. Konflikten mellan sonen och den nyblivne maken handlar i någon mån om ting såsom redskap, båtar, plogar och möbler – men den handlar först och främst om gården som länge gått i slakten, om marken och äganderätten till jorden. Gusten är äldste och ende sonen och utan gården blir han förvisad till en framtid som dräng under den nye herren. Frågan om ditt och mitt är naturligtvis oerhört känslig med tanke på att Carlsson kan ärva

och bli husbonde. Än mer är det en fråga om bar överlevnad, om själva existensen som sätts på spel.

Makten över territoriet och därmed rätten att föra släktens traditioner vidare bygger på samma uråldriga tema som hos Shakespeares klassiska tragedi om den åldrande Kung Lear – vilken i sin tur går tillbaka på en keltisk folksaga. Arvskiftet får hans tre döttrar att visa upp en provkarta på känslor och egenskaper där svekfullhet, ondska och falsk tillgivenhet används som redskap för att komma över riket och därmed makten efter den lallande fadern. Det slutar som bekant med att systrarna förgör varandra.

I sin roman *Selams* (1920) uppehåller sig författaren Sigfrid Siwerts vid vad arvet betyder på det fiktiva godset Selambshof. Det är en tragisk skildring av den förbannelse som jordegendomen utövat över ägare och tjänstefolk, men framförallt hur kampen om de knappa resurserna förgiftar barndomen och livet för de fem syskonen. I kampen om arvet syskonen emellan blir de till ”vargar i författarens ögon, hycklande självälskare i olika tappningar, dömda till sin egen ruin” (*Svenska Dagbladet* 2004-08-27). Återigen är det jorden, egendomen, som ligger bakom det andliga och fysiska förfall som arvtagarna går igenom.

I skildringarna ovan framträder ett par omständigheter som kan vara värda att dröja vid. En är mångfalden i och styrkan av de känslor som rider arvtagarna. Egendomen är verkligen värd att kämpa om. I den mån tingen – lösöret – framträder, är det knappast i egenskap av nostalgiska och affektiva föremål som rymmer möjligheter att återknyta till barndom och uppväxt. Hemmet är ju framförallt gården, en arbetsplats och en hemvist för släkten. Arvskiftet aktualiserar den möda och de uppoffringar som är förknippade med att föra familjen och dess traditioner vidare för den förstfödde. För mindre lyckligt lottade syskon är det tillfället när de skiljs från barndomshemmet till en tillvaro under mer begränsade omständigheter.

Vad som saknas i de anförda skildringarna är merendels vardagen, socialisationen – alltså hur de blivande arvingarna via arbetet och kontakt med tingen lär sig se det som självklart kommer till synes vid ett arvskifte. När journalisten Björn av Kleen skrev boken *Jorden de ärvde* (2009) ger han en bild av den situation som kan råda när nutida adelsfamiljers egendom, traditioner och status ska överföras. Trots all modern lagstiftning rörande jämställdhet och lika arvslott efter föräldrarna, lever fideikommiss-

institutionen än idag i högönsklig välmåga, påpekar författaren med viss ihärdighet. Flera fideikommiss har alltså bibehållit samma praxis som en gång rådde i bondesamhället – äldste sonen får ärva allt. Praktiskt, kan det tyckas, eftersom tvist om jorden inte behöver uppstå. Men det kräver alltså en omsorgsfull socialisation som ofta sker i form av praxis snarare än via instruktion.

En av de personer journalisten intervjuade var Nils Gyllenkrok, välkänd fideikommissarie på Björnstorps och Svenstorps gods utanför Lund. Livligt berättar han om hur han som äldst av två syskon från tidig ålder fått lära sig läxan om vem som var den utvalde arvingen och vem som inte var det. På lördagarna under uppväxten delades det alltid ut lördagsgodis. ”Då köpte min pappa två chokladkakor. Och vi är tre syskon. Ett barn fick inget. Och så sa han: ’Jag vill bara lära er en sak. Världen är orättvis’” (ibid:39). Sådan var principen, men hur sockrades den och gjordes smaklig för alla inblandade? Helt enkelt genom att den förste manlige i syskonskaran var den som föräldrarna mest målmedvetet lät ta del i godsets dagliga skötsel. Nils Gyllenkrok hade lärt sig vad det var att sköta egendomen av sin far, och han i sin tur såg det som sin livsuppgift att praktisera samma lärostycke på äldste sonen.

Det var lika självklart som det är för min son idag, säger Nils Gyllenkrok. Han tycker att det är hans eget val precis som jag tyckte att det var mitt eget val. Det är en hjärntvätt som ingår sedan man föds. Det går till så, och där misslyckas en hel del, att man hela tiden talar om vilket underbart trevligt jobb man har. Man tar med dem ut i verksamheten, talar om framtidsplaner och får dem att känna att detta är en viktig del av familjen och av dem själva. (Ibid:39)

Genom praktiken, tingen, redskapen och miljön kom existerande mönster att inkorporeras och bli en del av arvtagarnas habitus (Bourdieu 1977). Vad jorden krävde och förmådde gick att lära sig intuitivt och genom att utföra vardagens många handgrepp – och det krävde tid. Det var därför som i princip varje blivande bonde fick lära sig yrket inte på skolbänken utan genom att gå vid sidan av och imitera den som redan kunde arbetet. Men det var också där som förväntningarna om ett framtida arv, om vad som

var riktig och rättvist, byggdes upp. Det var i besvikelsen över att förhoppningarna inte infriades som konflikterna bröt ut och man vände sig till domstolen.

Omtanke och rättvisa

Idag är frågor om konflikter i samband med arv mer sällan föremål för litterär gestaltning; förekommer sådana som artiklar i pressen handlar det vanligen om kända personer och tvister gällande pengar. Arvet efter deckarförfattaren Stieg Larsson och författaren och finansmannen Harry Schein är två av de mest kända exemplen; upphovsrätten till konstverk som arvet efter Evert Taube är ett annat. Vanligen behandlar de ”klander av testamenten” (arvstvister) som kommer till domstolarna frågor rörande kontanta tillgångar, och rätten till arv för särkullbarn eller ingifta partner. Inte sällan är det värdet av hus och bostadsrätter som fått tillgångarna att skjuta i höjden och gör arvet värt att processa om (*Dagens Nyheter* 2016-07-04).

I de svar som kom in på Folklivsarkivets frågelista om samma ämne märks det tydligt hur meddelarna släppt kontakten med det gamla jordbrukssamhället och dess arvspraxis. De har också släppt kontakten med den värld där barnen under år av arbete tränades in i samma sysslor som föräldrarna utövade. Hemmet framstår med andra ord som familjens miljö, platsen för kärlek, omvårdnad, fostran och försörjning – och identitetsskapande.

Svaren på frågelistan kommer merendels från södra delen av landet, meddelarna är i varierande ålder, men flertalet är pensionärer och ungefär tre av fyra är kvinnor, många har en bakgrund inom vård och omsorg. De här uppteckningarna vet berätta om föräldrar som levt ett långt liv och barn som stått i tät kontakt med syskon och föräldrar trots stora geografiska avstånd. Ibland nämns hjälp från samhällets institutioner i form av äldreboende eller vård i hemmet. Tingen som ska fördelas efter dödsfallet är ibland sådana som följt med sedan barndomen och därför fyllts med innehåll men det är inte ovanligt att barnen, i enlighet med vad Lowenthal refererat från England, byggt egna hem som bättre svarat mot egna behov och därför har ett ganska instrumentellt förhållande till föräldrahemmets

kvarlåtenskap. Det gör att somliga scener från bodelningar målas upp i starka färger och blottlägger djupgående spänningar bland arvtagarna, men oftare lyser det fram situationer av förståelse och ömsesidig respekt. Så svarar en präst från Skåne att han under sina 50 år i tjänst mött sörjande vid otaliga begravningar, och därvid ”mött fall där arvingarna redan vid begravningen levde i ovänskap, men i de allra flesta fall har det gått anständigt till. De destruktiva fall som jag beskrivit hör trots allt till undantagen som bekräftar regeln” (M 27308).

Det som är mest slående i beskrivningarna är rationaliteten i tillvägagångssättet när arvegods ska fördelas. Uppenbarligen har det utbildats en serie rituella bruk och sedvanor som de flesta verkar så bekanta med att de nästan nämns *en passant*. Större energi verkar ha gått åt för att bibehålla sämjan än att hävda individuella rättigheter eller hålla liv i gamla rancuner (M 27297, 27299).

Ett bruk som flera meddelare skriver om är att dra lott om kvarlåtenskapen. En lärare från Bohuslän född i slutet av 1920-talet skriver: ”Arvskiftet mellan mig och mina syskon har gått lugnt till. Såvitt jag minns delade vi upp saker i likvärdiga högar och drog lott.” Proceduren kan ha föregåtts av en noggrann selektion så att innehållet i högarna och värdet av dem blev någorlunda jämnt fördelade: ”Fanns det några speciella önskemål tog vi hänsyn till dem... Konsten delades upp efter önskemål... Hemvävt linne och dukar, broderier och liknande lades i 4 högar och så fick vi ta en hög var” (M 27266).

Ett annat vanligt förekommande bruk är att skriva önskelistor, alltså att de efterlevande ”paxar” för vad som för dem är mest åtråvärt – för att sedan eventuellt ha friheten att förhandla med de andra och försöka balansera ekonomiskt och affektivt värde. Det är ett mer individualistiskt mönster men svarar bättre mot en familjesituation där frågor om mitt och ditt sedan länge varit på tapeten inom slakten. Den avlidne kan före sin död till och med ha gett direktiv om vilken metod som ska tillämpas, som i detta exempel från Skåne: En syskonskara konfronterades med pappans plötsliga död. I en skrivbordslåda fann de råd om hur de borde gå tillväga den dagen han gick bort: ”Vissa släktklenoder hade pappa önskemål om att jag skulle ha som bärare av släktnamnet. Det gällde ett par silverbägare, en antik glasservis, ett par antika silverljusstakar samt några gamla fotoalbum.

Vidare ville han att jag skulle överta hans skrivbord som också funnits länge i slakten. Eftersom jag inte hade ”valt” de här sakerna behövde jag inte räkna dem till sitt fulla värde på min lott. Vi klarade delningen helt utan osämja, tvärtom minns jag dagarna som positiva då vi syskon kom närmare varandra än vi varit på länge” (M 27276).

Att styra med hjälp av gåvor är förstås ett medel för att bevara existerande maktrelationer inom familjen. Gåvan som enligt Mauss ([1922] 1990) rymmer så många kondenserade obligationer, var förr ett sätt för den äldre generationen att skapa eller vidmakthålla kontinuitet, men som syns i det här fallet inte bara som ett sätt att föra arvet vidare och föregripa missämja, utan också anpassa mönstret efter individuella preferenser. Hänsynstagandet till de andra arvingarna, som merendels är syskon, framstår alltså som ett genomgående drag. Om detta ska förklaras med långa traditioner av jämlikhet, konfliktundvikande som en strategi i den svenska kulturen, eller att meddelarna representerar en väl integrerad del av det nutida samhället får stå öppet. Det finns, som vi snart ska se viktiga strukturella faktorer bakom de många exemplen på viljan att komma överens. Men dessförinnan är det befogat att se på sådana fall där osämja råder.

Oförrätt och osämja

Gården och jorden i bondesamhället kunde svårligen kapitaliseras och därför fick barnen – arvtagarna – lämpa sig efter läget och göra avkall på sina krav. Många tvister i samtiden handlar också om jord eller fast egendom, men sådant är oftast omräkningsbart i reda pengar. När konflikterna dyker upp är det för att bodelningen rört upp minnen av svek och orättvisor som blir så påtagliga därför att de är knutna till ting som en gång varit del av familjen när gården fortfarande var ett hem, men nu ska delas upp i vad som ska vara mitt och ditt.

En meddelare berättar om syskon som skulle dela upp boet efter modern: ”Vi var tre syskon som hade en mycket god relation.” De hade delat upp huvudparten av föräldrahemmet i samband med faderns frånfalle och en tidigare flytt. Kvar fanns ett hem med många värdesaker och en sommarstuga. Eftersom syskonen bodde på olika håll men hade bibehållit en god relation till varandra och modern utgick de från att ”alla ville varandras väl.

Vi paxade i rum för rum. Nu valde min bror krasst, tog det han trodde var dyrast. Silverpryttlur, bl a en stor kanna med lock som pappa fått vid någon jämn födelsedag som resultat av en insamling bland affärsvännerna. Min syster tog bl a ett par vitrinskåp och en liten madonnabild, kanske italiensk. Jag fick min favorit, ett porträtt av mormor som ung, spelande piano.” Men så upptäckte systrarna att brodern ”hade smusslat undan från bouppteckningen, bl a en målning han trodde var mest värdefull... den stod gömd i en garderob... och han hade möblerat om på den vägg där tavlan hängt, så att det inte skulle märkas.” Falskspelet blev än mer tydligt när sommarstugan tio år senare skulle avyttras. Den hade nyttjats mest av brodern, hans familj och deras vänner. Användningen hade också fått honom att uppleva sig som ägare. ”Bror och hans fru visade sig i förväg ha lovat bort det mesta i stugan till sina barn... Det var ju inte så märkvärdiga saker på landet, men ... jag var mest besviken på min svägerska, som hade spelat med i brors smusslande” (M 27315). Det fick bågaren att rinna över och systrarna klippte kontakten med brodern. Nu hade de fått bekräftat vad de tidigare blott anat – åren igenom hade han satt sitt eget bästa framför den familj som en gång varit deras gemensamma.

Sommarstugan är ett återkommande tema när det uppstår schism mellan arvtagarna. Den representerar inte bara ett pekuniärt värde, utan även ett affektivt. Här har barnen tillbringat bekymmersfria dagar under skolloven, sprungit i skog och över ängar, byggt kojor, grillat korv, solat på bryggan, kliat myggbett och träffat släktingar och fått besök av vänner. Livet på landet förde med sig kroppsliga upplevelser som var svåra att matcha under terminernas plugg och ruskväder. Sannolikt var det också här som det bästa i familjelivet verkligen hände, som man umgicks utan stress och pekpinnar. Längre upp i åren förväntades man hjälpa till i trädgården och underhålla byggnaderna. Genom sådant bruk, kom man att uppleva det goda livet inpå skinnet, att räkna sommarstugan som sitt eget speciella territorium. Och det var känslor så djupa och så sammansatta att det var svårt att sortera bland dem (jfr Huggins 2003, Frykman 2016:168ff).

Allt är inte frid och sämja. Skillnaden mellan syskon i hur de har byggt upp närhet till platser, eller till personer via arbete, bruk och vana tonar gång efter annan som ett slags basackord genom de arvskiften som slutar i konflikt. Det kan vara animositeten mot brodern som gick till sjöss i unga

år och inte visade sig annat än när han kom för att fylla på kassan, eller dottern ”som har uppoffrat sig och tagit hand om sin sjuka mamma under många år; fått ta ledigt från jobbet ett otal gånger för att besöka henne medan brodern säger att han inte hinner. Så dör mamman.” (jfr *Svenska Dagbladet* 2009-03-11). Och hur kan man få kompensation för sådana uppoffringar när laglotten inte tar hänsyn till närhet och kärleksarbete?

I en annan berättelse känner en meddelare oro inför arvskiftet eftersom hon hjälpt sin mor med sommarstugan under alla år och som tack fått ett större belopp som gåva, utan syskonens vetskap. Fallet pekar på en strategi som vi mött ovan, nämligen att fördela det kommande arvet i förväg – det som ibland kallas att ”ge med varm hand”. Föräldrarna vet att det kan finnas större och mindre behov bland syskonen. Än var det dottern som behövde en handräckning till sommarstugan; än var det hon som hjälpt sjuka mamma medan brodern var ute på sjön. Någon var ”gullungen” medan en annan var ”svarta fåret”. Mönstret med att föregå bo-uppteckningen visar på hur aktivt testatorn – föräldrarna – deltagit i de framtida arvingarnas liv och sett till deras behov. Detta avspeglar också en djupgående förändring i familjestrukturen jämfört med det agrara samhället. ”Pappa tillbringade de sista åren inom vården. Innan han dog hade han hunnit sätta ifrån sig det mesta av det han ägde. Det var enkelt att städa av lägenheten. Jag tog en del, min syster en del och resten sålde vi”, skriver en meddelare från Skåne (M 27310).

Humlestörrar

Vad dessa uppteckningar och andra vittnesmål entydigt pekar på ger något av bakgrunden till varför konflikterna verkar så nedtonade i frågelistsvaren och varför tingen samtidigt kom att tilldelas affektvärde. Sociologen Björn Halleröd (2006) har liknat dagens familj vid en *beanpole*, närmast en humlestör. Humlen klättrar uppåt längs stolpen och skickar samtidigt ut oräkneliga sidoskott (ibid:267). I det förmoderna samhället var störrarna bara några meter; det bodde i bästa fall tre generationer på gården – far- eller morföräldrarna på undantag, de aktiva gårdsbrukarna och deras barn. Att sitta på undantag innebar att få fri bostad på gården, vanligtvis fri ved och utsädet. Men det var husbonden, alltså sonen och

hans familj som i praktiken avgjorde hur generösa förmånerna skulle vara. Det var ingen tvekan om att detta undantag var en börda för hushållet och att de äldre satt mer eller mindre på nåder. Idag kan man odla humle på vajrar som sträcker sig över tio meter upp mot skyn. Metaforiskt speglar det hur livslängden har töjts ut och att flertalet äldre under sitt liv hunnit avsätta rika sidokott som barn, styvbarn, barnbarn och kanske barnbarns barn. Äktenskap upplöses och återbyggs, men kontakten med tidigare släktingar lever ofta vidare. I praktiken betyder det således att den äldre generationen dels har långt fler släktingar i livet än någonsin förut, dels att de kan hjälpa de yngre. De har hunnit samla på sig föremål och ackumulera kapital i form av bostad, sommarhus och investeringar – till stor del beroende på pensioner och andra av välfärdssystemets transfereeringar. ”Via gåvor, finansiellt stöd och hjälp med dagliga göromål fortsätter föräldragenerationen att vara viktiga aktörer för den yngre generationen”, skriver Halleröd, medan ”större gåvor från barn till föräldrar är extremt ovanliga” (ibid:261, 267).

Humlestörens familj lever och frodas i kraft av de oräkneliga tjänster och understöd som strömmar mellan topp, sidogrenar och rötter. Här finns ”ett flöde av resurser som främst går från de äldre till de yngre. Det kan alltså konstateras att de äldre i många fall utgör en viktig resurs för de yngre generationerna även långt upp i åldrarna”, fortsätter Halleröd (ibid:261). Eller som det bekräftas i en uppteckning: ”De mest värdefulla föremålen i mitt hem var till stor del fördelade före arvskiftet. Mor och far hade önskemål om vem som skulle ta hand om den antika chiffonjén, tavlorna som mor målat, kärleksbrev, amerikabrev, pälsarna, klockorna, tidigare arvegods etc. Inget var nerskrivet, men... Alla visste.”

Tvärt emot en serie populära föreställningar om att familjen i det moderna välfärdssamhället har försvagats eller lösts upp, ser vi här hur den fått en ökad förmåga att praktiskt hjälpa och fördela ägodelar mellan barn och släktingar. Det har förstås haft djupgående inverkan på föreställningar om vad som är mitt och vad som är ditt vid ett arvskifte. I bondesamhällets värld stod visserligen också familjen stark, men mer som en arbetande, ekonomisk enhet, bärare av släktens, gårdens, ”husets” kontinuitet. Äldste sonen var garanterad sitt arv; det kunde ifrågasättas och syskonen kunde strida sinsemellan hur stort arv som skulle tillfalla dem. Vad föreställning-

arna om mitt och ditt bottnade i var också grundat i villkoren för utkomst och ytterst överlevnaden.

Bilden från uppteckningarna visar på varför ättlingarna blir mindre beroende av arvet efter föräldrarna och därmed också utgör en mindre påfrestning på relationerna. Som framgår av andra bidrag (se Orvar Löfgrens kapitel i den här antologin) har barnen från tidig ålder omgetts med en rikedom av ting, som de också fått lära sig dra gränser med hjälp utav. Individualiteten har blivit en central del av fostran och leksaker och ägodelar har varit till stor hjälp. Det är också förväntat att alla väljer sina egna vägar istället för att kämpa om en gemensam nisch. Hemmet har blivit platsen för intimitet, ramen runt upplevelser och ett beroende som vanligen inte slutar förrän barnen är färdiga för sitt yrkesval. När de dagligen nöts mot ting som utöver de egna tingen kan utgöras av mammas smycken, finporslinet och silverbesticken, tavlorna på väggarna runt matbordet, tuppen i köket och kristallvasen på byrån, sommarstugan, bilen och båten så blir just de gemensamma tingen viktiga ingångar till barndom och upplevelser. De drar med sig minnen av människor, miljöer och händelser – stämningar men inte livets nödtorft. Barndomen i bondesamhället var kort, otrygg, ofta arbetsam, men knappast landet annorlunda, fritt från vuxenlivets krav.

Sammanfattning

Vad jämförelsen mellan de två perioderna visar på är något gemensamt, nämligen hur affektiva utbrott och känslostormar lätt gör sig anmälda vid ett arvskifte, oberoende av tid. När föräldrar eller nära går bort försätts de kvarlevande i ett liminalt tillstånd – en zon där nya gränser behöver dras upp och där det förflutna och framtida öppnas för förhandlingar innan nya rutiner och vanor hunnit sätta sig. Tingen ger konkretion åt vad som kan vara svårt att fånga i ord och dras därför lätt in i gräl som kanske egentligen skulle handla om något annat – förlust av föräldrarnas kärlek, erkännande, avund mellan syskon, minnen av förnedring och besvikelser... Men här verkar det finnas en skillnad mellan nu och då.

Striderna i det gångna bondesamhället gällde försörjning och överlevnad. Förvisso var konflikterna då mer svårlösta och minnen av begångna

oförrätter kunde följa gården i generationer. Men förväntningarna om vem som skulle ärva vad följde det praktiska, var föregripna genom hur arbetet fördelades på gården. Den sammansatta härvan av affekter, känslor och stämningar verkar långt mer närvarande och har samtidigt en annan riktning i det samtida materialet. Uppteckningar vet ofta berätta om hur arvtagarna hållit sams och funnit vägar för att göra förnuftiga avvägningar. Föräldrarna har ju levt länge och fått allt mindre behov av att omge sig med ting. De har också kunnat uppträda som givare av ekonomisk och praktisk natur och verkar ha en uppfattning om vilka ting som kan förväntas gå till vem. Det är först när arvtagarna upptäcker att de blivit svikna, att föräldrarna ingripit på ett sätt som svär emot vad som är rättvist, eller visar sig favorisera någon av de blivande arvtagarna, som konflikterna blossar upp. Sakerna hemifrån har nämligen, utöver det pekuniära värdet, också ett som minner om uppväxtmiljön – de är affektiva och de *världar*. De kan ha samlat på sig de händelser och stämningar som barnen en gång formats av och där de lärt känna sig själva. Det studien ytterst visar är att vad individer kommit att betrakta som mitt och ditt inte i första hand dikteras av egenskaper som begär eller beräkning, utan är ett resultat av det faktum att arvingar, liksom alla andra, är tätt sammanvävda med de människor, ting och händelser de omges av.

Referenser

Otryckta källor

Folklivsarkivet i Lund: Svar på frågelistan (LUF 242 *Om arv*).

Elektronisk källa

Blume, Ginger (2005): *Inheritance Conflicts among Siblings*. <http://www.drgingerblume.com/2017-05-12>.

Litteratur

Bourdieu, Pierre (1977): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Bringéus, Nils-Arvid (1977): ”Bouppteckningar som etnologisk källa”. *Småskrifter från Etnologiska sällskapet i Lund*. Lund: Signum.

Dagens Nyheter 2016-07-04.

- Detmer, David (2008): *Sartre Explained: From Bad Faith to Authenticity*. Chicago & La Salle: Open Court.
- Didion, Joan (2005): *The Year of Magical Thinking*. New York: Alfred A Knopf.
- Fish, Barry, M & Kotzer, Les (2009): *Where There is an Inheritance... Stories from Inside the World of Two Wills Lawyers*. Ontario: Continental Atlantic Publications Inc.
- Frykman, Jonas (2016): "Done by Inheritance". I: Frykman, Jonas & Maja Povrzanović Frykman (red): *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*. Lund: Nordic Academic Press.
- Frykman, Jonas & Povrzanović Frykman, Maja (2016): "Preface". I: Frykman, Jonas & Maja Povrzanović Frykman (red): *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*. Lund: Nordic Academic Press.
- Halleröd, Björn (2006): "Resursomfördelning mellan generationer: Utbyte av gåvor och tjänster mellan föräldrar och barn". *Äldres levnadsförhållanden*. Stockholm: Statistiska centralbyrån, Umeå universitet.
- Heaney, Seamus (1993): "The Sense of the Past". *18th–19th -Century History, 20th-century / Contemporary History, Features*, 1(4).
- Heidegger, Martin (1962): *Being and Time*. New York: Harper and Row.
- Heidegger, Martin (1971): "Building, Dwelling, Thinking". I: *Poetry, Language, Thought*. New York: Harper Colophon Books.
- Hellström, Gustaf (1935): *Storm över Tjurö. Berättelse*. Stockholm: Bonniers.
- Huggins, Ken (2003): "Passing it On: The Inheritance, Ownership and Use of Summer Houses". *Marquette Elder's Advisor*, 5(1), artikel 7.
- af Kleen, Björn 2009: *Jorden de ärvde*. Svante Weylers bokförlag. Stockholm.
- Lowenthal, David (1996): *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York. The Free Press.
- Mauss, Marcel ([1922] 1990): *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. London: Routledge.
- Sartre, Jean-Paul (1962] 1994): *Sketch for a Theory of the Emotions*. London: Routledge.
- Sartre, Jean-Paul (1940/2004): *The Imaginary*. London: Routledge.
- Siwertz, Sigfrid (1920): *Selams*. Stockholm: Bonniers.
- Strindberg, August (1887): *Hemsöborna*. Stockholm: Bonniers.
- Svenska Dagbladet* 2004-08-27, 2009-03-11.

Författare

ÅSA ALFTBERG är etnolog verksam vid Institutionen för socialt arbete, Malmö universitet. Hennes forskning rör åldrande och äldreomsorg med fokus på normer kring kropp, hälsa och döende och betydelsen av materialitet. Hon medverkar i projektet *Införandet av kunskapsbaserad palliativ vård för äldre personer i särskilda boenden* samt i forskningsprojekten *What makes us human? Cultural perspectives on framings of the brain in neurological research* och *Systematic implementation of aesthetic experiences and artistic activities in the care of persons with Parkinson's disease*.

JONAS FRYKMAN är professor emeritus i etnologi vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lund universitet, universitetet i Bergen och Agderforskning i Kristianstad, Norge. Han har i flera böcker behandlat ungdom, kropp och fostran i folkhemmet, och med bakgrund i fenomenologisk teori forskat om minne och monument i dagens Kroatien, samt studerat känslor och affekter i relation till materiell kultur.

CHARLOTTE HAGSTRÖM är docent vid Lunds universitet. Hon är verksam vid Institutionen för kulturvetenskaper som lektor i etnologi och arkivvetenskap. Tillsammans med Lars-Eric Jönsson driver hon projektet *Cykeln och friheten. Att överskrida fysiska, rumsliga och kulturella gränser*. Hon har tidigare forskat kring bland annat ritualer, personnamn och samlande.

KRISTOFER HANSSON är docent i etnologi och verksam som forskare vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Pågående forskning rör sig inom det växande fältet av medicinsk humaniora, med ett speciellt intresse för vårdmöten, kunskapsproduktion inom biomedicin och att leva med långvarig sjukdom. Han är forskningsledare för *The Cultural Studies*

Group of Neuroscience som studerar de kulturella uttryck och praktiker som den moderna neurovetenskapen genererar.

HÅKAN JÖNSSON är docent och lektor i etnologi vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Hans forskning berör primärt mat och måltid. Tillämpningar av kulturvetenskaplig forskning och tvärvetenskapliga samarbeten är viktiga inslag i hans arbete. Sedan 2015 driver han projektet *Måltiden i upplevelseekonomin*.

MARKUS IDVALL är docent och lektor i etnologi vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Hans forskningsintresse rör medicin, hälsa och patienterfarenheter i ett kulturanalytiskt perspektiv. Han har bland annat varit verksam i *The Cultural Studies Group of Neuroscience*, som studerar de kulturella uttryck och praktiker som den moderna neurovetenskapen genererar.

ORVAR LÖFGREN är professor emeritus i etnologi vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. I sin forskning har han länge intresserat sig för vardagens dolda kulturmönster, vanor, rutiner, stämningar och känslor – ofta med hemmet som undersökningsobjekt. Tillsammans med Barbara Czarniawska driver han projektet *Managing overflow in affluent societies*.

GABRIELLA NILSSON är docent i etnologi och verksam som lektor vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds Universitet. Hennes forskning har framförallt behandlat frågor om makt, både på ett individuellt och samhälleligt plan och rört sig inom fälten våld och genus, äldre och klass samt barn och hälsa. För närvarande bedriver hon forskning om nyhetsrapportering kring våldtäkt inom ramen för det tvärvetenskapliga projektet *Våldtäkt i Sverige 1990-2015*.

KARIN SALOMONSSON är docent och lektor i etnologi vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Hennes forskningsområde är konsumtionskultur och handlingsutrymme, identitet och hållbarhetsfrågor i ett föränderligt samhälle. För närvarande driver hon projektet *Lån, makt*

och moral. En etnologisk studie av lånandets sociala och kulturella betydelser i delningsekonomin och kreditsamhället.

KATARINA SALTZMAN är docent i etnologi och verksam som lektor vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. Hennes forskning rör relationer mellan natur och kultur, och hur dessa kommer till uttryck i landskap av olika slag. Tillsammans med Carina Sjöholm och Allan Gunnarsson har hon nyligen genomfört ett forskningsprojekt om villaträdgårdar. I det pågående forskningsprojektet *Rötter i rörelse*, utforskas kulturarvets roll på trädgårdens marknader.

CARINA SJÖHOLM är docent i etnologi och verksam som lektor vid den tvärvetenskapliga Institutionen för service management och tjänstevetenskap, Lunds universitet. Hennes forskning har under de senaste åren handlat om kulturturism och regional utveckling. Tillsammans med Katarina Saltzman och Allan Gunnarsson har hon arbetat i projektet *Arbete och redskap i villaträdgården mellan dröm och förverkligande*. Hon arbetar för nuvarande i forskningsprojektet *Rötter i rörelse* som rör sig i skärningspunkten mellan trädgård, kulturarv och marknad.

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences

I skriftserien har tidigare utgivits:

16. Bengtsen, Peter, Liljefors, Max & Petersén, Moa (red.) 2018. *Bild och natur: Tio konstvetenskapliga betraktelser.*
15. Cridland, Meghan 2017. *'May contain traces of' – An Ethnographic Study of Eating Communities and the Gluten Free Diet.*
14. Jönsson, Lars-Eric (red.) 2017. *Politiska projekt, osäkra kulturarv.*
13. Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.) 2017. *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok.*
12. Askander, Mikael 2017. *Poesier & kombinationer. Bruno K. Öijers intermediala poesi.*
11. Alftberg, Åsa, Apelmo, Elisabet & Hansson, Kristofer (eds.) 2016. *Ljud tar plats. Funktionshinderperspektiv på ljudmiljöer.*
10. Arvidson, Mats 2016. *An Imaginary Musical Road Movie. Transmedial Semiotic Structures in Brad Mehldau's Concept Album Highway Rider.*
9. Brenthel, Adam 2016. *The Drowning World. The Visual Culture of Climate Change.*
8. Rekers, Josephine V. & Sandell, Kerstin (eds.) 2016. *New Big Science in Focus. Perspectives on ESS and MAX IV.*
7. Gunnarson, Martin 2016. *Please Be Patient. A Cultural Phenomenological Study of Haemodialysis and Kidney Transplantation Care.*
6. Lindh, Karolina 2015. *Breathing Life into a Standard. The configuration of resuscitation in practices of informing.*
5. Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.) 2014. *Skratt som fastnar. Kulturella perspektiv på skratt och humor.*
4. Blaakilde, Anne Leonora & Nilsson, Gabriella (red.) 2013. *Nordic Seniors on the Move. Mobility and Migration in Later Life.*
3. Carlsson, Hanna 2013. *Den nya stadens bibliotek. Om teknik, förnuft och känsla i gestaltningen av kunskaps- och upplevelsestadens folkbibliotek.*
2. Hagen, Niclas 2013. *Modern Genes. Body, Rationality and Ambivalence.*
1. Lysaght, Patricia (ed.) 2013. *The Return of Traditional Food. Proceedings of the 19th International Ethnological Food Research Conference.*

